

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱ 1922

Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱ 1922

**ԲԺԻՂԿ ԿԱՐԱՎԵՈՒ ԽԱՇԵՐՅԱՆԻ
ՕՐԱԳԻՐՈՂ**

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2011

**ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Ս-294**

**Արևմտահայերեն տեքստերը արևելահայերենի
փոխադրող՝ Լարիսա Գևորգյան**

**Համակարգչային ընդհանուր ծնավորումը՝ Մարո Մանավյան
Կազմի ծնավորումը՝ Անահիտ Աբրամյան**

Սաքայան Դորա
**Ս-294 Զմյուռնիա 1922. քժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը / Դորա Սա-
քայան, ԵՊՀ, Հայագիտ. հետազոտ. ինստ.- Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2011.- 200
էջ:**

**ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)**

ISBN 978-5-8084-1391-7

**© ԵՊՀ հրատարակչություն, 2011 թ.
© Սաքայան Դ., 2011 թ.**

Դ-Ր ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԵՐՅԱՆ
(1876-1952)

ԲԺԻԶ ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԵՐՅԱՆԻ
«Զմիւռնիական արկածներս 1922-ին»
Օրագրին նվիրված հրատարակություններ
Գլխավոր խմբագիր՝ ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ

1. Տօքթ. Կարապետ խաչերեան, Զմիւռնիական արկածներս 1922-ին.
Montréal: Arod Books, 1995, 2. Ausgabe 1997.

2. *An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922.* Արևմտահայերենից անգլերենի թարգմանեց՝ Դորա Սաքայանը.
Montréal: Arod Books 1997.

3. *Smyrne 1922: Entre le feu, la glaive et l'eau. Les épreuves d'un medecin arménien.* Անգլերենից ֆրանսերենի թարգմանեց՝ Ethel Groffier. Paris: L'Harmattan 2000.

4. Μεταξύ πυρός, ξύφους και θαλάσσης: Στην Σμύρνη το 1922. Անգլերենից հունարենի թարգմանեց՝ Nakos Protopapas. Montréal: Arod Books 2001.

5. *Esmirna 1922: Entre el fuego, el sable y el agua. El diario del Dr. Hatcherian.* Անգլերենից ու արևմտահայերենից իսպաներենի թարգմանեց՝ Juan R. S. Yelanguzian. Montréal: Arod Books 2001.

6. *Bir Ermeni Doktorun Yasadıkları. Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi.* Անգլերենից թուրքերենի թարգմանեց՝ Atilla Tuygan. Istanbul: Belge, 2005.

7. Զմիւռնիա 1922. ԲԺԻԶ Կարապետ խաչերյանի օրագիրը արևելահայերենով: Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան, 2005.

8. *Смирна 1922. Дневник Каранета Хачеряна.* Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան, 2005.

9. *Smyrna 1922. Das Tagebuch des Garabed Hatscherian.* Գերմաներենի թարգմանեց՝ Դորա Սաքայանը, Klagenfurt: Kitab, 2006.

**Զմյուռնիայի աղետի վիթխարիությունը
կարող էր՝ եթե ոչ կանխվել, ապա գոնե
նվազեցվել, եթե առկա չլիներ կրկնակի
մի պատրանք. դաշնակիցների վստահու-
թյունը թուրքերի՝ և Փոքր Ասիայի քրիս-
տոնյաների վստահությունը դաշնակից-
ների նկատմամբ:**

Ռենե Փյուն
«Զմյուռնիայի վերջին օրերը», Փարիզ 1923

René Puaux
Les derniers jours de Smyrne, Paris 1923

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի կենսագրությունը.	9
Խաչերյան գերդաստանի տոհմածառը.	16
Ներածություն.	17
Ձեռագրի նմուշներ	26
Զմյուռնիայի «Հայնոց» թաղամասը	28
Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը.	29
Եզրափակիչ խոսք.	93
Ծանոթագրություններ.	101
Նկարներ ու քարտեզներ	119
Բժիշկ Կ. Խաչերյանի օրագրի ընդունելությունը	143
Գրականություն	191

Դ-Ր ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԵՐՅԱՆ Համառոտ կենսագրություն

Դ-ր Կարապետ Խաչերյանը ծնվել է 1876 թ. Պարտիզակում¹, հայտնի՝ նաև թուրքական Բախչեչիկ (Bahçecik) անվամբ: Պարտիզակ անունը տրվել է Իզմիտ (Նիկոմդիա) նահանգի ութ փոքրիկ գյուղերից բաղկացած ավանին, որի գյուղերից հինգում ապրում էին հայեր, մեկում՝ հույներ, մյուս երկուսում՝ մահմեդականներ: Դարասկզբում Պարտիզակի բնակչությունը կազմում էր 10,500 մարդ, որի գերակշռող մասը հայախոս էր (Տեր-Հակոբյան, 1960: 32): Այստեղից էլ՝ հայկական անունը՝ «փոքրիկ պարտեզ» նշանակությամբ: Պարտիզակը Թուրքիայի հյուսիսում սահմանակից է Մարմարա ծովին և գտնվում է Կոստանդնուպոլսից ոչ հեռու: Քաղաքը հիմնադրվել է 17-րդ դարում այն հայերի կողմից, որ փախել էին թուրք-պարսկական պատերազմի ժամանակ ռազմադաշտ դարձած Սեբաստիայի նախկին՝ բուն Պարտիզակ գյուղից:

Պարտիզակի բարենպաստ աշխարհագրական դիրքը անտառապատ բլրալանջերին, ծովի կազդուրիչ օդը, գեղեցիկ քարաշեն տները՝ չքնաղ ծաղկաստաններով, այն դարձրել էին Կոստանդնուպոլսում և նրա շրջակայքում ապրող հարուստ հայ մտավորականության համար ամառանոցային հրապուրիչ մի վայր: Սակայն Պարտիզակը հայտնի էր ո՛չ միայն իր բնական գեղեցկությամբ, այլև մշակութային կենսունակ կյանքով: Այնտեղ գործում էին հայկական ութ դպրոցներ (այդ թվում՝ մեկ քոլեջ) և առաքելական, կաթոլիկ ու բողոքական դավանանքները ներկայացնող հայկական մի քանի եկեղեցիներ: Պարտիզակում լույս էին տեսնում առնվազն երեք անուն հայատառ լրագրեր ու պարբերականներ: Համբավ ուներ նաև հայ սիրողական թատրոնը: Պարտիզակը հայտնի էր իր բժըշկական ու դեղագործական հաստատություններով՝ իրենց առաջնակարգ բժիշկներով ու դեղագործներով: Չնայած հա-

մեստ տարածքին՝ Պարտիզակը Փոքր Ասիայի հայ գրական գործունեության կենտրոններից մեկն էր, որտեղ մշակվում էր հայերենի թե՛ գրավոր, թե՛ բանավոր խոսքը: Կարճ ասած՝ Պարտիզակի աշխույժ ու ներշնչող միջավայրը արտացոլում էր 19-րդ դարի Անատոլիայում հայ գրականության ու մշակույթի վերածնունդը:

Կ. Խաչերյանը Պարտիզակի հայտնի Խաչերյան գերդաստանի շառավիղներից է (տե՛ս էջ 16): Նախնական կրթությունն ստացել է Պարտիզակի ազգաաամալսարան³, որն ավարտել է 1901-ին: Բժշկական ուսումնառության վերջին տարիներին նա միաժամանակ աշխատել է Կոստանդնուպոլսի հայկական և ֆրանսիական հիվանդանոցներում: Ապա Բուրսայի նահանգում⁵ գրեթե տասը տարի նա վարել է թաղապետական բժշկի պաշտոնը: 1910-ին վերադարձել է իր ծննդավայրը՝ Պարտիզակ, որտեղ աշխատել է որպես ընտանեկան բժիշկ: Միաժամանակ առողջապահության ու քաղաքացիական կրթության դասեր է տվել տեղական հայկական դպրոցներում մինչև Առաջին աշխարհամարտը: 1907-ին ամուսնացել է Էլիզա Կոստանյանի հետ՝ ծնված Ակ-Հիսար քաղաքում: Խաչերյաններն ունեցել են երեք որդի՝ Խաչերես (ծն. 1909), Գրիգոր (ծն. 1913), Հովհաննես (ծն. 1916), և երկու դուստր՝ Սիրարսի (ծն. 1911) և Վարդուհի (ծն. 1921):

1914-ին Պարտիզակի 1500 այլ երիտասարդների հետ միասին Կ. Խաչերյանը զինակոչվել է և Առաջին աշխարհամարտի ամբողջ ընթացքում հարյուրապետի աստիճանով որպես բժիշկ ծառայել է թուրքական բանակում: Կոստանդնուպոլսում, Դարդանեւում, Ջմյուռնիայում և Ռումինիայում փայլուն ծառայության համար նա պարգևատրվել է զինվորական մի շարք շքանշաններով: Մինչ Կ. Խաչերյանը ծառայում էր թուրքական բանակում, 1915-ին նույն բանակի զինվորներն ու թուրքերի ամբոխները ջարդեր էին կազմակերպում Պատմական Հայաստանի ու ամբողջ Թուրքիայի հայաբնակ գյուղերում ու քաղաքներում. անմասն չի մնացել նաև Պարտիզակը, որի ամբողջ հայ բնակչությունը կա՛մ կոտորվել, կա՛մ տեղահանվել է, իսկ հայկական Պարտիզակը հիմնովին կոր-

ծանվել է (Մխալյան 1938; Տեր-Հակոբյան 1960):

Զինադադարին (1918) Կ. Խաչերյանը զորացրվել է և ընտանիքի հետ բնակություն հաստատել Ջմյուռնիայում՝ այնտեղից 80 կմ հյուսիս գտնվող Էլիզա Խաչերյանի ծննդավայրը հանդիսացող Ակ-Հիսարի մոտակայքում, որտեղ դարերի վեր ապրում էր Էլիզայի հարազատների՝ Կոստանյանների գերդաստանը: Այնտեղ Կոստանյանները բնակվում էին իրենց պապենական կալվածքում, որն ընդգրկում էր հսկայական տարածք զբաղեցնող եկամտաբեր ագարակներ: Ակ-Հիսարի կալվածքում պատերազմի ընթացքում ապաստան էին գտել Կ. Խաչերյանի կինն ու զավակներից չորսը, ինչպես նաև Պարտիզակի ջարդերից փախած Կ. Խաչերյանի եղբոր՝ Նշան Խաչերյանի ընտանիքը և նրանց մայրը՝ Վարդենի Խաչերյանը:

Զմյուռնիայում Կ. Խաչերյանը շատ շուտով բարձր դիրքի է հասել: Ստանձնել է ազգային հիվանդանոցի⁶ վիրաբույժի և կանանց հիվանդությունների⁷, միաժամանակ այցելու հիվանդների ներքին ու արտաքին հիվանդությունների բժշկի պաշտոնները: Երանդուն կերպով մասնակցելով Ջմյուռնիայի հայ գաղութի հասարակական կյանքին՝ նա դարձել է տեղի հայտնի դեմքերից մեկը: Սակայն 1922-ին՝ Ջմյուռնիայի աղետի ընթացքում, Կ. Խաչերյանի գործունեությունը հանկարծակիորեն ընդհատվել է: Մի քանի օրվա ընթացքում Կ. Խաչերյանը կորցրել է իր ամբողջ ձեռք բերածը և նույնիսկ թուրքերի կողմից ձերբակալվել ու բանտարկվել՝ համաձայն հատուկ հրամանագրի, ըստ որի՝ հայ և հույն 18-45 տարեկան տղամարդիկ հայտարարվել էին ռազմագերիներ: Բանտարկության ընթացքում վեց երկար օրեր տառապելուց և հայ ու հույն քրիստոնյա իր հայրենակիցների չարչարանքներին ակամատես լինելուց հետո նա ապացուցել է, որ տարիքը 45-ից բարձր է ու բանտից ազատվել: 1922-ի սեպտեմբերի 24-ին Խաչերյանների ընտանիքին հաջողվել է շրգենավ նստել ու փախչել Հունաստան՝ Միտիլի կղզին՝ իրենց հետևում՝ Ակ-Հիսարում թողնելով Կոստանյան ու Խաչերյան գերդաստանների տասը անդամներին, որոնց թվում էին Խաչերյան զույգի մայրերն ու եղբայրները՝ իրենց ընտանիքներով: Քեմալական

բանակը, գրավելով Զմյուռնիան ու շրջանները, հազարավոր քրիստոնյաների հետ միասին կոտորել է Ակ-Հիսարում գտնվող երկու ընտանիքների՝ և՛ Կոստանյանների, և՛ Խաչերյանների, բոլոր անդամներին:

1923-ի գարնանը Կ. Խաչերյանը կնոջ և զավակների հետ Միտիլիից փոխադրվել է Սելանիկ, որտեղ որոշել է բնակություն հաստատել: Նա այնտեղ մշտնակալել է Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) տեղական մասնաճյուղի մանկական դարմանատան գլխավոր բժիշկ:

Մանկական դարմանատան կազմալուծումից հետո Կ. Խաչերյանը Սելանիկում աշխատել է որպես ներքին ու կանանց հիվանդությունների բժիշկ: Նրա հիվանդները հիմնականում Փոքր Ասիայի աղետից փրկված հայ և հույն փախըստականներ էին:

1950-ին բժիշկ Կ. Խաչերյանը և իր տիկինը՝ Էլիզան, նրանց երկու որդիները՝ Գրիգորը և Հովհաննեսը, նաև կրտսեր դստեր՝ Վարդուհու ընտանիքը միացել են ավագ որդու՝ Խաչերես Խաչերյանի ընտանիքին, որն այն ժամանակ ապրում էր Փարիզում: 1951-ին Խաչերյանների ամբողջ գերդաստանը, Սիրարփիի ու նրա ընտանիքի բացառությամբ⁸, փոխադրվել է Արգենտինա՝ բնակություն հաստատելով մայրաքաղաք Բուենոս Այրեսում: Այնտեղ էլ 1952-ի փետրվարին բժիշկ Կ. Խաչերյանը վախճանվել է:

Որտեղ էլ որ ապրել է, ամբողջ կյանքի ընթացքում Կ. Խաչերյանը իր տաղանդն ու եռանդը նվիրել է հայ համայնքի բարեկեցությանը: Հարգված բժիշկ լինելուց բացի՝ Կ. Խաչերյանը հանրածանոթ էր որպես հասարակական գործիչ՝ զբաղեցնելով զանազան կարևոր պաշտոններ, հաճախ՝ մի քանիսը միաժամանակ: 1908-ին նա մասնակցել է ՀԲԸՄ-ի տեղական մասնաճյուղի հիմնադրմանը և երկար տարիներ այդ մասնաճյուղի նախագահն է եղել: Պարտիզակում, այդ պաշտոնին զուգընթաց, երկու տարի պաշտոնավարել է նաև որպես թաղապետության նախագահ (1911-1913): Զմյուռնիայում եղել է Դատաստանական խորհրդի⁹ անդամ (1919-1921) և ապա՝ մոտավորապես մեկ տարի, նույն խորհրդի ատենադպիրը: Մի-

տիլիում, ինչպես նաև Սելանիկում, նա ստեղծել է հայ փախստականներին օժանդակելու կոմիտեներ: Սելանիկում նույնպես նա հանրային արգասավոր գործունեություն է ծավալել՝ 1927-ից զբաղեցնելով Քաղաքացիական ժողովի, իսկ 1928-ից՝ Դատաստանական խորհրդի նախագահի պաշտոնները: Նույն քաղաքում տարիներով եղել է նաև հայ թաղապետական խորհրդի նախագահը կամ անդամը: Սելանիկում ապրած բոլոր տարիների ընթացքում եղել է ՀԲԸՄ-ի տեղական մասնաճյուղի անդամը կամ նախագահը:

Մեծ է նաև Կ. Խաչերյանի մասնակցությունը հայ մանուկների կրթությունն ու դաստիարակությունը կազմակերպելու գործում: Նա եղել է Սելանիկի Կյուլապի Կյուլպենկյան հայկական վարժարանի արտոնատերն ու խնամակալը, ինչպես նաև նույն դպրոցի հոգաբարձության ատենապետը կամ անդամը: Սկզբունքով անկուսակցական՝ նա տարիներով ծառայել է Սելանիկի Ազգային վարժարանում՝ որպես հոգաբարձության նախագահ, չնայած որ այդ դպրոցը գտնվում էր դաշնակցական կուսակցության հսկողության ներքո:

Կ. Խաչերյանը աշխատակցել է մի շարք թերթերի: Նրա գրչին են պատկանում հատկապես առողջապահության թեմաներին առնչվող բազմաթիվ հոդվածներ՝ տպագրված «Բժիշկ», «Հայրուծ» և այլ ազգային թերթերում ու հանդեսներում:

Կ. Խաչերյանը ապրել է որպես ազնիվ ու խստաբարո քաղաքացի, մեծ հայրենասեր և բարեպաշտ հայ քրիստոնյա: Նա չի պատկանել որևէ քաղաքական կուսակցության, սակայն մեծ հավատ ընծայելով ՀԲԸՄ-ի բարեգործական նպատակներին՝ եղել է նրա նվիրյալ աշխատակիցը: Իր մասնագիտական ու քաղաքացիական պարտականությունները նա կատարել է լրջությամբ ու նվիրումով, որի համար ամենուր վայելել է թե՛ ազգակիցների, թե՛ օտարների սերն ու հարգանքը:

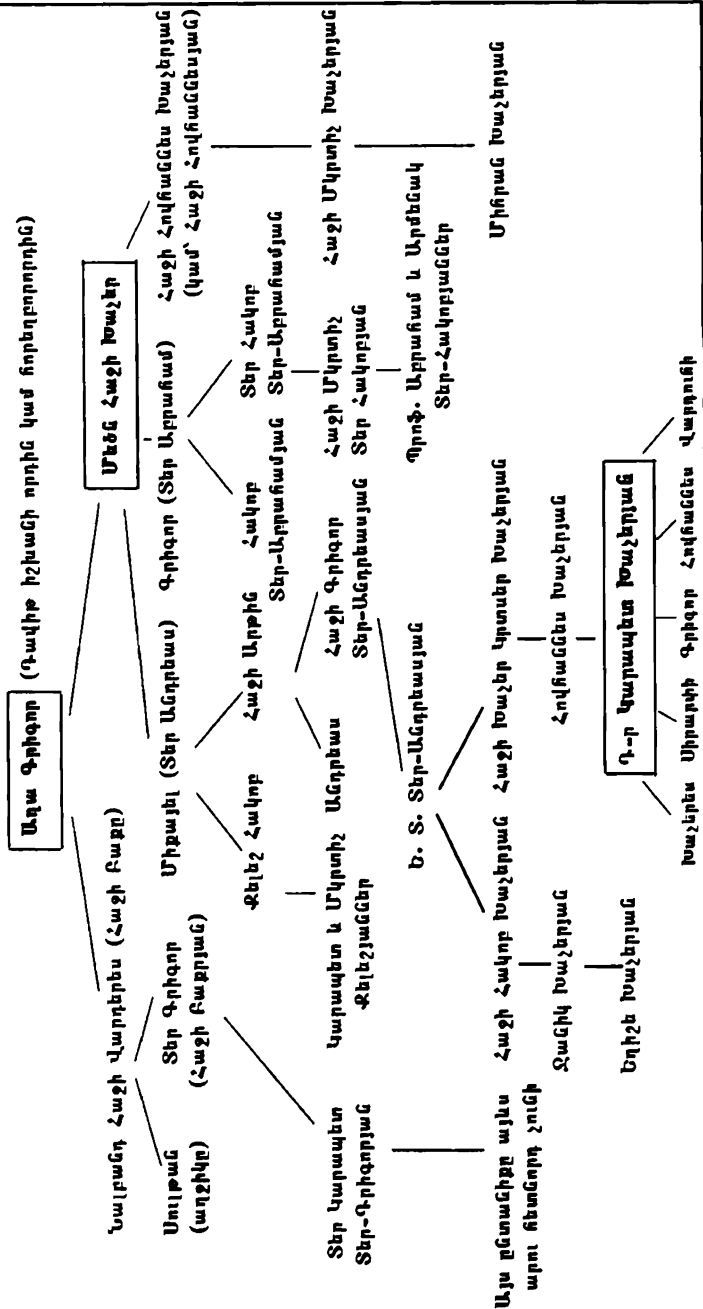
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 9-13)

1. Դր. Խաչերյանի կենսագրությունը հիմնված է երեք հայրենական ուսումնասիրությունների վրա: Դրանք են՝ Մակարյանի (1929), Մխալյանի (1938) և Տեր-Հակոբյանի (1961): Վերջինս եղել է Պարտիզակի վերջին հայ կառավարիչը: Հայրենակցական այս ուսումնասիրություններից առաջին երկուսը առանձին էջերի վրա պարունակում են Կ. Խաչերյանի կենսագրությունը և կրում նրա լուսանկարը: Բացի այս աղբյուրներից՝ օգտագործել են հանգուցյալ մորս՝ Սիրարփի Խաչերյան-Սաքայանից ինձ փոխանցված տեղեկությունները, ինչպես նաև անձնական հուշերս՝ մանկական տարիներից: Մեծ հորս օրագիրը ձեռքս անցնելուց հետո հարցազրույցներ են ունեցել նաև Արգենտինայում ապրող մորեղբորս՝ Հովհաննես Խաչերյանի, և մորաքրոջս՝ Վարդուհի Խաչերյան-Կյուրճյանի հետ:
2. Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը Պարտիզակի Խաչերյան մեծ գերդաստանի հետնորդներից էր: Ըստ Մխալյանի (1938, 82)՝ Խաչերյանների ընտանիքը սերում է Մեծ հաջի Խաչեր տոհմից: Մեծ հաջի Խաչերը ապրել է Պարտիզակում (1750-1809) և հռչակվել որպես Պարտիզակի հիմնադիրը և նրա փայլուն կառավարիչը: Նա մեծապես խթանել է Պարտիզակի բարգավաճումը՝ կառուցելով ճանապարհներ, շենքեր, եկեղեցիներ ու գյուղական աղբյուրներ՝ ապահովելով ջրամատակարարումը, զարգացնելով կրթության գործը և այլն: Իբրև ուշյալ մարդ՝ նա գրել է բնակավայրի պատմությունը: Ասում են, որ Հաջի Խաչերը եղել է Գրիգոր Աղայի՝ Դավիթ իշխանի որդին կամ հորեղբորորդին: Տե՛ս էջ 16, Խաչերյանների տոհմաձառը, որը միակն է Մխալյանի (1938, 82)՝ Պարտիզակին նվիրված ծավալուն հատորում:
4. Ասում են, որ այդ տարիների Կոստանդնուպոլսի բժշկական համալսարանը հիմնված է եղել արևմուտքում գործող բժըշկական համալսարանների ուսումնական ծրագրերի վրա և գիտական բարձր մակարդակ է ապահովել (Toynbee 1927, 245):

5. Ըստ Մակարյանի ներկայացրած կենսագրության՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը տասը տարի ծառայել է Բուրսայում: Սակայն ըստ քեռու՝ Հովհաննես Խաչերյանի, այդ տասը տարիների ընթացքում իր հայրը ծառայել է ոչ թե Բուրսայում, այլ Մաղնիսայում:
6. Տե՛ս էջ 104, ծանոթագրություն 7:
7. Ժամանակակից բժշկության մեջ այս երկու մասնագիտությունների համադրումը անսովոր է: Սակայն անցյալի բժշկական կրթությունը կրում էր շատ ավելի տարրդունակ բնույթ:
8. Նրանց ավագ դուստրը՝ Սիրարփի Խաչերյան-Սաքայանը, ամուսնու՝ Գևորգ Սաքայանի, և երկու դուստրերի հետ, որոնցից կրտսերը ես եմ, 1946-ին հայրենադարձել է Խորհրդային Հայաստան:
9. Դատաստանական խորհուրդները յուրաքանչյուր հայկական համայնքի կարևորագույն մարմինն էին, որոնք կատարում էին հիմնական եկեղեցական ծեսերը՝ կնունք, ամուսնություն, հուղարկավորություն, ինչպես նաև համայնքի անդամների համար խորհրդատվություններ (ամուսիններին, ընտանիքի տարբեր անդամներին հաշտեցնելու և այլ նպատակներով անցկացվող նիստեր): Կոստանդնուպոլսի Հայկական Առաքելական Եկեղեցու Պատրիարքարանը ներկայացնող այս խորհուրդները պատասխանատու էին տեղական հայ բնակչության մասին տեղեկությունների հավաքագրման և պահպանման համար և իրավասություն ունեին Հայկական Պատրիարքարանի անունից ձևակերպել փաստաթղթեր ու վկայականներ:

Խաչերյան գերդաստանի տոհմածառը

(ըստ Մխալյանի՝ 1938: 82)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ինչպես ձեռքս անցավ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրը:
Նախ ասեմ, որ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը մեծ հայրս է՝ մայրիկիս՝ Սիրարփի Սաքայանի (ծն. Խաչերյան) հայրը: Մեծ հորս թողած օրագրի գոյության մասին առաջին անգամ տեղեկացա արգենտինացաբնակ կրտսեր քեռուցս՝ Հովհաննես Խաչերյանից, 1992-ի դեկտեմբերին: Այդ տարի Հովհաննես մորեղբայրս իր տիկնոջ՝ Սիրվարդի հետ Արգենտինայից մեզ այցելում էր Միացյալ Նահանգների Ֆլորիդա նահանգը, ուր ես եւս գտնվում էի ամուսնուս հետ: Արդեն քանի տարի է, որ մենք այստեղ գալիս էինք՝ խույս տալու նպատակով Կանադայի ցրտաշունչ ձմռանից: Քեռիս ինձ հայտնեց, որ միշտ էլ իր հոր օրագրի գոյությունից տեղյակ է եղել ու անցյալում էլ ինչ-որ ժամանակ այն կարդացել է, բայց պապիկիս մահվանից հետո այդ օրագիրը ժառանգել է ավագ քեռիս՝ Խաչերես Խաչերյանը, իսկ վերջինիս՝ 1975-ին վախճանվելուց հետո՝ նրա դուստր Սոնյա Խաչերյան-Թադևոսյանը: Ահա Սոնյայի միջոցով է, որ օրագիրը կրկին անցել է Հովհաննես քեռուս ձեռքը: Իմ խնդրանքով 1993-ի գարնանը Հովհաննես քեռիս հիշյալ ձեռագրի պատճենը Արգենտինայից ինձ՝ Կանադա ուղարկեց:

Օրագրի ընթերցումը, բնականաբար, ցնցող տպավորություն գործեց ինձ վրա, և ես ցավ զգացի, որ այսքան երկար ժամանակ տեղյակ չեմ եղել մեծ հորս թողած այս կարևոր պատմականագրական փաստաթղթի գոյությանը: Գիտակցելով, որ այդ գրվածքը ո՛չ միայն մեր ընտանիքին, այլև մեր ամբողջ ազգին է պատկանում, անհապաղ ձեռնամուխ եղա այն մեքենագրելու և հրապարակելու գործին: Հայերեն բնագիրը հրատարակել եմ երկու անգամ՝ 1995-ին և 1997-ին: Այս հրատարակություններին կցել եմ մեծ հորս համառոտ կենսագրությունը, ներածական մաս, մի շարք լուսանկարներ ու քարտեզներ: Ակնհայտ էր, սակայն, որ այս կարևոր ձեռագիրը պատմական նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ էր, որ անմիջապես պետք է ներկայացվեր նաև մեր ազգից դուրս գտնվող լայն

հանրության ուշադրությանը: Այդ իսկ նպատակով առաջին հերթին կատարեցի օրագրի անգլերեն թարգմանությունը և այն տպագրեցի 1997-ին իմ իսկ հիմնած (Montreal: Arod Books) հրատարակչությունում: Անգլերեն հրատարակությունը, որ լույս է տեսել *An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal of 1922* [Մի հայ բժիշկ Թուրքիայում. Կարապետ Խաչերյան՝ «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին»] վերնագրով, շատ ավելի ընդարձակ է, քան դրան նախորդող երկու հայկական հրատարակությունները: Եվ դա ո՛չ միայն շնորհիվ ավելի ընդարձակ կենսագրականի ու ներածական մասի: Կ. Խաչերյանի օրագրի մեջ նկարագրվող եղելությունները օտարազգի ընթերցողին ավելի հասկանալի դարձնելու նպատակով հարմար եմ նկատել կցել պատմական ու կենսագրական բնույթի մեծ թվով և երբեմն բավական ծավալուն ծանոթագրություններ: Ավելացրել եմ նաև լուսանկարների ու քարտեզների թիվը ու գրել եզրափակիչ խոսք՝ զետեղելով մեծ հորս մասին իմ ունեցած հուշերից, ինչպես նաև մտորումներս մեծ հորս թողած օրագրի մասին: Անգլերեն հրատարակությանը կցել եմ նաև Զմյուռնիայի աղետի պատմական ժամանակաշրջանին և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող գրականության ցանկ: Նոր կառուցվածք ու բովանդակություն ունեցող անգլերեն այդ հատորը մեծ հաջողություն ունեցավ, և պահանջ առաջացավ, որ օրագիրը տպագրվի մի շարք այլ լեզուներով ևս: Անգլերեն տարբերակի հիման վրա իրար հետևից լույս տեսան ֆրանսերեն (Paris: L'Harmattan, 2000), հունարեն (Montreal: Arod Books, 2001), իսպաներեն (Montreal: Arod Books, 2001), թուրքերեն (Պոլիս: «Բելգե» 2005, հրատարակիչ՝ Ռ. Զարաքոլու) և ռուսերեն (Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան, 2005) հրատարակությունները:

Ներկա հատորը Կ. Խաչերյանի «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին» օրագրի և հավելյալ մասերի երկրորդ և վերամշակված արևելահայերեն հրատարակությունն է: Առաջին հրատարակությունը լույս է տեսել 2005 թվականին Երևանում, Հայոց ցեղասպանության թանգարանի կողմից Հայոց եղեռնի 90-ամյակի առթիվ: Այն արևելահայերենով ներկայացնելու որոշումը բխում է սույն օրագիրը Հայաստանի և Ափյուռքի արևելահայերեն խոսող լայն խավերին մատչելի դարձնելու անհրաժեշտությունից:

Ձեռագրի կառուցվածքի ու բովանդակության մասին: Ընդհանուր առմամբ՝ ձեռագիրն ունի օրագրային և ինքնակենսագրական բնույթ. այստեղ արձանագրվում են 1922-ի խնդրո առարկա ժամանակահատվածի՝ Զմյուռնիա քաղաքի ամենօրյա նշանակալի իրադարձությունները և դրանք վերապրող հեղինակի ապրումներն ու խոհերը: Յուրաքանչյուր օրվա նկարագրությունը սկսվում է տվյալ օրվա, ամսաթվի և տեղ-տեղ էլ՝ տարեթվի նշումով: Դեպքերի նկարագրությունները շարադրված են գլխավորապես ներկա ժամանակով, մի բան, որ խիստ կենդանություն, արտահայտչականություն և այժմեականություն է հաղորդում ներկայացվող նյութին: Ամբողջ օրագիրը բաղկացած է խիտ գրված 52 էջից (սույն տպագրության մեջ՝ 64 էջ), որ ընդգրկում է 1922-ի օգոստոսի 28-ից մինչև 1923-ի ապրիլի 7-ը ձգվող ժամանակաշրջանը: Ըստ կառուցվածքի և բովանդակության՝ օրագիրը կարելի է բաժանել երեք մասի, որոնցից առաջինը ընկալվում է որպես ներածական, երկրորդը՝ որպես կենտրոնական մաս, իսկ երրորդը՝ վերջաբան: Ներածական մասում նկարագրվում են 1922-ի Զմյուռնիայի աղետին նախորդող և այն ազդարարող 12 օրերը (օգոստոսի 28-ից մինչև սեպտեմբեր 8-ը) բժիշկ Կ. Խաչերյանի տեսանկյունից: Այստեղ դեպքերը ներկայացվում են իրենց աստիճանական զարգացման մեջ՝ ընթերցողին նախապատրաստելով օրագրի բուն նպատակը հանդիսացող կենտրոնական մասին: Խաչերյան ընտանիքի՝ Զմյուռնիայում ապրած վերջին կիսամյակը նկարագրող այս հատվածը ընդգրկում է 1922-ի սեպտեմբերի 9-ից մինչև 24-ի ժամանակահատվածը: Այն տալիս է Զմյուռնիայի աղետի ընթացքում Կ. Խաչերյանի և նրա ընտանիքի՝ Զմյուռնիայում վերապրած դժոխային 15 օրերի մանրամասն նկարագրությունը, որ ըստ օրագրի հեղինակի բնութագրման՝ «կյանքիս ամենատագնապալից ու արկածալից շրջանը եղավ» (էջ 88): Այդ տագնապալից շրջանը իր գագաթնակետին է հասնում այն ժամանակ, երբ Կ. Խաչերյանը ձերբակալվում և բանտարկվում է: Օրագրի բուն մասը ավարտվում է Կ. Խաչերյանի և իր բազմանդամ ընտանիքի (կինը, հինգ զավակները և սպասուհի Արաքսին) Զմյուռնիայից՝ «կրակի քաղաքից» ազատագրվելուն նախորդող երեք տանջալից ու ճգնաժամային օրերի վիպագրությամբ:

Վերջաբանը նկարագրում է Խաչերյան ընտանիքի տարա-

գրությունը հունական Միտիլի (Լեզբոս) կղզում՝ նախքան նրանց վերջնական հանգրվանումը Սելանիկ քաղաքում (7 ապրիլի, 1923): Վերջապանը երկուսուկես էջում ամփոփում է գրեթե յոթ ամսվա ժամանակահատվածը, ինչպես նշում է այդ հատվածի խորագիրը՝ «Միտիլի, 25 սեպտ. 922-ից մինչև 7 ապրիլ 923» (էջ 118): Քանի որ նկարագրված ժամանակաշրջանը հարուստ չէ հախուռն իրադարձություններով, նկարագրություններն էլ սեղմ ու հավաքական բնույթ են կրում, և հեղինակը հեռանում է օրագրային ոճից: Նյութը, թեև համառոտ, սակայն հուզիչ կերպով արտահայտում է արմատախիլ եղած խաչերյանների բարոյապես ընկճված տրամադրությունը: Օրագրի այս հատվածում Կ. Խաչերյանի համար մտահոգության առարկա են աշխատանք ճարելու և բազմանդամ ընտանիքը կերակրելու, կայուն բնակատեղի գտնելու և հինգ անչափահաս երեխաների կրթությունը կազմակերպելու հարցերը: Սակայն Խաչերյան զույգի մեծագույն մղձավանջը Ակ-Հիսարում մնացած իրենց տասը հարազատների մասին որևէ տեղեկություն չունենալն է: Ամեն օր Խաչերյանները գնում են նավամատույց՝ մյուս փախստականների մեջ իրենց սիրելիներից գեթ մեկին հանդիպելու հույսով: Ի վերջո ստիպված են լինում հաշտվել դառն իրողության հետ. իրենց սիրելիները ևս թուրքերի վայրագության ու կամակայությունների զոհ են դարձել:

Օրագրի վավերագրական ու հավաստի բնույթը հաստատվում է Կ. Խաչերյանի հիշատակած՝ իր ժամանակակիցների ու վայրերի անուններով, ինչպես նաև նկարագրված պատմական եղելություններով ու նրանց հաջորդականության ճշգրիտ վերարտադրությամբ: Ի դեպ, այդ տվյալները համապատասխանում են այդ շրջանին վերաբերող պատմաժամանակագրական՝ մինչև այսօր և մանավանդ վերջին երկու տասնամակների ընթացքում ստեղծված, այդ շրջանի նյութն ամբողջացնող գրականության տվյալներին (օրինակ՝ Horton 1926; Housepian 1971):

Դեպքերի ու դեմքերի նկարագրությունն այնքան կենդանի է ու հանգամանալից, որ կարելի է լինել ենթադրել, որ օրագրի գրողումները արվել են նկարագրվող դրվագներին համընթաց: Սակայն քանի որ նման ենթադրությունը անհամատեղելի է նկարագրվող ահավոր պայմանների հետ, մնում է հավատալ, որ օրագիրը գրված

է Զմյուռնիայի աղետից անմիջապէս հետո: Զեռագրի գրառման ճշգրիտ տեղը և ժամանակաշրջանը որոշելուն նպաստում է նրա ուշադիր ընթերցումը, որը ցույց է տալիս, որ սևագրությունը կատարված է Միտիլիի գաղթած առաջին իսկ օրերին՝ դեպքերի թարմ տպավորության և անմիջական ազդեցության ներքո: Միտիլիի առաջին օրերը պիտի որ այն շրջանը եղած լինեին, երբ դեռ կայուն աշխատանք չունեցող Կ. Խաչերյանը ժամանակ է գտնում՝ մի քանի շաբաթվա իր վերապրած արկածալից օրերը մանրամասնորեն գրի առնելու և դրանով իսկ իր հուզումնալից ապրումները թղթին հանձնելով՝ դրանց ծանր բեռից ձերբազատվելու: Օրագրի՝ Միտիլիում ստեղծված լինելը պարզորոշ կերպով երևում է «Հետգրություն» (էջ 88) վերնագիրը կրող համառոտ հատվածում, որտեղ հեղինակը ի մի է բերում իր կիսամյա տառապալից շրջանը և տալիս նրա գնահատականը: Հետգրության մեջ, ողբալով Զմյուռնիայում թողած իր անդառնալի անցյալը և նյութական կորուստները, իրենց թշվառ ներկան ու անորոշ ապագան, հեղինակը գործածում է լեզվական որոշ արտահայտչաձևեր, որոնք օրագրի հիմնական մասի ստեղծումը անքակտելիորեն կապում են Միտիլիի հետ: Այսպես՝ ի տարբերություն ամբողջ օրագրության մեջ գործածված ներկա ժամանակաձևին՝ փոքրիկ այս հատվածին հատուկ է բայական ժամանակաձևերի բազմազանությունը: Օրինակ՝ խոսքն ուղղելով անցյալին՝ հատկապես ուշադրության առարկա դարձած այդ 15 օրվան, հեղինակն օգտագործում է անցյալ, իսկ գալիք անորոշ օրերի համար՝ ապառնի ժամանակաձևերը: Ներկա ժամանակը արտահայտվում է «ներկա» ու «այսօր» բառերով, իսկ ապառնին՝ ուղղակի «ապագա» բառով եզրափակիչ նախադասության մեջ. «այդ միայն ապագան պիտի հաստատի»: Հետգրության մեջ օգտագործված այս բոլոր լեզվամիջոցները գալիս են բնորոշելու Կ. Խաչերյանի տեղի ու ժամանակի կողմնորոշումը որպես զուտ «միտիլիական»:

Օրագրի հիմնական գրառումները վստահորեն Միտիլիի հետ կապելով հանդերձ՝ պետք է ընդունել, որ հեղինակը օրագրի վերջնական մաքրագրությունը՝ մասամբ թե ամբողջովին, գուցե և որոշ խմբագրումներով, կատարել է նկարագրով դեպքերից մի քանի ամիս անց, այսինքն՝ Սելանիկ փոխադրվելուց և այնտեղ աշխատանքի տեղավորվելուց հետո: Այնտեղ է, որ օրագրի հեղինակը

կարողացել է ընտանիքի ապրուստը որոշ չափով հոգալ, հետևաբար մտքի և հոգու անդորրությունը վերագտնել: Այդ է հուշում ո՛չ միայն ձեռագրի ամբողջական ու կուռ կառուցվածքը, այլև օրագրի վերջին էջի տակ դրված Կ. Խաչերյան ստորագրությունը, Սելանիկ քաղաքի անվան ճշումը և դրանից անմիջապես հետո ամսաթվի ու տարեթվի արձանագրումը. «1 յունիսի, 1923»: Իր իսկ ձեռագրի հանդեպ Կ. Խաչերյանի ցուցաբերած խնամքն ու հոգաստարությունը վկայում են, թե հեղինակը որքա՜ն լավ է գիտակցել իր այս գրվածքում պարունակված նյութի կարևորությունը: Ավելին՝ ձեռագրի մշակված տեսքը համոզում է, որ նրա հեղինակն այն պատրաստել է՝ մի օր գալիք սերունդներին փոխանցելու հեռանկարով:

Օրագրի ընթեռնելիության և լեզվական ոճի մասին: Ինչպես ցույց են տալիս բնագրի արտանկարված մոտձերը (էջ 26-27), Կ. Խաչերյանի ձեռագիրը խիստ ուրույն է: Նույնիսկ հայերենին ոչ տեղյակ ընթերցողը առաջին իսկ հայացքից տպավորվում է օրագրի գեղագրությունից, մի բան որ վկայում է հեղինակի մտքի պայծառության, հմտության ու հավասարակշռության մասին: Ի տարբերություն իր մասնագիտությունն ունեցող մարդկանց մեծամասնության՝ Կ. Խաչերյանի գրությունը հստակ է ու դյուրընթեռնելի: Տառերը հավասարապես մանր են ու միաշափ, իսկ նրանց շարվածքը կանոնավոր է ու սահուն: Բնագրի էջերը միանման կերպով խիտ են ու ամբողջացած և ընթերցողի աչքը շոյում են իրենց կազմության համաչափությամբ ու կոկիկությամբ: Թեև տառերի խիտ միակցման պատճառով ձեռագիրն առաջին հայացքից ընթերցողին կարող է անմատչելի թվալ, վարժություն ձեռք բերելուց հետո գրելաձևերի օրինաչափ կրկնությունները նպաստում են դյուրընթեռնելիության: Այսպիսով՝ միայն առաջին էջերի և գրվածքի ամբողջ ընթացքում գործածվող մի քանի օտար բառերի՝ մասնավորապես ինձ անծանոթ թուրքական անձնանունների ու տեղանունների վերծանումն էր, որ ինձնից որոշ ջանք պահանջեց: Ընդհանուր առմամբ, սակայն, ձեռագիրը տպագրի վերածելը մեծ դժվարություն չհարուցեց: Հավանական է, որ դրական դեր խաղաց նաև այն հանգամանքը, որ մեծ հորս ձեռագիրը ինձ ծանոթ էր՝ մինչև իր մահը մեր ունեցած թղթակցությունից: Կ. Խաչերյանի՝ հայերենի ավանդական ուղղագրությունը անթերի է, մի բան, որ միշտ պատկառանք է ներշնչում:

Ինչպես կնկատի ընթերցողը, Կ. Խաչերյանի մաքուր ու կոկիկ գրելաձևը համապատասխանում է նրա գրավոր խոսքի ոճին: Այն պարզ է ու սեղմ, այսուհանդերձ արտահայտիչ, հուզիչ ու գրավիչ: Նախադասությունները նույնպես պարզ են ու հակիրճ, ավարտուն ու կապակցված, մի բան, որ հեղինակին բնորոշում են որպես խիստ կազմակերպված ու զուսպ անձնավորության: Բառապաշարը հարուստ է, բառերի ընտրությունը՝ մտածված ու տեղին: Ընդհանրապես, Կ. Խաչերյանի գրավոր խոսքին հատուկ է չափի զգացումը: Նույնիսկ հոգեկան ամենաբարդ ապրումների նկարագրման ժամանակ խիստ սակավ են գերադրականներն ու չափազանցությունները: Գրավոր խոսքի ահա այս հատկությանը պետք է վերագրել այն ուժեղ տպավորությունը, որ ընթերցողի վրա թողնում են հեղինակի տողերը: Նույնիսկ հոգեպես խիստ վրդովված վիճակներում, երբ հեղինակը խիստ քննադատության է ենթարկում հակառակորդին, նրա խոսքը զուսպ է, այդ պատճառով էլ՝ համոզիչ ու արժանահավատ: Կ. Խաչերյանը սկզբից մինչև վերջ վառ է պահում ընթերցողի հետաքրքրությունը, տեղ-տեղ էլ նրան այնպես հրապուրում, որ կարելի է խոսել գեղարվեստական բավականության մասին: Այս առումով օրագիրը ունի ո՛չ միայն պատմականագրական, այլև գրական որոշակի արժեք:

Ո՞րն է Կ. Խաչերյանի օրագրի պատմական արժեքը և ինչո՞ւ է այն տարբերվում հայ քրիստոնյայի դարավոր տառապանքները նկարագրող՝ ցայսօր հրապարակված նյութերից: Նախ՝ կարևոր է նկատել, որ այստեղ մեր ձեռքին ունենք ո՛չ թե հուշագրություն, այսինքն՝ տարիներ անց, անցյալի հուշերի վրա հիմնված մի պատմություն, այլ օրագրություն՝ դեպքերի ու իրադարձությունների ականատեսի՝ դրանք խորապես վերապրող անձի կողմից արձանագրված փաստացի նյութ: Նկատի ունենալով, որ Կ. Խաչերյանը իր վիպագրության մեջ հանդես է գալիս որպես նկարագրվող դեպքերի ժամանակակիցն ու մասնակիցը և դրանք անմիջականորեն վավերագրողը, օրագիրը պետք է դիտել որպես սկզբնաղբյուր: Արձանագրվող նյութի հավաստիության համար մեծ նշանակություն ունի օրագրությունը հեղինակողի անձնավորությունը՝ նրա նկարագիրը, կրթական մակարդակը և մտայնությունը: Նախ՝ Կ. Խաչերյանը իր իսկ հուշապատման միջոցով ներկայանում է որպես խստաբարդ,

շրջահայաց ու լրջախոն ցկարագրի տեր մարդ: Գրվածքը հեղինակին բնորոշում է որպես խորապես կրթված ու լայն մտահորհրդոնի տեր մարդու, որ ունի որոշակի գրելատոճ և երևույթներն ու իրավիճակները իրենց ամբողջության մեջ ընկալելու, նրանց վերլուծումն ու մեկնաբանումը ուղղամտորեն տալու կարողություն: Առաջին էջերից սկսած դեպքերն ու երևույթները ցկարագրվում են ճշմարտացի, հավաստի ու անկողմնակալ ձևով: Այս կապակցությամբ հիշենք այդ ժամանակաշրջանի հունական կառավարության և հունական փախչող բանակի հասցեին (էջ 30-31-32) արվող Կ. Խաչենոյանի մի շարք քննադատությունները: Հեղինակը իրեն նկատում է որպես մեկը, որ թուրք կառավարությանը ոչ միայն վնաս չի հասցրել, բայց եւ որպես երկրի քաղաքացի կատարել է իր պարտականությունները: Չէ՞ որ նա Թուրքիայում տասը տարի աշխատել է որպես թաղապետական բժիշկ, իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ չորս տարի ծառայել է թուրքական բանակում որպես բժիշկ-հարյուրապետ և իր օրինակելի բժշկական ծառայությունների համար արժանացել շքանշանների (էջ 10, 39, 40, 43, 56, 110): Այս ամենն է, որ Կ. Խաչենոյանին Ջմյուռնիայի ամենատագնապալից օրերին անգամ այնքան տարուբերումների առիթ է տվել և ուշացրել հրկիզված քաղաքից հեռանալու նրա որոշումը: «Ջմյուռնիական արկածներս 1922-ին» օրագրի հեղինակը ներկայանում է որպես լավատես և խաղաղասեր մի անձ, որ նույնիսկ ակնհայտ և անխուսափելի վտանգին դեմ հանդիման, հակառակորդից ակնկալում է ողջամտություն ու գթասրտություն: Ինչպես ինքը եզրափակիչ շարադրանքում (էջ 88) ընդունում է, իր այս համոզմունքի հետևանքով է, որ նա թույլ է տալիս մի շարք «սխալներ և անխոհեմություններ», որոնք իր և իր ընտանիքի համար կարող էին ճակատագրական դառնալ: Նա երկար ժամանակ հավատում էր, թե թուրքը չի կրկնելու անցյալի դաժան արարքները և աշխարհին ցույց է տալու իր քաղաքակիրթ ազգ լինելը (էջ 36): Հեղինակի լավատես այս կեցվածքում շրջադարձ է տեղի ունենում միայն այն ժամանակ, երբ նա տեսնում է Ջմյուռնիայի հայկական թաղ Հայնոցը քարոքանդ դարձած և մանավանդ, երբ ինքը ձեռքակալվում է: Բանտարկության ընթացքում է, որ իր և մյուս անմեղ հայ ու հույն քրիստոնյաների կրած չարչարանքները նրան վերջնականապես սթա-

փեցնում են:

Կ. Խաչերյանի օրագիրը գալիս է ապացուցելու, որ թուրքերի ասեղությունը ուղղված էր անխտիր կերպով բոլոր՝ բայց մանավանդ հայ քրիստոնյաների հանդեպ: Այն գալիս է նաև հերքելու թուրքերի այն «դրույթները», թե թուրքական հանցագործությունները հայերի նկատմամբ սոսկ նախազգուշական միջոցներ էին, կամ թե թուրքերը փոխադարձում էին հայերին՝ վերջիններս ոտնձգությունների դիմաց: Հերքվում է նաև այն պնդումը, թե Մեծ Եղեռնի պատասխանատուները երիտթուրքերն էին, և թե քեմալական շարժումը ոճրագործություններից զերծ է:

Կ. Խաչերյանի օրագիրը՝ իր մի շարք հարցադրումներով, հույժ արդիական է: Բացի թուրքերի վարքագծից՝ այն քննադատության է ենթարկում միջազգային հանրությանը, մանավանդ եվրոպական ու ամերիկյան պետությունների ներկայացուցիչներին, որոնց համար «քաղաքակրթությունը, մարդասիրությունն ու քրիստոնեությունը սին բառեր» էին դարձել (էջ 51): Նրանք իրենց զրահանավերի վրա կանգնած՝ «պարզ հանդիսատեսներ» կամ նկարահանողներ էին, որոնք կամք չունեին լսելու «հրի, սրի ու ջրի միջև» գտնվող խեղճ հայ ու հույն քրիստոնյաների աղերսանքները (էջ 50):

Մասնավորապես արդիական է այն հատվածը, երբ Կ. Խաչերյանը անաչառ կերպով պարսավում է ամերիկյան զինվորներին, որոնք Ջմյուռնիայի ջարդի ընթացքում, հետևելով իրենց տրված հրամանին, հսկում էին միայն իրենց պատկանող շենքերը՝ «առանց շենք[եր]ից մի քայլ անգամ այն կողմ ընդարձակելու իրենց հսկողության սահմանները» (էջ 42):

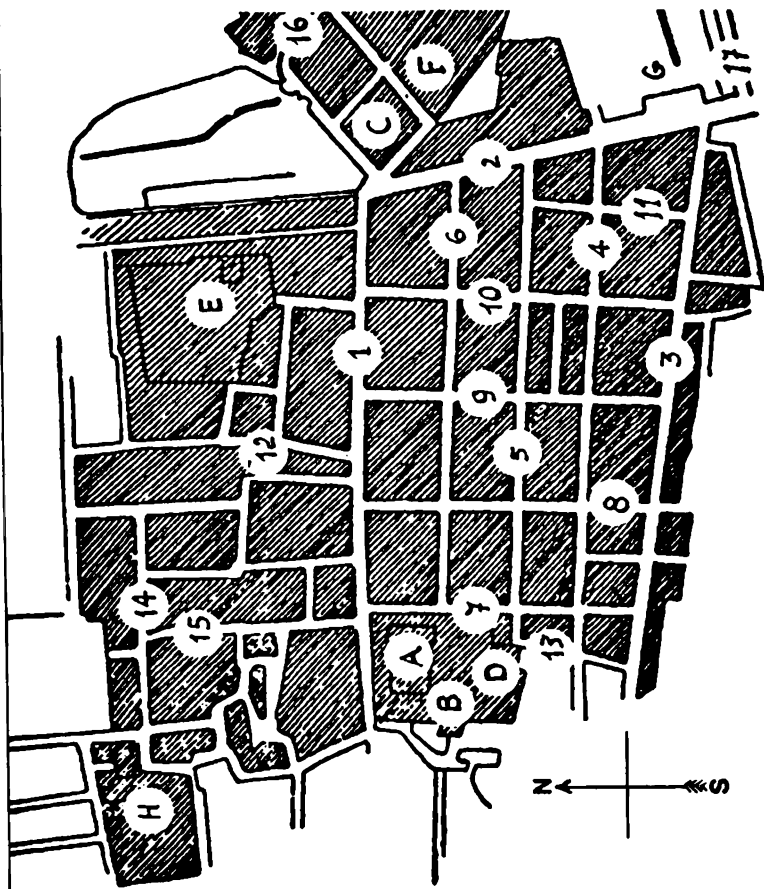
Կ. Խաչերյանը հայ ժողովրդի ողբերգական պատմության ամենաահարկու ժամանակաշրջաններից մեկը ապրած հայ մտավորականներից գուցե միակն է, որ կարողացել է իր անցած Գողգոթան տեղնուտեղը ու հանգամանորեն նկարագրել: Նրա օրագիրը խիստ ուսանելի է և առիթ է տալիս բազմաթիվ խորհրդածությունների: Նրա պատմությունը կարող է տալ մի շարք մութ հարցերի լուսաբանումն ու նրանց արդիական պատասխանները:

Այստեղ ցած են դնում գրիչս՝ խոսքը տալով պապիկիս

Դորա Սաքայան

ԶՄՅՈՒՐՆԻԱՅԻ «ՀԱՅՆՈՑ» ԹԱՂԱՄԱՍԸ

*

- 1.-- Ռեշիդիե պողոտա
- 2.-- Բամմահան պողոտա
- 3.-- Արար Մահալեի
- 4.-- Այա Փարասքի փողոց
- 5.-- Մեքքե փողոց
- 6.-- Մոդա փողոց
- 7.-- Սյուզան փողոց
- 8.-- Ֆեթհիե պողոտա
- 9.-- Ռուշան փողոց
- 10.-- Շիրիհ փողոց
- 11.-- Շահին փողոց
- 12.-- Տերտեր փողոց
- 13.-- Քանքուրդլու փողոց
- 14.-- Քաթըրքըլլու փողոց
- 15.-- Վեմյան փողոց
- 16.-- Մեկա պողոտա
- 17.-- Քեմեր պողոտա
- A.-- ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԵԿԵՂԵՑԻ
- B.-- ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
- C.-- ԺՈՂՈՎԱՏԵՂԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ
- D.-- Ս. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՎԱԲԺԱՐԱՆ
- E.-- ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՎԱԴԱՆՈՑ
- F.-- Ս. ՀՌԻՓՍԻՄՅԱՆ ՎԱԲԺԱՐԱՆ
- G.-- ԵՐԱԼԹՈՐԱՅԻՆ ԿԱՅԱՐԱՆ ԲԱՍՄԱՀԱՆԵ
- H.-- ԵԿԵՂԵՑԻ ԵՎ ՎԱԲԺԱՐԱՆ

*

Խաչերյանների տան մոտավոր դիրքը Հայնոցի նկատմամբ

ԳՈՎՏ. ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԵՐՅԱՆ

ԶՄՅՈՒՌՆԻԱԿԱՆ¹ ԱՐԿԱԾՆԵՐՍ 1922-ԻՆ²

1922, Օգոստոսի 15/28, երկուշաբթի³. — Բնակվում եմք Իզմիրում, Չալգըջը Բաշը⁴ (Çalgıcı Başı) փողոցում, թիվ 109 Կարապետ Բալաբանյանի ընդարձակ ու հանգստավետ տանը, կնոջս՝ Էլիզայի ու փոքր աղջկաս՝ Վարդուհու հետ. ուրախ եմք ու հանգիստ: Չորս զավակներս՝ Խաչերեսը, Սիրարփին, Գրիգորն ու Հովհաննեսը, երեք ամիս առաջ դպրոցական արձակուրդների առիթով, կնոջս մորաքրոջ՝ Գյուլիզարի հետ, գնացել են Ակ-Հիսար⁵ (Ak-Hisar), որտեղ մոտավորապես չորս ամիս առաջ հաստատվել էր եղբայրս՝ Նշանը: Հետո գնացել էին նրա տիկինը՝ Արմենուհին, ու զավակը՝ Հովհաննեսը: Պաշտոնի բերումով այնտեղ էր մեկնել նաև քեռայրս՝ Հովհաննես Ղազարոսյանը, որի հիվանդության պատճառով մի քանի օր առաջ Ակ-Հիսար էր կանչվել նաև մայրս՝ Վարդենին: Այնտեղ արդեն ապրում էին զոքանչս՝ Զարուհի Կոստանյանը և իր զավակները՝ Կոստանն ու Հակոբը՝ իրենց ընտանիքներով: Ակ-Հիսարը նրանց ծննդավայրն էր⁶:

Երեք տարի անդադար աշխատելով՝ Իզմիրում ինձ հաջողվել է գոհացուցիչ դիրքի հասնել: Բավականին լավ գործ ունեմ. մեծ թվով բարեկեցիկ ընտանիքների բժիշկն եմ: Ազգային հիվանդանոցում⁷ բժշկի կարևոր պաշտոնն եմ զբաղեցնում, մի բան, որ ինձ ապահովում է նյութական և բարոյական շահեր: Զավակներիս բացակայության պատճառով Իզմիրում ծախսերս նվազել են, և ներկա արդյունավետ ամիսներին շահաժա ամբողջ դրամը ուղարկում եմ Ակ-Հիսար՝ ձմեռվա պաշարը պատրաստելու համար⁸ և խորհում եմ, թե երբ պաշարն ամբողջանա, ձմեռվա ամիսներին վաստակածս դրամով պիտի կարողանամ

աշխատանոցս կարգի բերել և ավելի ներկայանալի դարձնել բնակարանիս կահույքը: Վերջապես՝ Իզմիրում արդեն դիրքս ապահով է, և տնական աշխատանքով հույս ունեմ հանգիստ ու մարդավայել կյանք վարել ու զավակներին դաստիարակությամբ և գիտական առաջադիմությանը հետամուտ լինել:

Աստվածածնին⁹ երկուշաբթին է՝ հանգստի ու զվարճության սովորական մի օր Իզմիրի քրիստոնյա ժողովրդի համար: Կեսօրից առաջ մարդիկ գնացել են իրենց սովորական զբոսանքին: Երեկոյան շշուկներ են տարածվում, թե թուրքերը հարձակում են գործել Աֆիոն Կարահիսարի (Afyon Karahisar)¹⁰ ճակատում և փոքրիկ հաջողության հասել. այդ լուրը կարևորությունից զուրկ ենք համարում:

Օգոստոսի 29, երեքշաբթի. — Կարահիսարի հարձակման լուրը բերնեբերան է շրջում, ինչին, սակայն, դարձյալ կարևորություն չի տրվում: Ամեն մարդ իր գործով է զբաղված:

Օգոստոսի 30, չորեքշաբթի. — Պաշտոնական մի հաղորդագրությունից հասկանալի է դառնում, որ հելլենական բանակը լքել է Կարահիսարը: Այդ քաղաքից այսօր տեղաբնակներ են հասնում, որոնք կացությունը շատ մոայլ գույներով են ներկայացնում: Արտագաղթն սկսվել է: Հայերը լեղապատառ փախչում են և փախուստի ընթացքում հալածվում տեղացի թուրք խուժանի կողմից: Հիվանդանոցի պոլիկլինիկայում տեսնում եմ վիրավոր տղամարդկանց և կանանց, որոնք Դումլուփընարի (Dumlupınar) լեռների մեջ հարձակման են ենթարկվել: Երեկոյան Կարահիսարի գնացքը բերում է հայ գաղթականների՝ մասնավորապես կանանց, որոնք խուճապի մեջ կորցրել են իրենց ամուսիններին ու զավակներին: Նրանք տեղավորվում են Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու¹¹ բակում և Մեսրոպյան վարժարանի¹² գետնահարկում, ուր մինչ այդ ապաստանել էին նաև Գիլիքեյի (Gilikey) գաղթականները: Հայկական Կարմիր խաչի տիկնանց ընկերակցությամբ այցելում եմ այդ թշվառներին: Կարմիր խաչի կողմից նրանց համար տաք կերակուր է պատրաստվում:

Օգոստոսի 31, հինգշաբթի. — Հաստատված իրողություն է այլևս, որ քեմալական բանակը¹³ ճեղքել է հունական ճակատը և բոլոր կողմերից առաջ է մղվում: Հունական զորքերը պար-

տության են մատնվել ո՛չ միայն Կարահիսարում, այլև Դումլուփընարի (Dumlupınar) առջև, որտեղից հունական բանակը, փոքր դիմադրությունից հետո, խառնիխուռն կերպով նահանջում է դեպի հարավ: Թուրքերը բռնագրավել են մեծ քանակությամբ զինամթերք ու ուտեստեղեն և գերեվարել մի ամբողջ զորագունդ: Հելլենական պաշտոնական հաղորդագրության համաձայն՝ հունական բանակը կարգապահորեն նահանջում է, բայց վիրավոր զինվորներն ու ճամփորդները հակառակն են հաստատում: Երեկոյան լուր է հասնում, որ Ուշաքը (Uşak) դատարկելուց առաջ հունական զորքը այրել է այն և թուրքերի նկատմամբ որոշ խժդժություններ գործադրել¹⁴:

Մեպտեմբերի 1, ուրբաթ. — Ամբողջ քաղաքը խուճապի է մատնված. Կարահիսարից, Ուշաքից, Ալաշեհիրից (Alaşehir) և այլ վայրերից փախչող գաղթականները անանցանելի են դարձրել փողոցները. պանդոկները լցված են: Հելլենական ռազմական և քաղաքային իշխանությունները ճգնում են հանդարտեցնել ժողովրդին, սակայն բոլորը հասկացել են այլևս, որ հելլենական բանակի նահանջը, կամ ավելի ճիշտ քայքայումը, սկսվել է: Պոլիս, Հունաստան, եվրոպական երկրներ մեկնելու անցագրեր հանելու նպատակով ժողովուրդը ներխուժում է անցագրային պաշտոնատեղիները: Շատերը դեռևս լավատես են՝ հուսալով, որ հունական բանակը, ի վերջո, հաջողության պիտի հասնի քեմալական առաջխաղացումը կասեցնելու գործում: Մենք էլ մեր տանը անհանգստանում ենք և մտածում, թե ինչ միջոցով կարող ենք ժամ առաջ մերոնց մեզ մոտ բերել:

Մեպտեմբերի 2, շաբաթ. — Քաղաքի փողոցները բացարձակապես անանցանելի են դարձել. ունևոր դասակարգը պատրաստվում է գործն ավարտել և Իզմիրից մեկնել: Սարսափը մեղմելու նպատակով կառավարությունը պաշտոնական մի հաղորդագրություն է հրապարակել, ըստ որի՝ իբր թե թուրքական բանակի նահանջի գիծը կտրվել է, ու քեմալական զորագնդեր են գերի վերցվել: Փախստականներից բացի՝ քաղաքը լցվում է վիրավոր զինվորներով, որոնց հարյուրավոր ինքնաշարժերով հիվանդանոց են տեղափոխում: Կացությունը լրջորեն ծանրացել է:

Երեկոյան գնում են կայարան, որի հրապարակը լցված է

վիրավոր զինվորների մեքենաներով: Կայարանի ետևի դռնից ներս եմ մտնում ու տեսնում, թե ինչպես են գնացքներից հարյուրավոր վիրավոր զինվորների իջեցնում: Հերյուրված հաղթական լուրից խուժանը փոքր-ինչ հանդարտված է թվում, թեպետ այդ լուրը զինվորական տեղաշարժին համապատասխան չի նկատվում: Ժամանում է Սոմայի գնացքը, և մեծ ուրախությամբ տեսնում եմ զավակներիս վերադարձը՝ Կոստանի և նրա տիկնոջ՝ Մարիի ընկերակցությամբ: Շտապում ենք տուն: Կոստանը հայտնում է, որ իր հետ է բերել նաև Ակ-Հիսարի հույն քաղաքապետի տիկնոջը, որովհետև քաղաքի ռազմական և քաղաքային իշխանությունները Ակ-Հիսարը թողնելու հրաման են ստացել: Կոստանը տեղեկացնում է նաև, որ հեղին կառավարությունը վճռել է դատարկել ո՛չ միայն ներքին գավառները, այլև Իզմիրը: Այս տեղեկությունը անհավանական է թվում, քանի որ հեղինական բանակը, նավատորմիղի պաշտպանությանն ենթո, Իզմիրի շրջակայքում կարող է կազմել դիմադրության ռազմագիծ մինչև քրիստոնյա բնակչությանը հեղինական կղզիներ փոխադրելը, ինչպես դա արել էր Նիկոմեդիայից քաշվելուց առաջ: Կացությունը խիստ լրջացել է, սակայն անհավանական է թվում, որ Իզմիրում խժոժություններ տեղի ունենան, քանի որ քաղաքի բնակչության կարևոր մասը կազմում են թուրքերի անկեղծ բարեկամներ եվրոպացիները, մասնավորապես իտալացիները և ֆրանսիացիները:

Սեպտեմբերի 3, կիրակի. — Հունական բանակը իր լքած քաղաքներն այրում է ու խժոժություններ գործադրում: Հետզհետե այրվում են Ալաշեհիրը, Նազիլլին (Nazilli), Կասաբան (Kasaba) և այլն: Տեղական թերթերը սուտ ու պատիր լուրեր են տպագրում, և պաշտոնական մարմինները հայտարարում են, թե անկարելի է, որ թուրք զինվորը ոտք դնի Իզմիր¹⁵: Ժողովուրդը չի հավատում և վախենում է առավելապես հույն զինվորներից, որոնք, իրենց շարքերից դասալիք դարձած, խումբ-խումբ անցնում են փողոցներով և բացեիքաց, չնչին գներով վաճառում իրենց զենքերն ու հագուստները:

Սեպտեմբերի 4, երկուշաբթի. — Փողոցներում խիստ ակնառու է գավառացի քրիստոնյաների իրարանցումը: Առաջնոր-

դարանի, Մեսրոպյան վարժարանի և Ազգային հիվանդանոցի բակերը լցված են հայ գաղթականներով: Թեև ազգային վարժարանը բացվել է, բայց արձանագրվող աշակերտները խիստ սակավաթիվ են: Զինվորական պիտույքները և գույքը այս ու այն կողմ են նետված: Անտեր են մնացել նույնիսկ ձիերը, կովերը, ոչխարները: Որևէ կերպ Հունաստան վերադառնալու նպատակով Կարափսարի ճակատից փախչող զինվորները ծովեզերք են շտապում: Դասալիք զինվորներից բացի՝ նավահանգիստը լեցուն է գավառացի փախստականներով, որոնք, իրենց անչափահաս զավակներին ու արժեքավոր գույքն առած, անհամբեր սպասում են ծովեզերքում՝ Իզմիրից իրենց դուրս նետելու համար: Սակայն ժողովրդի մեծամասնությունը հավատում է, որ Իզմիրը վտանգից զերծ պիտի մնա՝ նկատի ունենալով նրա առևտրական բացառիկ դիրքը, օտարերկրացիների ֆինանսաբանկային և ուսումնական բազմապիսի հաստատությունները, մանավանդ հունական, անգլիական, ֆրանսիական, իտալական ահեղ զրահավորների¹⁶ ներկայությունը, մի բան, որ անգամ թերահավատներին մեծ վստահություն է ներշնչում:

Մնաստեմբերի 5, երեքշաբթի. — Հացը և սննդամթերքը նվազել են. սկսում ենք տան համար ուտեստեղեն պատրաստել, և միաժամանակ փաթեթների ու կապոցների մեջ տեղավորել մեր արժեքավոր իրերը: Հակառակ այս պատրաստություններին՝ ինձ նման հազարավորները այն համոզմունքին են, թե թուրքը չի կարող Իզմիր մտնել, իսկ եթե նույնիսկ դա նրան հաջողվի, նրան չպիտի թույլատրվի գործադրել իր սովորական խժոժությունները¹⁷: Իտալացի հյուպատոսը հայտարարում է, որ քաղաքում ոչ մի դեպք չի պատահելու, որ իտալացի հազարավոր զինվորներ Ռոդոսի մոտ պատրաստ սպասում են Իզմիր փոխադրվելու առաջին իսկ հրամանին: Նույնիսկ խոսվում է այն մասին, որ Հայնոցը¹⁸ ամեն թաղից շատ ավելի է պաշտպանվելու և այլն:

Մնաստեմբերի 6, չորեքշաբթի. — Գաղթականների բազմությունը հետզհետե ստվարանում է: Կարափսարից մինչև Մադհիսա հելլենական բանակի լքած բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը հրի են մատնված: Նրանց բնակիչները խոնված են եկեղեցիների բակերում, պանդոկներում, իջևաններում, տներում, պարտեզներ-

րում, ի վերջո ամենուր, որտեղ կարելի է նստելու տեղ գտնել: Ժողովրդի մի փոքր մասն է միայն մեկնել Իզմիրից: Ակ-Հիսարի վերաբերյալ տարածայնություններ եղան, թե քաղաքի հունական ուղղափառ իշխանությունը քրիստոնյա բնակչությանն առաջարկել է մեկնել քաղաքից, որովհետև հրաման է ստացել՝ հեռանալուց առաջ քաղաքն այրել: Հույներն ու հայերը թուրք երևելիներին հրավիրում են թաղապետարան և հրապարակելով զինվորական հրամանատարի կարգադրությունը՝ հայտնում, որ իրենք մտադիր չեն գործադրել այն, եթե թուրքերը հանձն առնեն պաշտպանել հույներին ու հայերին թուրք խուժանի հարձակումներից: Թուրքերը երդվում են Ղուրանի վրա՝ պաշտպանել քրիստոնյայանը որևէ հարձակումից: Քրիստոնյաները ևս փոխադարձաբար Ավետարանի վրա են երդվում: Ակ-Հիսարի ուղղափառ և քաղաքային իշխանությունները մեկնում են քաղաքից, որից հետո քրիստոնյա ու թուրք երևելիները ժամանակավոր իշխանություն են հաստատում՝ մինչև կանոնավոր կառավարության վերականգնումը՝ ժողովրդի իրավունքը փոխադարձաբար պաշտպանելու մտադրությամբ:

Կեսօրից հետո ուժասպառ տուն է հասնում քեռայրս, որ Ակ-Հիսարի Յաքագոյի (Yakagöyi) հույների հետ միասին եկել էր Մաղնիսա (Magnisa) և այստեղ-այնտեղ թափառելուց հետո դժվարությամբ Իզմիր հասել: Բնավ տեղեկություն չունեն Ակ-Հիսարի դեպքերից և խոհեմություն էր համարել Ակ-Հիսար գնալու փոխարեն վերադառնալ Իզմիր: Հեռագրական հաղորդակցումը Ակ-Հիսարի հետ խզվել է, և վերջին գնացքով ժամանող ճամփորդներից տեղեկանում ենք, որ այնտեղ ևս կացությունը տագնապալի է:

Սեպտեմբերի 7, հինգշաբթի. — Մեր ծանոթներից ունևոր շատ հայեր և հայ բժիշկներ (դոկտ. Չելեպյանը, Սպարտալյանը, Եղիայանը, Փեշտիմալջյանը, Դարբինյանը) մեկնել են քաղաքից. թուրքական կառավարության կողմից կասկածելի նկատվող անձինք խոհեմություն են համարում Իզմիրից հեռանալը: Զինվորական տարիք ունեցողները, հավատալով հանդերձ, որ եվրոպացիների աչքի առաջ անկարգություններ չեն կարող տեղի ունենալ, Իզմիրից ժամանակավորապես հեռանում են: Իսկ

ես հարմար եմ գտնում քաղաքից չմեկնել, որովհետև թուրքական կառավարության դեմ որևէ կասկածելի արարք թույլ չեմ տվել: Ընդհակառակը՝ մոտավորապես տասը տարի թաղապետական բժշկի պաշտոնն եմ վարել, ամբողջ չորս տարի կատարել եմ գինվորական ծառայություն և բարվոք պաշտոնավարությունն հաստատող փաստաթղթեր ունեմ ձեռքիս¹⁹: Հետևաբար՝ երեք տարվա անընդմեջ աշխատանքիս շնորհիվ Իզմիրում ձեռք բերած նախանձելի դիրքս չեմ ուզում կորցնել քիչ հավանական ինչ-որ վտանգի պատճառով:

Զինվորական իշխանություններն ու ոստիկանությունը մեկնել են, և քաղաքում տիրում է կատարյալ անիշխանություն: Ժողովուրդը վախենում է դասալիք գինվորների թալանից և հրդեհից: Լուր հասավ, թե Մադհիսան ևս հրկիզված է դասալիքների կողմից: Հույն ավագ կոմիսար Ստերլյադիսը²⁰, ով երեք տարի շարունակ հայտնի էր իր թրքասիրությամբ, քաղաքից մեկնեց թուրքերի «յուրա»-ների և թիթեղ զարկող խուժանի ժխորի մեջ: Փոքր Ասիայի հեղինակալ գործադիրությունների գերագույն հրամանատար Հաջի-Անեստիսն²¹ էլ, իր սպայական կազմով հանդերձ, մեկնել է նույն պայմաններում:

Իզմիրում իշխանություն այլևս գոյություն չունի: Հակառակ դրան՝ անկարգություններ տեղի չեն ունենում: Նավահանգիստը լուրջ տեսք է ստացել: Չորս կողմը նետված են այլևայլ կարասիներ: Ժողովրդի մի մասը շտապում է ծովից անդին նետվել, իսկ ուրիշները լոկ հանդիսատեսներ են, որ այս ամենը վաղանցուկ երևույթ են համարում: Ձե՞ որ նավամատույցը լեցուն է ամենազգի զրահավորներով, որոնք դեռևս մեծ վստահություն են ներշնչում իրենց նայող ծովածավալ բազմությանը: Անցագրային գործողություն այլևս չկա, ամեն ոք ազատորեն կարող է իրեն շոգենավ գցել: Մեզ հրաժեշտ են տալիս Կոստանը և Մարին, որոնք մեկնում են Կիպրոս՝ իրենց ազգականների մոտ:

Մնապտեմբերի 8, ուրբաթ. — Ժամապարհներին վիտում են են դասալիք գինվորները, որոնք, զենքերը նետած, ծովեզերք են շտապում: Ում չի հաջողվում Իզմիրից շոգենավ նստել, իր ճանապարհը շարունակում է դեպի Չեշմե: Թուրքական բանակը

հասել է Մենեսեն, որը հելլենները, ըստ իրենց սովորության, մեկնելուց առաջ կրակի են տվել:

Թուրք զինվորների Իզմիր ժամանելը ընդամենը մեկ-երկու օրվա գործ է: Թուրքական բանակի ներխուժումից առաջ շատերը հեռանում են Իզմիրից. մեր ազգականներից տիկ. Ծափանդուխտ Առաքելյանը իր ամբողջ ընտանիքով Պոլիս է մեկնում: Կեսօրից հետո գնում են քաղաք՝ կացությունն աչքի անցկացրնելու: Այլազգի զրահավորները իրենց հպարտ ներկայությամբ շարունակում են վստահություն ներշնչել:

Նավահանգստից վերադարձիս հանդիպում եմ ֆրանսիական հյուպատոսարանի իրավագետ, փաստաբան պրն Հարություն Սիւլյանին, որի կարծիքն եմ հարցնում ներկա կացության մասին: Նա համոզիչ կերպով ասում է. «Վախենալու բան չկա. թուրքական բանակը այս անգամ մուտք պիտի գործի խիստ օրինապահորեն և աշխարհին պիտի ցույց տա, որ թուրքը քաղաքակիրթ ազգ է: Միայն թե հարկ կլինի մի քանի օր տնից դուրս չգալ և բավականաչափ ուտեստեղեն ունենալ»: Նրա կարծիքով մեծ անխոհեմություն կլիներ տուն, աշխատանք, դիրք թողած՝ անձանոթ հորիզոններ փնտրելը և այլն: Այդ մարդը հյուպատոսի անձնական բարեկամն էր, և նրա խոսքերն ասվում էին հյուպատոսի անունից: Տուն եմ հասնում ուրախ տրամադրությամբ և վճռում մնալ Իզմիրում, որպեսզի ընտանիքիս ապագան և դիրքս իմ իսկ սեփական ձեռքերով չխաթարեմ:

Սեպտեմբերի 9, շաբաթ. — Տաղտկալի գիշեր եմ անցկացնում: Կեսգիշերին դուրս եմ գալիս պատշգամբ և դիտում հույն հեծյալների խուճապահար փախուստը: Հեռվից հրացանի ընդհատ-ընդհատ ձայներ են լսվում: Վերադառնում եմ անկողին՝ ուժասպառ մարմինս և փոթորկված ուղեղս փոքր-ինչ հանգըստացնելու. անկարելի է քնել: Վաղ առավոտյան վեր եմ կենում և պատրաստվում Կոկար Յալը (Kokar Yalı) գնալ՝ բժշկուհի տիկին Տեփանյանի տանը վիրահատություն կատարելու նպատակով: Քեռայրս հրաժեշտ է տալիս՝ Միտիլլի՝ իր ընտանիքի մոտ մեկնելու դիտավորությամբ: Նրան հորդորում եմ՝ պատրաստ շոգենալ չգտնելու դեպքում տուն վերադառնալ:

Կոկար Յալը գնալուց առաջ դեղատուն եմ մտնում և տեղեկանում, որ անգլիացի ծովակալի հրահանգով հունական զրահավորները մեկնել են Իզմիրից և մնացել են միայն եվրոպական և ամերիկյան զրահավորները: Թուրք առաջապահները հասել են թուրքական թաղերը և տեղացի թուրքերի օգնությամբ փորձում են կտրել հելլենների նահանջի գիծը: Բասմախանեի (Basmahane) ղուստիկանատան մոտ ևս հելլեն զինվորները կրակ են բացել թուրքերի վրա, որոնցից երկուսը սպանվել են: Հակառակ ձախող լուրերին՝ ձախող երեկոյան տիկին Տեփանյանին տված խոստումն հարգած լինելու համար գնում եմ նավահանգիստ, որտեղից էլ շոգենավով հասնում Կոկար Յալը: Հանրակառքի գծերի վրայով անցնում են հելլեն հետևակայիները, որ գլխիկոր, բայց օրինակելի կարգապահությամբ նահանջում են դեպի Չեշմե: Սրտահույզ է նրանց նահանջը, հուսահատական: Զինվորները լքված են իրենց սպանների կողմից, որոնք օր առաջ թողել են պաշտպանության գծերը և փախուստի դիմել: Անցնելով զինվորների շարքերի միջով՝ հասնում եմ տիկին Տեփանյանի տունը, որտեղ տեղեկանում եմ, որ վիրահատության ենթարկվելիք կինը չի եկել: Չեմ սպասում և անմիջապես վերադառնում եմ նավամատույց: Պատրաստ շոգենավ չկա, ո՛չ էլ հանրակառք: Ուղղվում եմ դեպի Գյոզ Թեփե:

Ամբողջ ճանապարհը լցված է նահանջող զինվորներով. ճանապարհն շարունակում եմ անորոշ քայլքով, երբ ինձ կանչում են մի տնից: Ներս հրավիրողը պրն. Ասատուր Տ. Արիստակեսյանն է: Մի փոքր հանգստանում եմ: Տեր և տիկին Արիստակեսյանները խորհուրդ են տալիս շոգենավով վերադառնալ: Սպասում եմ փոքր-ինչ և նկատում, որ Կոկար Յալի շոգենավը մոտենում է: Շտապում եմ նավամատույց. շոգենավը լցվում է Կոկար Յալի քրիստոնյա բնակիչներով, որոնք, տեսնելով թուրքերի մոտենալը, խոհեմություն են համարում Իզմիրում ապաստանել: Շոգենավում կարդում եմ հրեաների կողմից ֆրանսերենով հրատարակված մի թերթ, որ պատմում է, թե տասնյակ հազարավոր հելլեն զինվորներ գերի են վերցվել, և փառաբանում է Մուստաֆա Քեմալին ու նրա հաղթական բանակը:

Շոգենավը հասնում է Իզմիր, և ես տուն եմ շտապում, որ-

տեղ կինս ու զավակներս ահ ու սարսափի են մատնված: Իրենց հանդարտեցնելուց հետո գնում են դեղարան և տեսնում, որ թուրք առաջապահների ժամանման պատճառով ամբողջ Հայնոցը անկարգության է ենթարկվել: Հայերը խոհեմություն են համարում մի քանի օր մավահանգստի կողմն անցնել՝ խուսափելու համար Թեզկիլիի շրջակայքի թուրքերի հարձակումներից: Կրկին վերադառնում են տուն և կնոջս հետ խորհրդակցելով՝ վճռում փոխադրվել մավահանգիստ և մի քանի օրով բնակվել Պերճ Սիվրիհիսարյանի տանը: Մի քանի ամիս ի վեր այնտեղ բնակություն են հաստատել պրն Երվանդ Ադամյանն ու նրա կինը՝ տիկ. Վերգիենն, որ մի քանի օրից զավակ պիտի ունենա, և ում ծննդաբերության գործողությունը, ըստ նախնական պայմանավորվածության, ինձ էր հանձնվել: Այս պարագան լավագույն առիթն էր մեզ համար՝ ընտանիքով այնտեղ փոխադրվելու:

Ժամը տասնմեկն է. անցնում են հունական թաղերով և մավահանգստի մոտ հանդիպում բազմաթիվ մարդկանց, որ այնտեղից փախչում են դեպի ներքին թաղերը: Մենք, որ մավահանգիստը ավելի ապահով էինք կարծում, զարմանքով նկատում ենք, որ այնտեղի ժողովուրդը հակառակ կարծիքի է: Մի պահ կանգ են առնում՝ որոշելու՝ պետք է ե՞տ դառնալ, թե՞ շարունակել ընթացքս: Նախընտրում են մավահանգիստ գնալ՝ եղելությունը անձամբ հասկանալու համար: Նավահանգիստի վրա քիչ թե շատ հանդարտություն է տիրում: Հանդիպում են պատվելի Խաչատուր Քսուլյանին, ում հետ մի քանի վայրկյան գրուցում ենք և իրար խրախուսում:

Հասնում են Սիվրիհիսարյանի տուն. Պարոն Երվանդը տանը չէ: Տիկին Վերգիենին բացատրում են խնդիրը՝ հայտնելով, որ իր ծննդաբերելու օրերը շատ մոտ են, և այս խուճապի մեջ, մամավանդ գիշերվա ընթացքում, մարդ նույնիսկ ամենաբարձր վարձատրության դիմաց, ո՛չ բժիշկ կարող է գտնել, ո՛չ էլ դայակ, եթե հենց այժմվանից իր տրամադրության տակ բժիշկ չունենա: Ես նրան հիշեցնում եմ, որ Իզմիրում հաստատվելուցս ի վեր այդ ընտանիքի բժիշկն եմ եղել, և թեև նախապես տիկ. Վերգիենի ծննդաբերության առնչությամբ շահեկան պայմանավորվածություն ունեի, այս դեպքում որևէ փոխհատուցում չեմ

խնդրում, այլ միայն մի քանի օրվա հյուրընկալություն իրենց տանը՝ մեր սեփական ծախսերով: Սիրահոժար համաձայնելով հանդերձ՝ տիկինը հարկ է համարում խորհուրդ հարցնել ամուսնուց, որը բացակայում է տնից: Երկու անգամ ամուսնու ետևից մարդ ենք ուղարկում, սակայն իզուր:

Նստել եմ տան պատշգամբում: Կեսօրին տեսնում եմ քեմալական հեծելազորի մուտքը ծովափ: Տեղացի թուրքերը՝ ձեռքներին թուրքական դրոշ պարզած, գոչում են. «Կեցցե՛ Քեմալ փաշան»: Փունթայի կողմից դեպի կառավարական տուն առաջացող ձիավորները դաժան տեսք ունեն: Նավահանգստում խոնված քրիստոնյաները սարսափով են դիտում թուրք զինվորների մուտքը և իրենց զավակներին ու կապոցներն առած՝ ուղղվում են դեպի ներքին թաղերը: Տեսնելով նրանց փախուստը՝ թուրքերը ջանում են հանդարտեցնել քրիստոնյաներին՝ ասելով, որ վախենալու բան չկա, որ մինչև հիմա իրենք քրիստոնյաների հետ եղբոր նման են ապրել, և որ սրանից հետո ևս այդպես պիտի ապրեն և այլն: Խեղճերը հավատում են այս կեղծ և պատիր խոսքերին ու փոքր-ինչ հանդարտվում: Թուրք հեծյալներին հաջորդում են հետևակայիները, որ նույն ուղղությամբ առաջանում են դեպի կառավարական տուն: Նրանց ահարկու դեմքերը բոլորին սարսափ են ազդում²²:

Թուրք զինվորի հաղթական մուտքը տեսնելու դժբախտությունն ունենալուց հետո պատրաստվում եմ տուն վերադառնալ՝ առանց տիկին Վերգինեի հաստատ պատասխանն ստանալու: Երբ մտազբաղ իջնում եմ աստիճաններից, տիկ. Վերգինեն, առանց պրն Երվանդի վերադարձին սպասելու, տալիս է իր համաձայնությունը, որ մենք ընտանիքով անմիջապես իրենց տուն փոխադրվենք՝ ծննդաբերական գործիքներն էլ մեզ հետ բերելով: Ծնորհակալություն եմ հայտնում և մեկնում տուն՝ օսմանյան մի շքանշան կրծքիս ամրացրած: Հունական փողոցներում ամայություն է տիրում:

Ծանապարհին հանդիպում եմ թուրք ձիավորների, որոնք արդեն ձեռնարկել են հսկողության գործը: Հասնում եմ տուն. այնտեղ են Միմաս Ամերջյանը և Լևոն Առաքելյանի քույրն ու

քեռայրը: Վստահեցնում եմ, որ քաղաքը կանոնավոր կերպով գրավված է թուրք զինվորի կողմից, և վախենալու ոչինչ չկա: Հյուրերի մեկնելուց հետո առանձնացնում ենք Սիվրիհիսարյանների տուն փոխադրվելիք հագուստեղենն ու ուտելիքը և ժամը երեքին, կնոջս ու զավակներին հետ միասին, ճամփա ենք ընկնում դեպի նավահանգիստ: Գլխարկս թողել եմ տանը և գլխիս ֆես դրել: Բաճկոնիս ամրացրել եմ օսմանյան զինվորական շքանշանը և մետաղյա ոսկեգույն մահիկը: Վարդուհին գիրկս է, իսկ փոքրերը մեկական կապոց ունեն ձեռքներիս: Փողոցները ամալի են: Մերթընդներթ հանդիպում ենք թուրք պահակների: Արտառոց որևէ բան չի պատահում, և ապահով հասնում ենք Սիվրիհիսարյանների տուն: Տեղավորվում ենք մեզ հատկացված սենյակում: Պատրաստվում եմ կրկին տուն գնալ՝ գործիքներիս և զարդեղենների սնդուկը բերելու: Այդ ժամանակ ներս է մտնում Երվանդ Ադամյանը և մեզ իր բնակարանում տեսնելով՝ շատ է ուրախանում: Երբ հայտնում եմ կրկին տուն գնալու դիտավորությունս, ընկերանում է ինձ՝ Հայնոցում բնակվող հիվանդ եղբորը իր բնակարան փոխադրելու մտադրությամբ: Սկզբում ամալի փողոցներով ենք անցնում: Ես մտնում եմ տուն, իսկ Երվանդը գնում է Հայնոց: Տունն աչքի եմ անցկացնում: Չեմ մոռանում հավերիս և վառեկներին հաջորդ օրվա կուտն ու ջուրը պատրաստել: Կես ժամ հետո, Երվանդից բացի, դռան առաջ են նրա եղբայր Գրիգորը, սրա տիկինը, կնոջ քույրն ու եղբայրը՝ Խոսրով Մաթիկյանը: Մի կապոց հանձնում եմ Երվանդին և սնդուկս առած՝ ճամփա ենք ընկնում դեպի նավահանգիստ: Ծանապարհին շատ եմ հոգնում: Այսօրվա տանջանքս աննախընթաց է, սնդուկս էլ՝ բավականաչափ ծանր: Հարմարվելով հիվանդ Գրիգորի քայլերին՝ միան կես ժամից, բայց ապահով հասնում ենք Սիվրիհիսարյանների տունը: Այլևս հանգիստ ենք և մտադիր մի քանի օր տանը մնալ: Սակայն այդ իրիկուն իսկ սրտի դառնությամբ տեղեկանում ենք, որ Հայնոցում արդեն սկսվել են հարձակումներն ու թալանը թուրք խուժանի և զինվորի կողմից: Եղածը համարում ենք անկարգ զինվորների ձեռքի գործ և սովորական դեպք, մինչև պաշտոնական իշխանությունների վերահաստատումը: Գիշերը ոչինչ չենք լսում:

Մեպտեմբերի 10, կիրակի. — Առավոտ է. նավահանգստում հանդարտություն է տիրում: Ուրախանում ենք, որ թուրքական գրավումը տեղի ունեցավ առանց արյունահեղության: Սակայն պատշգամբից տեսնում ենք տասնհինգամյա մի պատանու դի-
ակ, որին մի քանի հոգի մոտակա փողոցից տեղափոխում են նա-
վամատույցի պատի մոտ: Թերևս հրացանազարկ են արել՝ ըստ
զինվորական օրենքների՝ գիշերը դրսում գտնվելու պատճառով:
Ժամը իննին Երվանդի ու Խոսրովի ընկերակցությամբ դուրս ենք
գալիս տնից և ուղղվում դեպի Հայնոց՝ տեղեկանալու, թե ար-
դյոք գիշերը այնտեղ որևէ բան պատահե՞լ է: Ծանապարհին
հանդիպում ենք օտարահայտակ մի քանի հայ երիտասարդնե-
րի, որոնցից տեղեկանում ենք, որ թուրք զինվորը և խուժանը
թալանել են Հայնոցը, առևանգել կանանց ու աղջիկներին և
պաշարել Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին ու Առաջնորդարանը:
Ընկերներս նախընտրում են ետ դառնալ: Իսկ ես սպասուհու հետ
անցնում եմ Չալգըջը Բաշը պողոտայով, որն ամայացած է:
Նախ՝ հանդիպում եմ թուրք մի զինվորի, որ հարցնում է մեծ զո-
րանոցի ճանապարհը: Հետո՝ մոտենում է մի ուրիշ զինվոր և նույն
հարցն է տալիս: Ցույց տված ճանապարհիս (հայկական մեծ
պողոտան՝ Ռեշիդիե - Reşidiye) մասին զինվորն ասում է՝ «ար-
յան ու կրակի մեջ է»: Հասնում եմ մեր տուն և ջանում դուռը բա-
ցել. չեմ կարողանում: Երևի գիշերը, դուռը բռնի ուժով բանալու
փորձերից, կողպեքը փչացել է: Տան դուռը և պատուհանների
փեղկերը մնացել են անվնաս: Մի քանի անգամ բախում եմ Լև
ոն Առաքելյանի դուռը. պատասխանող չկա: Լուսավորչի փողոցն
ամայի է: Օրիորդ Տ. Գասպարյանի տան դիմաց մեծ քանակու-
թյամբ չորացած արյուն եմ տեսնում: Սակայն առանց ընկրկելու
հասնում եմ հայկական մեծ պողոտա: Նախ տեսնում եմ Բալըկ-
ջյանների տունը, որի դռները ջարդուփշուր են եղել, կարասի-
ները՝ խառնիխուռն դիզվել բակում: Մեծ պողոտայի տների դռ-
ները հերթով բացված են, և այստեղ-այնտեղ նշմարվում են
արյան հետքեր: Խանութները ևս քարուքանդ են, ապրանքները՝
կողոպտված: Թալանված տներում թուրք զինվորները խուզար-
կություն են անում: Առաջնորդարանի կողմից լսվում են հրա-
ցանի կրակոցներ: Երևում են ֆրանսիացի զինվորներ, որ թուրք

զինվորների հետ միասին փութկոտ անցուդարձ են անում: Կող-
քովս անցնող տեղացի թուրքերը և զինվորները, դատելով ար-
տաքինիցս, ինձ թուրքի տեղ են դնում: Սակայն այդտեղ մնալը
այլևս խոհեմություն չէ: Ջանում եմ ջրաբուժարանի փողոցով
անցնել և մեր տան դիմաց ինձ սպասող սպասուհուն էլ հետս
վերցնելով՝ վերադառնալ նավահանգիստ, բայց տեսնում եմ, որ
այդ փողոցի տները նույնպես ավերվել են ու թալանվել:

Առանց հուզումս ու հոգեկան տագնապս մատնելով՝ ետ եմ
դառնում և մտնում Չալգըջը Բաշը ու հասնում տուն: Կրկին փոր-
ձում եմ բանալ դուռը, սակայն անկարելի է: Մերթ ընդ մերթ
լավում են հրաձգության ձայներ: Առանց ժամանակ կորցնելով՝
սպասուհի Արաքսու հետ շտապում եմ նավահանգիստ և ապա-
հով տուն հասնելուս պես պատմում տեսածս՝ այն, որ Հայնոցն ու
շրջակա թաղերը դարձել են անմարդաբնակ, մինչդեռ Ֆրանկ-
ների թաղի շուրջը գտնվող հույն թաղերում երևում են հատու-
կեմտ անցորդներ: Հայնոցի վիճակը տեսնելուց հետո միայն հաս-
կացա, որ թուրքը միշտ նույն ջարդարար ու կողոպտիչ տարրն է,
լինի Ալբանիայում, Մակեդոնիայում թե Թրակիայում, լինի Արա-
բիայում, Սիրիայում թե Հայաստանում: Թուրքը նույն արյունա-
բու գազանն է՝ անկախ այն բանից՝ սքողված է իթթիհադական²³
թե իթիլաֆական²⁴, համիդական²⁵ թե քեմալական դիմակի տակ:
Թուրքը նույն գիշատիչ բորենին է՝ թե՛ Փոքր Ասիայի ներքին
գավառների խորքերում, թե՛ Պոլսի և Իզմիրի նման եվրոպակա-
նացած քաղաքներում:

Հայնոցից նավահանգիստ վերադարձիս հանդիպեցի եվրո-
պական պահակազորքերի, որոնցից այնչա՛փ մեծ ակնկալու-
թյուններ ունեինք: Երիտասարդների քրիստոնեական ընկերակ-
ցության շենքի դիմաց (նախկին՝ հայ աղջիկների որբանոցը)
տեսնում եմ մի քանի ամերիկացի զինվորների, որոնք ուղղակիոր-
բեն այդ շենքն են հսկում՝ առանց շենքից մի քայլ անգամ այն
կողմ ընդարձակելու իրենց հսկողության սահմանները: Համա-
ձայն մեր տեղեկության՝ բոլոր օտար պահակազորայինները
հրահանգ էին ստացել՝ պաշտպանել միայն հյուպատոսարան-
ները, իրենց դպրոցներն ու եկեղեցիները, հիվանդանոցներն ու
առևտրական հաստատությունները: Կեսօրից հետո և գիշերը

նավահանգստում տիրում է խաղաղություն:

Մնաստեմբերի 11, երկուշաբթի. – Գիշերային լուռության մեջ լսելի են թնդանոթների խուլ կրակոցները Նարլը Դերեի (Narlı Dere) կողմերում, Չեշմե (Ceşme) թերակղզու պարանոցի մոտ, թուրքերի և հելլենների միջև տեղի ունեցած ընդհարումներից: Իզմիրից շոգեմալ նստելու հնարավորություն չունեցած հունական վաշտերը ուղղվում են դեպի Չեշմե և հետապնդվում թուրքական բանակի կողմից: Այնտեղ հելլենները ճգնաժամային կոիվ են մղում թուրքերի ձեռքը գերի չընկնելու համար: Պատըշ-գամբից դիտում ենք հանրակառքերի երթևեկը, բազմաթիվ քրիստոնյաների հանդարտ անցուդարձը և կանանց արտաքին խաղաղ տեսքը՝ մի բան, որ մեր ալեկոծված հոգիներին մի տեսակ վստահություն է ներշնչում: Ուտելիք գնելու նպատակով ճանապարհվում են դեպի Բելլա Վիստա. խանութները առհասարակ փակ են: Բաց են միայն ծխախոտավաճառի և մսավաճառի խանութները:

Շուկայում բավական մեծ բազմություն է խմբվել: Տեսնում են գլխից վիրավոր և չարաչար ծեծված տասներկուամյա մի հույն աղջկա, որը գիշերվա ընթացքում լլկվել ու գանակոծվել է թուրք պահակների կողմից: Գնում են մի մսավաճառի խանութ. խանութպանը, դատելով զինվորական շքանշանիցս և ոսկե մահիկիցս, ինձ թուրք պաշտոնավորի տեղ է դնում և «քեյ էֆենդի»²⁶ ասելով ու աթոռ հրամցնելով՝ խնդրում է, որ փոքրինչ սպասեմ, որ լավ միս ստանամ: Թուրքը կրկին ի պատվի է: Նստում են իբրև թուրք և դիտում հրապարակը: Ֆրանսիական հիվանդանոցի մոտ գտնվող ոստիկանատան գլխին թուրքական դրոշ է պարզված, և ցիրուցան փողոց են նետված հունական իշխանության շրջանի պաշտոնաթղթերն ու տետրերը:

Տեղեկանում են, որ այդ կողմերում որևէ արտառոց բան չի պատահել: Միսը գնում են և տուն վերադառնում: Կեսօրից հետո դուրս են գալիս տնից և անցնում Ֆրանկների թաղով. խանութները փակ են: Թուրքական և հրեական խանութների վրա թուրքերենով գրված են «իսլամ» և «մուսևի»²⁷ բառերը: Մեյխանե Բողազըի (Meyhane Bogasi) կողմից անցումն արգելված է: Ետ են

դառնում ու նկատի ունենալով ուշ ժամը՝ ավելորդ եմ համարում Հայնոցի կողմ գնալ: Ֆրանկների թաղի հանդիպակաց փողոցներից մեկով նավահանգիստ եմ ուղղվում: Նավահանգստում թուրք ոստիկաններն են շրջում՝ նախքան հունական գրավումը իրենց կրած համազգեստներով, իսկ տեղացի թուրքերը, դեմքի ստոր արտահայտությամբ և Մուսթաֆա Քեմալի մեծադիր նկարը իրենց կրծքին ամրացրած, բարձրաձայն խոսում են իրար հետ և կատակում: Հունական գրավման ժամանակ կարմիր ֆեսով թուրքերը հազարավոր անցորդների մեջ հազիվ էին նշմարվում, և լսելի ձայնով խոսելը՝ կարծես հանցանք էին համարում: Հիմա, սակայն, քաղաքի բացարձակ տերերն են դարձել և իրենց շարժումներով արհամարհում են գլխարկավորներին, որոնց թիվը այլևս զգալիորեն նվազել է: Անվտանգ տուն եմ հասնում: Ընթրիքից հետո սկսվում են տիկին Վերգինեի երկունքի ցավերը: Լուսադեմին նա ծննդաբերում է: Նախ՝ ծնում է առողջ ու կատարյալ մի տղա, ապա՝ քիչ անց, ևս մի տղա՝ չորս ամսվա մեռած ու քայքայված (macéré) վիճակում:

Սեպտեմբերի 12, երեքշաբթի. - Ձերբակալություններն սկսվել են: Նավահանգստով դեպի պահակակետ եմ տարվում չափափաս այրեր և երիտասարդներ: Հալածանքն ուղղված է մասնավորապես հայերի դեմ այն պատրվակով, թե իբր նրանք դիմադրություն են ցույց տվել Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցում ու Առաջնորդարանում և թուրք զինվորների դեմ զենք գործադրել: Իրողությունն այն է, որ տեղացի և մասնավորապես զավառաբընակ հայերը ապաստանել են հայոց եկեղեցում, և երբ թուրքերը այն պաշարելուց հետո հայերին հրամայել են անձնատուր լինել, վերջիններս մերժել են և համաձայնվել հանձնվել միայն եվրոպացի զինվորներին: Առաջնորդ Ղևոնդ եպիսկոպոս Դուրյանը²⁸ դուրս է հանվել Առաջնորդարանից՝ լատին կղերականների ընկերակցությամբ, և Առաջնորդարանում ապաստանած հայերը ֆրանսիացի զինվորների հսկողության ներքո նավահանգիստ են տարվել ու այնտեղ ազատ արձակվել: Կեսօրից առաջ գնում եմ Չալգըջը Բաշը ու տեսնում, որ մեր տանը ձեռք չի դիպել: Հետո դիմացի նեղ փողոցից ուղղվում եմ դեպի Կաթըրջը Օղլու (Katurcu Oglu) փողոցը: Անցնում եմ հունական և հո-

լանդական հիվանդանոցների առջևից և Բելլա Վիստայի ճանապարհով տուն հասնում: Կեսօրից հետո մնում են տանը և պատշգամբից տեսնում ձերբակալված քրիստոնյաների, որոնց խումբ-խումբ տանում են տարբեր ուղղություններով:

Մնալտեմբերի 13, չորեքշաբթի. — Առավոտյան բավականին լավ տպավորության տակ ենք արթնանում: Նավահանգստում որևէ արտառոց բան չենք տեսնում: Չալգըջը Բաշըի տունն աչքի անցկացնելու նպատակով դուրս են գալիս. բոլոր թաղերը զարդարված են մասնավորապես ֆրանսիական և իտալական դրոշակներով: Ուրիշ մեծ ու փոքր պետությունների դրոշները սակավաթիվ են: Բայց օտար դրոշակ կրող շենքերը չեն պատկանում այդ պետությունների հպատակներին կամ պաշտպանյալներին: Այդ դրոշները պարզել են լոկ այն հույսով, որ իբրև օտար դրոշ կրող շենքեր հարձակումից զերծ պիտի մնան: Մենք էլ նավահանգստի մեր տան վրա պարզել ենք ֆրանսիական եռագույնը, որը մյուս դրոշներից ավելի հեշտ է պատրաստել: Անցնում են հունական թաղերով և հասնում լատիների մայր եկեղեցուն՝ Կաթեդրալին, որտեղ հազարավոր մարդիկ են խոնված:

Ավելի են առաջանում, անցնելով նաև հունական ուրիշ թաղերով և տեսնում են, որ շատ հույներ նստած են փողոցներում՝ իրենց տների վրա թուրքական դրոշը պարզած: Հասնում են Այ-Տրիֆոնա եկեղեցին, որի զանգակատան վրա ծածանվում է թուրքական լայնատարած դրոշը: Նույն դրոշը նկատելի է նաև ուրիշ եկեղեցիների վրա: Այ-Տրիֆոնայի բակում բազմություն է խոնվել: Կանանց և երեխաների բղավոցը լսելի է խիստ հեռուներից: Բակի անկյուններում և պատերի տակ կերակուր է պատրաստվում, և ծուխը ամպի նման բարձրանում է: Այ-Տրիֆոնայի թաղով անցնելիս հանդիպում են հույն մի բարեկամիս, որ նստած է իր տան առջև՝ կնոջ և դրացիների հետ: Հարցնում են, թե այդ թաղում որևէ բան պատահե՞լ է: Պատասխանում է, որ թաղի երեք կողմերը ենթարկվել են աննշան հարձակումների: Իսկ հայոց թաղը ամբողջովին թալանվել ու կողոպտվել է, կանայք ու աղջիկները՝ լլկվել, և շատ սպանություններ են կատարվել: Չալգըջը Բաշըի մասին են հարցնում: Պատասխանում է, որ քիչ առաջ այդ կողմերում եղել է մի հույն ծերունի, որի ասածի

համաձայն՝ այդ թաղի ներքևի կողմերում ոչինչ չի պատահել, իսկ Հայնոցին կից հայկական տների վրա հարձակումներ են գործվել: Հայտնում են մեր տունը աչքի անցկացնելու դիտավորություն, բայց ինքը դա խոհեմություն չի համարում: Սակայն ես, այնտեղ հասնելուց հետո, որոշում եմ մի անգամ գնալ՝ տեսնելու՝ կողոպտվա՞ծ ենք, թե՞ ոչ:

Մի քանի թաղերով անցնելով՝ մտնում եմ Չալգըջը Բաշը, ուր անցուդարձը խիստ նվազ է: Քուշ (Kuş) փողոցի անկյունում տեսնում եմ մի թուրք զինվորի: Հասկանալի է, որ Հայնոցը և շրջակայքը պաշարված են: Հեռվից դիտում եմ մեր տան պատըզգամբն ու պատուհանները, որոնք անվնաս են մնացել: Դռան վրա կողմնակի մի հայացք եմ գցում և տեսնում, որ դուռը փակ է և անեղծ է մնում: Տան նկատմամբ ունեցած հետաքրքրությունըս բավարարելուց հետո կատարյալ սառնասրտությամբ մտնում եմ հանդիպակաց անցուղին և ուղղվում դեպի Կաթըրջը Օղլու փողոցը, որտեղից հունական հիվանդանոցի ճանապարհով հասնում եմ նավահանգստի տունը: Ուրախ եմ՝ տեսնելով, որ հունական թաղերում հանդարտություն է իշխում, և որ մեր տունը անվնաս է մնացել. հույս ունեմ, որ մեկ-երկու օրից քաղաքի անվերսահությունը կվերահաստատվի:

Կեսօրից հետո՝ ժամը երկուսին, հայոց թաղի ուղղությամբ նշմարվում է լայնածավալ ծուխ: Տան վերնահարկից դիտում ենք այդ ծուխը: Ուրիշ տների տանիքներից էլ շատերը դիտում են այն ու ասում, թե հայոց թաղը կրակի է տրված. ուրիշներն էլ ասում են, թե կրակը Հայնոցից չէ, այլ նրա մոտակա թաղերից: Իրողությունը անձամբ ստուգելու նպատակով ճամփա եմ ընկնում: Հունական հիվանդանոցի մոտ տեսնում եմ կանանց, որ իրենց մանուկներին գրկած, անչափաֆա երեխաների ձեռքից բռնած ու կապոցներ առած՝ լեղապատառ փախչում են: Ջանազան գույքեր շալակած տղամարդիկ հետևում են իրենց կանանց: Առաջանում եմ մինչև Կաթըրջը Օղլու, որտեղից երևում է Ս. Ստեփանոսի՝ դեռևս կանգուն մնացած եռակերտ գմբեթը: Հրդեհը երկու ուղղությամբ է տարածվում. մեկը՝ եկեղեցուց վեր գլորնըվող Հայնոցի, մյուսը՝ Առաջնորդարանի և նորակառույց խանութների դիմաց գտնվող շենքերի ուղղությամբ ընդհուպ մինչև

Մեյխանե Բողազը: Այս երկու թևերը միմյանցից անջատ են, և ակնհայտ է, որ հրդեհը միտումնավոր է, քանի որ կրակն սկսվել է միաժամանակ մեկից ավելի տեղերում: Հայնոցի հրդեհը ավելի ընդարձակ է, ավելի ծավալուն: Քայլերս ուղղում եմ դեպի Չալ-գըջը Բաշը, բայց Կաթըրջը Օղլուից Չալգըջը Բաշը տանող անցման վրա հանդիպում եմ մի թուրքի, որ մոտենում է ինձ ու ասում. «Մենք պետք եղածն արեցինք, դուք ե՛տ դարձեք»: Թուրքը, որ, անշուշտ, հրդեհի հարցում գործում մասնակցություն ուներ²⁹, ինձ ևս իր ցեղակիցը և գործակիցներից մեկը կարծելով՝ թելադրում է, որ այլևս չառաջանամ, այլ ետ դառնամ: Իրողությունը հասկացողի նման պատասխանում եմ՝ «Հա՛տ լավ» և կանգ առնում մի պահ, որպեսզի թուրքը փոքր-ինչ հեռանա և հետս խոսակցության չբռնվի: Երբ 20-30 քայլ հեռանում է, ետ եմ դառնում և քայլ առ քայլ հետևում նրան՝ երկուսիս միջև պահպանելով միևնույն հեռավորությունը: Մինչև հունական հիվանդանոց այս կերպ եմք քայլում: Թուրքը ուղղվում է դեպի ֆրանկների թաղը, իսկ ես մտնում եմ հիվանդանոցների փողոցը ու մի երկար շունչ քաշում:

Սարսափով դիտում եմ փախստականների անհամար բազմությունը: Հունական և իտալական հիվանդանոցների պատուհանները լեցուն են փախստականներով, որոնց մեջ կան ծանոթ դեմքեր, իսկ հուլանդական հիվանդանոցի դռները ամուր փակված են: Ծտապ անցնում եմ այդ փողոցով և հասնում նավահանգստի տունը: Պատմում եմ տխուր կացության մասին. տնեցիները բոլորը վերնահարկ են բարձրացել: Ծուխը լայնածավալ ամպի պես տարածվում է Հայոց թաղից մինչև Փունթա, և մոխիրները թափվում են մեր գլուխների վրա: Քամին, որ հայոց թաղի կողմից դեպի Փունթա է փչում, հետզհետե սաստկանում է կրակի իսկ արծարծումից: Մայրամուտից հրդեհը արդեն անցել է հունաց թաղերը, որտեղից խոշոր խմբերով դեպի Քարափ են խուժում ահագին բազմություններ: Կեսգիշերին կրակը տարածվում է տարբեր ուղղություններով ու աներևակայելի արագությամբ հասնում մինչև նավահանգիստ: Հրդեհի ծավալմանը զուգընթաց նավահանգստում բազմապատկվում է ահաւոդդի մատնված մարդկային էակների ալիքը, որը տարածվում է մինչև Փունթա:

Բոցերը հետզհետե մոտենում են մեր բնակարանին: Այրվող նյութերի ճարճատյունից ու պայթուցիկների բոցեղեն ամպերի վերածումից գոյացում է մի դժոխային պատկեր, որի նմանը երբեք մինչև օրս չեմ տեսել: Պոլսում և այլ քաղաքներում լայնածավալ հրդեհներ տեսել էի: Դարդանելի ու Ռումինիայի ռազմավայրերում ականատես էի եղել անթիվ քաղաքների ու գյուղերի հրկիզման, բայց այդ հրդեհները ինձ վրա մեծ տպավորություն չէին թողել: Իզմիրի ներկա հրդեհը աննկարագրելի է ու անբացատրելի:

Այլևս հույս չի մնացել մեզ համար, մեր ոչնչացումը սոսկ ժամերի հարց է: Անցագրի պաշտոնատեղին, որ գտնվում էր նավահանգստի հանդիպակաց կողմում և բաղկացած էր բավական ընդարձակ ու իրար կից շենքերից, մեկ ժամվա ընթացքում մոխրակույտի է վերածվել: Նավահանգստի բոլոր շքեղակերտ շենքերը՝ Քարփեթ Օրիանթալի (Carpet Oriental) բարձրադիր հաստատությունը, Սփորթինգ Զվուբը (Sporting Club), Թեատրը դը Սմիրնը (Théâtre de Smyrne), Քրեմեր Փալատը (Kraemer Palace) և գեղակերտ այլ շենքեր մի քանի ժամվա ընթացքում հրի բաժին դարձան: Այդ շենքերի կմախքացած պատերի փլուզումից առաջացած դղրդյունն ու ահարկու ցնցումը տարածվում են հեռուները, և մենք մահվան սարսուռ ենք զգում՝ ինքներս մեզ վերջին դատաստանի զոհերը համարելով: Սակայն և այնպես կյանքը քաղցր է, և հուսահատական այս րոպեներին անգամ ապրելու տենչանքը մեզ չի լքում:

Այս տանը ապաստանողները պատրաստում են իրենց կապոցները՝ Փունթայի արտերի մեջ պատսպարվելու հեռանկարով: Դուրս եմ գալիս պատշգամբ և տեսնում, որ այդ կողմն էլ ապահովություն չկա, քանի որ Փունթայի կողմ քշված հազարավոր փախստականներ խումբ-խումբ դեպի հրդեհի ճակատն են շտապում՝ կրակը ավելի ապահով համարելով: Վերջապես՝ մարդկային ալիքների մակընթացություն ու տեղատվություն, երբ մարդիկ շվարած չգիտեն, թե ո՞ր գնան: Կրակը առաջանում է դեպի մեր բնակարանը, և մեր աչքերի առջև պարզվում է մահասարսուռ մի պատկեր:

Մեպտեմբերի 14, հինգշաբթի. — Մեր կապոցները պատրաստ՝ սպասում ենք մինչև առավոտ: Արևածագից հետո տեսնում ենք, որ տան բնակիչներից շատերը ինքնաբերաբար մեկնում են՝ առավել

ապահով տեղ գտնելու մտածումով: Իսկ ես, հակառակ կնոջս պընդումներին, չեմ ուզում շտապել՝ դրսում մնալը ավելի վտանգավոր համարելով: Վերջապես Երվանդ Ադամյանը, չնայած որ կինը երկու օր առաջ է ծննդաբերել, որոշում է դուրս ելնել. մենք էլ այլևս ստիպված ենք նրանց հետևել, և մեզ փողոց ենք գցում, ես՝ գործիքներիս սնդուկը բռնած, իսկ զավակներին ձեռքը՝ կապոցներ տված: Ուղղվում ենք դեպի Փունթա և մի քիչ առաջանում. սակայն Հալեբլի կողմից հրաձգության ձայներ ենք լսում ու դողահար ետ դառնում:

Քաղաքին տիրանալուց հետո թուրքերը բռնագրավել են նաև առագաստանավերն ու մակույկները և կոտրել են նրանց թիակները, որպեսզի քրիստոնյաները հնարավորություն չունենան փոխադրվելու դեպի շոգենավերն ու զրահավորները: Միայն մի քանի մակույկավարներ են երևում, որոնք որպես մինչև զրահավորները հասնելու փոխադրվարձ աներևակայելի գումարներ են պահանջում. շատերը շտապում են վճարել այդ գումարները, սակայն սակավաթիվ են նրանք, որոնց հաջողվում է շոգենավ մտնել: Բարեբախտ են միայն օտարահպատակները. մեծ պետություններին պատկանող շոգեմակույկները զրահանավ են փոխադրում իրենց հպատակներին ու պաշտպանյալներին: Նրանք նավահանգստի շենքերից մինչև ծովափ շարված սվինավոր զինվորների զույգ շարքերի միջով անցնում են կատարյալ հանգստությամբ ու կանոնավորությամբ: Հազար անգամ զոջում եմ, որ մեկ տարի առաջ ֆրանսիական պաշտպանյալ³⁰ դառնալու համար ինձ առաջարկված պայմանները չընդունեցի: Սակայն՝ ավա՜ղ:

Անցնում ենք ծովեզերյա պատնեշի ետին կողմը, որտեղ խոնված է կանանց ու տղամարդկանց մի հոծ բազմություն: Մեր ետևում գտնվում են երկու իտալուհիներ, որոնք ձայն են տալիս իտալացի նավաստիներին ու ռազմածովայիններին: Վերջիններս զբաղված են իտալահպատակներին շոգեմակույկի մեջ տեղավորելով: Առիթը հարմար ենք նկատում, և մեր մեջ հույս է ծագում իտալուհիներից առաջ շոգեմակույկ մտնել: Նավաստիներին ֆրանսերեն աղաչում ենք, որ մեզ ևս ընդունեն: Նրանք խուլ են մնում մեր աղաչանքների հանդեպ, և երկկարգ կանգնած զինվորները մեզ մեղմորեն շարքից դուրս են հանում: Մեզ վերստին հանրակառքի

գծերի վրա ենք գտնում: Ընդհատ-ընդհատ հրաձգության ձայներ են լսվում:

Հրդեհը շարունակում է իր ավերիչ գործը և մինչև շվեդական հյուպատոսարան ամեն ինչ լափել է արդեն: Երեք մահասարսուռ ազդակների՝ հրի, սրի ու ջրի միջև ենք գտնվում: Մեր վիճակը ամբողջովին հուսահատական է: Կինս ու զավակներս սկսում են դառնորեն արտասվել՝ ասելով. «Ա՛խ, հայրի՛կ, ինչո՞ւ մեզ թուրքի գալուց առաջ չազատեցիր, և հիմա մեր չարաչար սպանության պատճառն են լինելու, ա՛խ ...»: Պատասխան չունեմ տալու: Ես էլ եմ ձայնակցում նրանց լացուկոծին և խոստովանում, որ այս մեր վիճակի միակ հանցավորն ու պատասխանատունն են եմ և լալազին աչքերով ներում եմ խնդրում: Այլևս փրկության հնար չկա: Ապրելու հույս չի մնացել այլևս: Կրակը, հրազենն ու թուրքի մտրակը երեք կողմից սեղմել են քրիստոնյա ամբոխին: Եթե հույսի որևէ նշույլ մնացել է, ապա դա ծովն է: Վաղ առավոտից արդեն շատերն են սկսել ջուրը նետվել և օտար զրահավորներից ու փոխադրանավերից ապաստան խնդրել: Երանի՜ նրանց, որ լողալ գիտեն և որ մենակ են: Լողորդների մեջ կանայք ու աղջիկներ էլ կան: Մոտիկից դիտեցի մի հելլենուհու, որ ծովը նետվեց և քաջ լողորդի պես առաջացավ դեպի մոտակա փոխադրանավը: Երկու նավաստիներ փոխադրանավից մի մակույկ իջեցրին և ծովից դուրս քաշեցին քաջարի կնոջը: Բայց ես ինչպե՞ս կարող եմ նույնիսկ խորհել նման միջոցի մասին, ես, որ ընտանեկան ամուր կապերով կաշկանդված եմ, ես, որ մի ամբողջ ընտանիքի թշվառության ու ողբերգական վախճանի միակ պատասխանատունն եմ:

Դարձյալ անցնում ենք ծովեզրյա պատնեշի ետին կողմը և որոշում մեզ նետել որևէ փոխադրանավ՝ թեկուզ զոհելով մեր ունեցած բոլոր գոհարեղեններն ու զարդեղենները: Մակույկավարներին ուղղված մեր թախանձագին աղաչանքները ապարդյուն են մնում: Թևերս կարծես պոկվում են գործիքների ու զարդեղենների սնդուկի ծանրությունից: Կինս առաջարկում է՝ ծովը նետեմ դրանք, քանի որ մեզ դրանցից այլևս օգուտ չկա, և եթե նույնիսկ որևէ հյուրընկալ երկիր հասնենք, կարող ենք մուրալով էլ ապրել: Բայց ես համառորեն ուզում եմ կրել այդ ծանր բեռը, որ միակ հույսս է այս կատարյալ հուսահատության մեջ: Ալիքները զարնվում են ծովա-

փին, և մենք թրջվում ենք մինչև ծնկներս: Բայց շարունակում ենք մակույկավարներին աղաչել, որ մեզ շոգենավ փոխադրեն. իզուր:

Ծովափի մոտ խարսխված օտար փոխադրանավերի ու զրահավորների մեջ որոշակիորեն տեսանելի են դեպի մեզ ուղղված շարժանկարի գործիքներ՝ մեր թշվառությունը պատկերող ֆիլմեր նկարահանելու համար: Այդ լուսանկարիչներն ու նրանց գերերջանիկ ընկերները մեր տանջանքների պարզ հանդիսատեսներն են: Նրանք մերժում են ապաստան տալ նույնիսկ լողալով կամ մակույկներով նրանց մոտեցողներին, որպեսզի պահպանած լինեն իրենց քաղաքական չեզոքությունը: Քաղաքակրթությունը, մարդասիրությունն ու քրիստոնեությունը սին բառեր են դարձել նրանց համար: Մինչև կեսօր սոված ու ծարավ, արևի կիզիչ ճառագայթների տակ թափառում ենք ծովեզերքի երկայնքով մեկ և հասկանում, որ մեզ համար փրկություն չկա: Չափազանց հոգնած ենք ու քայլելու անկարող: Մեր հուսալքումի այդ պահին նշմարում ենք, որ քամին իր ուղղությունը փոխել է: Մինչև հիմա Հայնոցից դեպի Փունթա էր փչում, այժմ ծովից դեպի ցամաք, այնպես որ հրդեհը սկսել է տարածվել ներքին թաղերը:

Սիվրիհիսարյանների տունը առայժմ վտանգից զերծ է մնում: Ադամյան ընտանիքը ևս, մեզ պես ժամերով թափառելուց հետո, տեսնելով, որ փրկվելու հույս չկա, և որ հրդեհի վտանգը անցել է, նախընտրում է տուն վերադառնալ՝ հատկապես նկատի ունենալով տիկ. Վերգիենին, որի նորածինը դեռ երկու օրական է: Հետևում ենք նրանց ու տուն մտնում՝ մի քանի ժամ հանգստանալու: Կեսօրից հետո՝ ժամը չորսին, պատշգամբից տեսնում ենք բազմաթիվ հայ որբերի³¹, որոնք Փունթայի կողմից ուղղվում են դեպի Փասսափորթ՝ ամերիկյան դրոշի պաշտպանության ներքո: Տեղեկանում ենք, որ նրանք ամերիկյան շոգենավով Պոլիս պիտի փոխադրվեն: Մեր սըրտերում արթնանում է որբերի հետ փրկվելու հույսը, և տնից դուրս ենք գալիս, ես՝ գործիքներիս սնդուկն առած, կինս՝ Վարդուհուն գրկած, իսկ զավակներս ու սպասուհին՝ կապոցներ բռնած: Ծվեղական հյուպատոսարանից մինչև Փասսափորթ քայլում ենք երբեմնի հոյակապ շենքերի կմախքացած պատերի առջևով: Ներսում դեռ միտում են գերաններ ու զանազան վառելանյութեր: Այդ դժոխային վայրերից հեռանալու միջոցը փնտրող, շվարած ու աստանդական

անցորդներին մերթընդմերթ վտանգ են սպառնում պատերի հանկարծակի փլուզումները:

Հրկիզված շենքերի մեջ առանձնապես ուշադրություն է գրավում Թեաթրը դը Սմիռնը (Théâtre de Smyrne), որ իր կմախքացած վիճակում անգամ ցցել է վեճ ճակատը, ինչպես անցյալում բարձր էր պահում այն՝ հոխորտացող իզմիրցիների հպարտ հայացքներից վեր: Առաջ հիացմունքով ու հաճույքով էինք դիտում այդ շենքը, իսկ հիմա սոսկումով ու շտապելով ենք անցնում առջևից՝ վախենալով, որ դրա հանկարծակի փլուզումը կարող է ջախջախել մեր հուսահատ ճակատները: Նավահանգստում հանդիպում ենք Հարություն Պենլյանի ու Արամ Առաքելյանի ընտանիքներին, որոնք մի անում են մեզ: Ծովի բաց տարածքի վրա տեսնում ենք ամերիկյան մի փոխադրանավ և փնտրում նրան հասնելու համար մի մակույկի վրա նետվելու միջոցը, սակայն անկարելի է լինում: Ծովի ալիքները բարձրանում են, և դարձյալ մինչև մեր ծնկները թրջվում ենք: Նավահանգստի վրա տնային գույքերի կողքին, այստեղ-այնտեղ նետված են թանկարժեք առարկաներ ու մարդկային դիակներ, որոնց վրայով, գրեթե կոխկոտելով, անցնում ենք: Մեր ազնիվ զգացումները բթացել են, և սոսկ անձնասիրությունն է, որ տիրաբար իշխում է մեր էության վրա: Ջանում ենք որևէ կերպ փրկվել այս դժոխային քաղաքից: Սակայն այս անգամ ևս մեր գերմարդկային ճիգերը ապարդյուն են անցնում: Նույնիսկ որբերը փոխադրանավի մեջ լրիվ չեն տեղավորվում: Ամերիկյան փոխադրանավ են մտնում միայն որբուհիները, իսկ տղաների մուտքը հետաձգվում է հաջորդ օրվան: Երկու-երեք ժամ տևող այս անօգուտ թափառումից հետո, Երվանդ Ադամյանի հետ համաձայնության գալով, վերադառնում ենք տուն, որ այլևս զերծ է հորեհի վտանգից:

Կրակը կանգ է առել մեր տան շարքի անկյունում, սակայն դեռ շարունակում է լափել հետին թաղերը: Իբրև մեր ազգական, տան մեջ ընդունվում է նաև Արամ Առաքելյանի ընտանիքը: Այս անգամ տան բազմությունը քառապատկվել է: Բոլորս էլ չափազանց հոգնած ենք ու շարժվելու կարողություն չունենք: Առանձնանում ենք ետևի սենյակներից մեկում և ջանում հանգստացնել մեր չարչարված մարմինները: Հակառակ մեր արտակարգ հոգնության՝ քունը մեր աչքերից հեռու է մնում: Պատշգամբից դիտում ենք մոխրա-

կույտի վերածված թաղերից բարձրացող ծուխը: Նավահանգստի անվճառ մնացած տների առաջ խճողված են մարդկային թշվառ էակներ, որոնք եկել են ապաստան գտնելու քարերի վրա՝ ծովից փչող ցուրտ քամուն դեմ հանդիման: Այդ թշվառ էակներից շատերը դեռ մի քանի օր առաջ ապրուստի ու հանգստի բոլոր միջոցներն ունեին, իսկ այժմ ամեն ինչից զրկված՝ փողոց են նետվել անապահով ու անհույս:

Բաց ծովում ֆրանսիական մի փոխադրանավից լսվող երաժշտության հնչյուններն ու էլեկտրական վառ լույսերը նավահանգրստից արձակվող աղիողորմ ճիչերի և մթության մեջ գործվող անհամար ոճիրների հակապատկերն են կազմում: Այդ փոխադրանավի գեղարվեստասերները Իզմիրի մարտիրոսությունը ներկայացնող շարժանկարներ են պատրաստում՝ դրանք իրենց ազգակիցներին ցուցադրելու համար: Բոլոր շոգեմավերում արդեն մի քանի օր է, ինչ այդ ուղղությամբ մեծ գործունեություն է ծավալվում: Ահա քաղաքակիրթ Եվրոպայի և Ամերիկայի գործունեությունն ու հետաքրքրությունը՝ իրենցից այնքա՛ն ակնկալված նյութական ու ռազմական օժանդակության փոխարեն: Հենց որ դժոխային կրակը իր ավերիչ դերը կատարեց՝ թողնելով քրիստոնյա ամբողջ բնակչությանը անտուն ու անօգնական, եվրոպացիները մտածեցին, թե ինչպես կարող էին տարբեր ձևով ցույց տալ իրենց մարդասիրությունն ու գթասրտությունը: Անգլիական զրահավորներից սկսեցին ռումբեր արձակել՝ կմախքացած շենքերի պատերը փլցնելու համար, որպեսզի հաջորդ օրերին թուրք կողոպտիչները կարողանային փլատակների տակ անվտանգ ոսկյա ու արծաթյա ձուլածոներ փնտրել՝ թուրք բարբարոսությունը դրանցով զարդարելու համար, և որպեսզի հնարավորություն տան շահատերերին ու վաշխառուներին՝ իրար խառնված պղնձից ու կապարից, հողից ու քարից մեծամեծ շահույթներ ստանալ:

Հակառակ մեր աներևեկայելի չարչարանքներին՝ սփոփիչ ու կազդուրիչ քունը մեր աչքերին չի մոտենում, և մեր աչքերի առաջ շարժանկարի արագությամբ պատկերանում են ցերեկվա զարհուրելի դեպքերը, որ թերևս սկիզբն են երկունքի:

Սեպտեմբերի 15, ուրբաթ. — Աղավոտ է. հրդեհի վտանգը

գրեթե անցել է: Նավահանգստում ոչխարի հոտերի մեծ կուտակված են մարդկային էակներ: Հայոց թաղից մինչև Փունթայի շրջակայքը 24 ժամվա ընթացքում ավերակ է դարձել: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ մնացել են ո՛չ միայն անպատասպար ու թշվառ, այլև ամեն վայրկյան նշավակ բարբարոսությունների ու ամեն տեսակ հարձակումների: Թուրքական թերթերը պաշտոնական հաղորդագրությամբ տեղեկացնում են, թե լայնածավալ այդ հրդեհի հեղինակները հայ հեղափոխականներն են, որոնք, ներքին քաղաքները մինչև Մադենիսան կրակի տալուց հետո, իրենց գործն ամբողջացրին՝ Իզմիրի հրդեհը սարքելով: Մինչդեռ հայերը, եթե նույնիսկ այդպիսի դիտավորություն ունենային, փոխանակ հրդեհը իրենց թաղից սկսելու՝ կարող էին հելլենական բանակի մեկնումից առաջ, և նույնիսկ դրանից հետո նախ թուրքական թաղերը կրակի տալ: Ի դեպ՝ թուրքերի գրավումից քիչ հետո Հայնոցը մեծ մասամբ դատարկված էր, և այդ գիշերն իսկ թուրքերը Հայոց թաղում սկսել էին թալանը, սպանություններ ու ամեն տեսակի վայրագություններ: Իսկ մինչև չորեքշաբթի հրդեհի օրը, ոչ ոք չէր համարձակվում անցնել Հայոց թաղով, ուր մնաց թե այն զանազան տեղերից հրդեհի տրվեր:

Թուրքերը վաղուց ի վեր որոշել էին Իզմիրի քրիստոնյա թաղերը ոչնչացնել՝ հատուկ ծրագրի համաձայն: Իթթիհադական թուրքերի մտադրությունը ընդհանուր պատերազմի ընթացքում Իզմիրի քրիստոնյա թաղերը քարոքանդ անելն էր Բաքոսի լեռան (Kadife Kale) վրա գետեղված թնդանոթներով, եթե դաշնակից զրահավորներին հաջողվեր Իզմիրի ծովախորշ մուտք գործել: Եթե այն ժամանակ հարկ չհամարվեց այս ավերիչ ծրագիրն իրագործել, քեմալական թուրքերն այս անգամ իրենց նպատակին հասան և իրենց՝ տարիներ առաջ մշակած ծրագիրն իրականացրին նախ Հայոց թաղը կրակի տալով: Այն հանգամանքը, որ այդ օրերին քամին Հայնոցից դեպի Փունթա էր փչում, իրենց բարեբախտությունն էր: Եթե քամին փչեր հակառակ ուղղությամբ, նրանք իրենց գործը պիտի սկսեին Փունթայից, և կրակը պիտի տարածվեր մինչև Հայնոց ու կանգ առներ Հայոց թաղի հարավային սահմանում՝ Բուլվարի հրապարակում, որ բաժանում է Հայնոցը հրեական ու թուրքական թաղերից: Նախորդ կուսակալ Ռահմի քեյը Հայնոցի մի մասը քանդել էր Բասմախանեից մինչև Կոնակ (Konak)՝ իբր թե զբոսայգի կառուցելու

դիտավորությամբ կամ, ո՞վ գիտե, թե ի՞նչ գաղտնի ծրագրով:

Վերևում արդեն պատմել եմ, որ հրդեհի ծագած օրն իսկ Չալգըջը Բաշը գնալուս ճանապարհին հանդիպել էի մի թուրքի, որ ինձ իր ազգակիցը և հրդեհի կազմակերպիչներից մեկը կարծելով՝ պատվիրել էր ետ դառնալ, քանի որ ինքը պետք եղածն արդեն արել էր: Արժանահավատ մի անձ, որ մինչև հրդեհի օրը Ֆրանսիական դրոշի հովանու տակ համարձակվել էր իր բնակարանում մնալ, ինձ պատմեց, թե ինչպես իր տան հանդիպակաց շենքն է մտել մի թուրք ու մի քանի լուսինից դուրս եկել: Դրանից մի քանի լուսին անց տունն սկսել է բոցավառվել, որը տեսնելով՝ նա ստիպված է եղել իր ընտանիքի հետ հապճեպ փախուստի դիմել: Ասողներ կան, թե թուրք խուժանը և հավանաբար հրդեհի կազմակերպիչ մարմինները հրշեջ խմբերին արգելել են մարել կրակը: Նույնիսկ ասում են, թե հրշեջ ջրհանի սնդուկներում ջրի փոխարեն բենզին են լցրել՝ հրդեհը է՛լ ավելի սաստկացնելու նպատակով: Կասկած չկա, որ թուրքերը այլևայլ տեղեր յուզոտ քրքեր, բենզինով լեցուն թիթեղներ և ուրիշ դյուրավառ նյութեր են տեղավորել: Այդպիսով հրդեհը, որ ծագել է տարբեր տեղերից, տարածվել է ամեն կողմ՝ մի քանի ժամվա ընթացքում մոխրակույտի վերածելով Հոնիականի այս գեղեցիկ քաղաքի ամենից բարձրագույն մասը՝ քրիստոնյա թաղերը: Իրոք, դժոխսամիտ թուրքերը հասան իրենց գազանային նպատակին. գյավուր³² Իզմիրը դարձավ թուրք Իզմիր:

Կեսօրից առաջ մուսուլմանները ազդարարում է, թե բոլոր նրանք, որոնց տները չեն այրվել, կարող են վերադառնալ իրենց տները. իսկ նրանք, որոնք անտուն են մնացել հրդեհի պատճառով, կարող են կառավարությանը դիմել, որպեսզի իրենց բնակատեղի հատկացվի: Մեզ համար Իզմիրում կամ Թուրքիայի որևէ այլ մասում ապրելը այլևս անխոհեմություն է նշանակում: Մտածում ենք, թե ինչ միջոցով պիտի կարողանանք հեռանալ այս ավերակ դարձած տեղանքից:

Այդ օրը՝ Չալգըջը Բաշըով անցնող ու նավահանգստի տանն ապաստանած մի մարդ ասում է, թե այդ թաղի կեսը կրակից գերծ է մնացել իր առանձնաշնորհ դիրքի պատճառով: Ծճարտման կարոտ այս լուրը սրտումս արթնացնում է գույքիս գեթ մի մասը փրկելու

իղձը, որպեսզի բոլորովին թշվառ վիճակում չհեռանամ այս քաղաքից: Հակընդդեմ մտածումների ու խորհուրդների մեջ տարրութեւում եմ՝ առանց մեկն ու մեկին որևէ բան ասելու, երբ ինձ է մոտենում Արամ Առաքելյանը: Նրա տունն էլ է գտնվում Չալգըջը Բաշըում, և նա ինձ հայտնում է իր բնակարանն աչքի անցկացնելու և հնարավորության դեպքում ընտանիքով այնտեղ փոխադրվելու իր մտադրությունը: Նրա այդ դիտավորությունից և անուղղակի առաջարկից ես էլ եմ փորձության ենթարկվում՝ իրեն ընկերակցելու: Արամ Առաքելյանը ընդհանուր տեղահանությունների ժամանակ իր մաշկը փրկելու համար փոխել էր անունը և ստացել նրա թրքացած լինելը հաստատող փաստաթուղթ, որ իրեն իրավունք էր տալիս, ուստիկանության կողմից քննության ենթարկվելու դեպքում ներկայանալ որպես թուրք: Իսկ ես զորացրված լինելու պաշտոնաթղթիս վրա ունեմ հարյուրապետի համազգեստով մի լուսանկար և մի քանի պաշտոնական գրություններ, որոնք հարկ եղած դեպքում կարող եմ օգտակար լինել:

Հակառակ կնոջս խորհրդին՝ Ա. Առաքելյանի հետ միաբան՝ դուրս եմ գալիս տնից, գլխիս՝ ֆեսը, կրծքիս՝ շքանշանս և ոսկեգույն մահիկը: Մեր ծրագիրն է՝ գնալ Բելա Վիստայից Չալգըջը Բաշը, տեսնել մեր տները և հարմար ճանապարհով ետ վերադառնալ: Տան ետևի փողոցից մտնում ենք հունական թաղերը և տեսնում, որ փողոցներից հինգ-վեց շարք մոխիր է դարձել, և շենքերի փլատակներից դեռ բարձրանում են մոխրն ու բոցերը: Տեսնելով, որ մեր ծրագրած ճանապարհը անանցանելի է դարձել, ըմբռնում ենք, որ հրդեհը մեր երևակայածից անհամեմատ ավելի լայնածավալ է եղել: Ուղղվում ենք դեպի Փունթա ու տեսնում, որ այդ կողմերում էլ անցողի չի մնացել: Նախ՝ մտածում ենք ետ դառնալ, բայց հետո՝ որոշում ենք մեր ընթացքը շարունակել, քանի արդեն դուրս ենք եկել: Տեսնում ենք, որ ոչ միայն Փունթայի տները, այլև երկաթգծի վրա մնացած վագոնների մի մասն էլ է այրված:

Արդեն քաղաքից դուրս՝ արտերի մեջ ենք. այս վայրերը հրդեհի սահմանագծի մեջ են գտնվում և մեզ անծանոթ են: Այնտեղ տեսնում ենք բազմաթիվ հույների, որոնք դուրս են եկել՝ տեսնելու մոխրակույտ դարձած իրենց բնակարանները և թերևս փնտրելու թաքնված մի գանձի ձուլածո: Արտերի մեջ հանդիպում ենք մի

խումբ թուրք զինվորների և հարցնում, թե այդ ճանապարհը մեզ մինչև Բասմախանե կհասցնի՝ «Այո՛», — պատասխանում են՝ մեզ թուրք կարծելով: Այս ընթացքում տեսնում ենք հրդեհի ստեղծած ահավոր ու դժոխային վիճակը, հասնում Թեփեչիկ (Tepecik), քիչ անց էլ Քեմեր (Kemer) պողոտայի վրա ենք և ուղղվում ենք դեպի Բասմախանե: Այդ ճանապարհի աջակողմյան քրիստոնյա թաղերը մոխրացած են, իսկ հանդիպակաց թուրք թաղերը գրեթե անվթար են մնացել: Կրակը անցել է նաև ձախ կողմը, սակայն չի ծավալվել, այլ այնտեղ կանգ է առել՝ թուրքերի գործադրած ջանքերի շնորհիվ: Այդ ճանապարհով առաջանում է թուրք ձիավորների մի վաշտ, որին հետևում ենք քայլ առ քայլ. կիսավեր տներում տեսնում ենք կողոպուտի ելած բազմաթիվ թրքումիների ու պատանհների:

Հասնում ենք Բասմախանեի հրապարակ և տեսնում մի խումբ թուրքերի: Այդ հրապարակի ու Ռեշիդիե պողոտայի երբեմնի գեղակերտ շենքերից կմախքներ են միայն մնացել: Անկարելի է անցնել կենտրոնական պողոտայով ու գնալ Զալզըջը Բաշը: Ուղղվում ենք դեպի Բուլվար (Boulevard), որ գրեթե ամայի է: Բուլվարի դիմաց կանգնած են մի քանի թուրք երիտասարդներ ու պատանհներ, որոնք բարձրաձայն խոսում են իրար հետ: Մեր այս անխոհեմ շրջագայության ընթացքում սրտի ցավով տեսնում ենք, թե ինչպես է Հայնոցը ամբողջովին զրկվել իր հմայքից ու գեղեցկությունից: Կանգուն են մնացել միայն տների պատերը: Մեկ ժամից ավելի տևող մեր այս ակամա պտույտի ընթացքում տեսնում ենք հրդեհի գործած ահավոր ավերումները: Մեզնից բացի՝ քչերը միայն ականատես եղան այս հրդեհի պատճառած անհամար վնասներին: Այս քստմնելի տեսարանը մեր մտքերում անջնջելի պիտի մնա:

Բուլվարից շարունակում ենք մեր ճանապարհը, և ճիշտ այն անկյունից, որտեղ Բուլվար Ռեշիդիեն ավարտվում է, լսվում է մի ձայն, որը մեզ հրամայում է ետ դառնալ: Ետ ենք դառնում և տեսնում մի թուրք զինվորի, որ մեզ իր մոտ է կանչում: Պահը վճռական է, ու պետք է հնազանդվել, այլապես հրացանը դեպի մեզ է ուղղված: Մոտենում ենք զինվորին: Ընկերս հարցնում է, թե ի՞նչ է ուզում: Մարդը հարցնում է մեր ազգությունը: Ընկերս պատասխանում է՝ «Փա՛ռք Աստծո, իսլամ ենք»: Զինվորը մեզ տանում է թուրք երիտասարդների մոտ, որոնք Բուլվարի հանդիպակաց կողմն են

կանգնած: Նրանք ընկերոջս մասին ասում են, թե չեն ճանաչում, իսկ իմ մասին՝ թե հայ է: Զինվորը մեզ տանում է Բասմախանեի կայարան, որ ժամանակավորապես վեր է ածվել թուրքական պաշտոնատեղիի: Այնտեղ ևս մեզ նույն հարցերն են տալիս և մեզնից պահանջում փաստաթղթեր: Արամ Առաքելյանը ցույց է տալիս իր ինքնության փաստաթուղթը, իսկ ես՝ զինվորական լուսանկարս կրող պաշտոնաթուղթս: Պաշտոնյաներից մեկը ասում է, թե «սրանք իսլամ են, թողենք՝ գնան», իսկ մի ուրիշը, անդրադառնալով Առաքելյանի ինքնության փաստաթղթին, ասում է, թե այդ թուղթը վերջերս է ձեռք բերվել, թե այս մարդը հետո է իսլամացած (այսինքն՝ մյուսթեդի է), և ո՛վ գիտե, ինչ պարագաների ներքո. ապա հարցնում է նրա նախորդ անունը և զինվորին հանձնարարում է մեզ ուստիկանատուն տանել՝ մանրակրկիտ քննության:

Ձերբակալված ենք: Գնում ենք ուստիկանատուն, ուստիկանապետին ցույց ենք տալիս մեր պաշտոնաթղթերը, որոնք քննելուց հետո վերջինս ուստիկաններին հրամայում է մեզ խուզարկել, և տեսնելով, որ մեզ վրա զենք և այլն չկա, հրամայում է մեզ վեր տանել՝ խստիվ պատվիրելով, որ մեզ հետ լավ վարվեն: Բանտարկված ենք որպես ռազմագերի: Հազար անգամ անիծում ենք այն վայրկյանը, երբ մեր մեջ հղացավ մեր տները տեսնելու գաղափարը և անխոհեմաբար, մեր իսկ ոտքով եկանք հասանք ուստիկանատուն ու կամավոր կերպով գերի հանձնվեցինք: Բայց այլևս ամեն բան վերջացած է: Ուստիկաններից մեկը մեզ տանում է վերև ու ցույց է տալիս սրահում գտնվող տախտակյա երկար մի նստարան: Սրահի մի կողմում մի փոքրիկ սենյակ կա, ուր հազիվ տասնհինգ հոգի կողք կողքի կարող է նստել: Այդ սենյակում իրար գլխի կիտված են հայ ու հույն ամեն տարիքի յոթանասուն-ութուն այրեր: Սենյակի ետևի կողմում մի բարձր լուսամուտ կա՝ միակ տեղը, որտեղից բանտարկյալները կարող են լույս ու օդ առնել: Այդ թշվառների համար լույսը այնչափ կարևոր չէ, մինչդեռ այս տոթազին օրերին օդն անհրաժեշտ է: Եթե օդ շնչելու համար մեկը մոտենա դռանը և կամ համարձակվի ոտքը սենյակի դռնից դուրս դնել, անմիջապես վրա կհասնի հրացանի բնի հարվածը: Ուստիկանը սպառնազին հրամայում է բանտարկյալներին նստել, մինչդեռ խեղճերը ոտքի վրա նույնիսկ կանգնելու տեղ չունեն: Մեզ թույլատրվում է նստել

Աստարանին, մի բան, որ մեծ շնորհ է: Մեզ հետ են շուրջ քառասուն բանտարկյալներ, որոնք առանձնաշնորհյալներ են, քանի որ շնչելու առատ օդ ունեն: Սենյակի դռան մոտ դրված է բենզինի մի թիթեղաման և թիթեղյա փոքրիկ մի ջրաման: Միայն հաճախակի խնդրանքներից հետո է, որ սենյակում գտնվող բանտարկյալներին իրավունք է տրվում ջուր խմել, իսկ բնական կարիքների համար մեծ դժվարությամբ է թույլատրվում ներքև իջնել, այն էլ՝ ոստիկանի հսկողության ներքո:

Այս անիծյալ վայրը մեր մուտք գործելուց քիչ անց բերում են ուրիշ ձերբակալվածների, որոնք զինվորների հարվածների տակ ոտքից գլուխ կողոպտվում են: Վա՛յ նրանց, որ մաքուր հագուստ ու նոր կոշիկ են հագել: Իսկ դրամ, ժամացույց, մատանի և այլ զարդեղեններ³³ վայրկենապես մտնում են զինվորների գրպանները: Երբ առաջին անգամ ականատես եղանք կողոպուտին, հասկացանք, թե ինչ էր նշանակում ոստիկանապետի՝ մեր մասին տված հրամանը, թե «մեզ հետ լավ վարվեն»: Ոստիկանատան վերնահարկում տեղավորված են թուրք զինվորներ, որոնք եռուզեռի մեջ են: Վերև են բարձրանում՝ բեռնավորված կողոպուտներով, որոնք իրար մեջ բաժանելուց հետո ցած են իջնում՝ անտարակույս նոր գողո՞ւմներ փնտրելու: Զինվորների հարյուրապետը գալիս է մեզ մոտ: Իրեն ցույց էմ տալիս ինքնության թղթերս և հայտնում, թե ինչ պարագաներում էմ ձերբակալվել: Նա ուշի ուշով քննում է թղթերս, խոստանում մեր մասին կարգադրություն անել և ապա իջնում է ցած: Անցնում է մի ժամ՝ առանց որևէ կարգադրության: Մեզ մոտ գտնվող ոստիկան Հյուսեյինից խնդրում ենք, որ մեր մասին բարեխոսի ոստիկանապետի կամ հարյուրապետի մոտ: Խորհուրդ է տալիս, որ մի քիչ էլ սպասենք: Սպասում ենք ու մտածում մեր ընտանիքների մասին, որոնք չգիտեն, թե մեր գլխով ինչե՛ր են անցնում: Ոստիկան Հյուսեյինը³⁴ մեկական կտոր հաց է բաժանում բանտարկյալներին, որոնք այն հափշտակելով՝ սկսում են ագահաբար ուտել: Քիչ հետո ոստիկանը մի կտոր հաց ու մի քիչ պանիր էլ մեզ է տալիս: Վերցնում ենք ու ուզում ենք վճարել: Ոստիկանը մերժում է՝ ասելով, որ այդ սնունդը մեր՝ բանտարկյալների իրավունքն է:

Երեկո է. արդեն մթնել է, իսկ մենք դեռ ոստիկանատան ենք: Ազատ արձակվելու հույս չկա: Դառն մտածումների մեջ ենք միւրը-

ճըված: Զինվորները ոստիկանատուն են վերադառնում՝ յուրաքանչյուրը թևի տակ մի կողոպտված իր սեղմած, որը իրար մեջ են բաժանում: Տեսնում ենք մետաքսյա գեղեցիկ ու թանկարժեք կերպասներ: Դրանք թաշկինակի մեծությամբ կտրում են ու իրար նվիրում: Մեզ մոտենում են զինվորներից ոմանք և հարցնում, թե ի՞նչ ազգի ենք: Ա. Առաքելյանը իր սովորական հանգերգով պատասխանում է՝ «Փա՛ռք Աստծո, իսլա՛մ ենք»: Զինվորներից մեկը, որ ինձ ծխախոտ հրամցնելու պատվին է արժանացնում, հարցնում է անունս և այն իսլամական անվան նմանեցնելով՝ զարմանք է հայտնում: «Իսլամի նեղություն պատճառելը մեղք է», — ասում է նա ու կրկին հարցնում, թե ի՞նչ պատճառով եմ ձերբակալվել: Առանց իր հարցին պատասխանելու՝ խոսակցության նյութը փոխում եմ, և ես էլ իրեն ուրիշ հարցեր եմ տալիս ու պատմում ընդհանուր պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած միջադեպերի մասին, որոնք շարժում են զինվորի հետաքրքրությունը: Կեսգիշերն անց է արդեն, երբ այդ զինվորն էլ «բարի գիշեր» է ասում ու հեռանում: Ամբողջ ոստիկանատունը լռության մեջ է. բանտարկյալները, իրար վրա ընկողմանած, քնած են: Ընկերս՝ Արամը, պատին հենված, մրափում է: Իմ աչքերին, սակայն, քունը չի մոտենում:

Սեպտեմբերի 16, շաբաթ. — Կեսգիշերն անց, երբ մտածումներիս մեջ թաղված եմ, ուշադրությունս է գրավում կնոջական աղերսող մի ձայն, որ ներքևի հարկից է գալիս: Դրան խառնվում է թուրք մի զինվորի սպառնալից ձայնը, ապա երեք-չորս տարեկան մի մանկան լալազին ճիչը: Կինը, որի ձայնից զգացվում է մանկամարդ լինելը, խնդրում է զինվորին, որ խնայի իր պատիվը, իսկ զինվորը սպառնազին հրամայում է, որ կինն առանց ձայնի հանձնվի: Փոքրիկը ճչում է, կինը՝ պաղատում. թուրքը անողոք է: Լսվում է նաև տարիքոտ մի կնոջ ձայնը, որ թուրքի գութն է ուզում շարժել «պատիվը փատիշահիցն է»³⁶ ասելով: Թուրքը պառավին հրամայում է լռել, եթե չի ցանկանում անմիջապես դիակի վերածվել: Պառավը լռում է, մանուկը շարունակում է լալ: Թուրքը սպառնում է, և իր գազանային նպատակին հասել է արդեն, ինչպես կարելի է կռահել մի քանի բույե տևող լռությունից: Սրան հաջորդում է ցավատանջ մի հառաչանք ու աղերսական մի աղաղակ, որ գոչում է. «Բավական է այլևս ... »: Լվկված կնոջ լալազին աղաչանքն ու

մանուկի սուր ճիչերն անգոր են մեղմել թուրքի գազանային բնագողը: Նա, որսն իր ճանկերի մեջ առած, պետք է հագուրդ տա իր մոլեգին զգացումներին: Ծունչս բռնած՝ հետևում եմ տխուր ողբերգության հուզումնալից դրվագներին, որոնց հաջորդում է խոր լռություն ... Հազիվ տասնհինգ րոպե է անցնում, երբ թշվառ որսի մոտից լսում եմ մի ուրիշ թուրքի ձայնը: Ողբերգական ներկայացումը կրկնվում է նույնությամբ. կնոջական պաղատանք, սպառնալից գոռոց, մանկական ճիչեր, ցավագին հեծկտուք, պառավական միջամտության անօգուտ փորձեր: Քիչ հետո մի երրորդ զինվորի ձայնը, և այսպես շարունակ՝ մինչև արշալույս, երբ կնոջ մարտիրոսությունն իր վերջն է գտնում: Առավոտ է. պահակ զինվորի թույլտվությամբ ցած եմ իջնում բնական կարիքի համար և տեսնում եմ ներքևի հարկում քարերի վրա նստած մանկամարդ մի կնոջ և մի պառավի՝ երեք-չորս տարեկան մի մանուկ գրկած: Պառավը, որ այդ դժբախտ երիտասարդուհու մայրն էր կամ կեսուրը, հանդիսատեսն էր եղել իր աղջկա կամ հարսի լլկման՝ շուրջ տասներկու թուրք բորենիների կողմից ...

Արևը ծագել է. զինվորներն արթնացել են, ինչպես նաև բանտարկյալները: Նստարանին գամված՝ դիտում եմ զինվորներին, որ պատրաստվում են ոստիկանատնից դուրս գալ, կողոպուտի քաղաքում նոր շահատակություններ կատարելու ու թարմ որսեր ճարելու նպատակով: Քիչ հետո տեղեկանում ենք, որ ոստիկանատանը բնակվող զինվորները փոխադրվելու են տարբեր տեղեր. ուրեմն գնալու է նաև հարյուրապետը, որից, եթե նույնիսկ հետաքրքրված էր իմ պաշտոնաթղթերով, հույսս կտրել եմ: Ինչպե՞ս կարող ենք ազատվել այս անտանելի կացությունից: Ոստիկան Հյուսենյինը, երբ տնից վերադառնում է, գալիս է՝ մեր որպիսությունը հարցնելու: Տեսնելով իր մեջ բարի մարդու սիրտը՝ խնդրում ենք, որ մեր անմեղության մասին բարեխոսի ոստիկանապետին: Հայտնում է, թե ավելի լավ է, որ մենք անձամբ խոսենք ոստիկանապետի հետ, երբ վերջինս քիչ հետո գա բանտարկյալներին հարցաքննելու: Գիշերը բանտարկյալների մոտ մնացող թուրք երիտասարդը մոտենում է ինձ և հարցնում, թե ի՞նչ ազգի եմ պատկանում: Հայ լինելս իմանալուն պես՝ մարդը ժանտախտավորի մոտից փախածի նման անմիջապես հեռանում է: Հակառակ մեր անքնության ու ցավատանջ մտածում-

ներին՝ չենք կորցնում ապրելու և մեր ընտանիքներին միանալու հույսը: Թեև ախորժակ չունենք, ուժասպառ չլինելու և հավանական չարչարանքներին տոկալու նպատակով ուստիկան Հյուսեյնին ուտելիք ենք բերել տալիս:

Ջինվորները մեկնում են՝ կողոպուտներով բեռնավորված: Ուստիկանատանը միայն մի քանի պահակ է մնում: Գալիս է մի պաշտոնյա և գրանցում բանտարկյալների անուններն ու տարիքը: Իմ անունն էլ է աթտագրում զինվորական փաստաթղթիցս: Տարիքումները անմիջապես ազատ են արձակվում: Քիչ հետո դեռատիներն էլ են ուստիկանատնից դուրս տարվում ուստիկանի հսկողությամբ, հայտնի չէ, թե դեպի ուր. համեմայն դեպս, իրենց տները չեն ուղարկվում: Ուստիկանատունը գրեթե դատարկվել է. մնացել են միայն մեզնից քիչ առաջ ու մեզնից հետո ձերբակալված երիտասարդները: Արամ Առաքելյանի հետ քննարկում ենք ուստիկանապետին կաշառելու գաղափարը, սակայն ինչպե՞ս մոտենալ նման առաջարկով: Արդյոք այդպիսի քայլը ավելի վտանգավոր չի՞ լինի: Ի դեպ՝ այդ նպատակի համար մեզ մոտ բավականաչափ դրամ էլ չունենք: Չենք տեսնում այս վիճակից դուրս գալու որևէ միջոց:

Ջինվորների թողած մի մահճակալի վրա փորձում եմ մի քիչ քնել՝ հոգնած ջղերս ու ընկճված մարմինս հանգստացնելու համար, սակայն անկարելի է: Պատշգամբ եմ դուրս գալիս և տեսնում մի սայլ, որի վրա դիզված են կրակից հանված քսանից ավելի մարդկային դիակներ: Ծատերն անճանաչելի են, ոմանք՝ ուռած և մարմինների զանազան մասերը՝ ածխացած: Այդ պժգալի տեսարանը վրաս սարսափ է ազդում: Սայլը ուղղվում է դեպի Բուլվար ու անտեսանելիանում: Պատշգամբից դիտում եմ անցողարձը և նշմարում մի քանի ամերիկացիների՝ թուրք ուստիկանների ընկերակցությամբ: Ուստիկանատան դիմացի խանութների ցուցափեղկերը ջարդված են ու թալանված: Ուշադրությունս գրավում է քրքաղաջի նպարավաճառ Ջարիկի խանութը: Ո՞ր մնաց արդյոք նա՞ իր ազնիվ կնոջ ու զավակների հետ ...

Ուստիկանատանը մենք առանձնաշնորհյալներ ենք և կարող ենք պատշգամբից ու պատուհաններից դիտել շրջակայքը, մի բան, որ չի թույլատրվում մյուս բանտարկյալներին: Ուստիկանատունը

հետզհետե խոնվում է բանտարկյալներով: Հյուսեյիճին հարցնում ենք, թե ինչ է կատարվում. ասում է՝ հրաման է տրվել մինչև իրիկուն ազատ արձակել ոչ կասկածելի բանտարկյալներին: Չենք հավատում, բայց սպասում ենք: Անցնում է ևս մի քանի ժամ: Հյուսեյիճին խնդրում ենք, որ մեզ ոստիկանապետի գրասենյակը առաջնորդի: Այս անգամ Հյուսեյիճին դժկամում է և խստությամբ ասում, թե մեր այս պնդումները պատճառ պիտի դառնան, որ այլևս մեզ հետ մեղմ չվարվի: Նա մեզ պատվիրում է, որ այդպիսի առաջարկ չանենք, քանի որ մինչև իրիկուն ազատ ենք արձակվելու: Հյուսեյիճին հեռանում է և ապա քիչ հետո ետ գալով՝ հայտնում է, թե ոստիկանապետը մեզ ուզում է տեսնել: Ա. Առաքելյանի հետ Հյուսեյիճին առաջնորդությամբ իջնում ենք ներքև և ներկայանում ոստիկանապետին, որ նախարարի պես թիկնաթոռին բազմած՝ հարցնում է, թե ի՞նչ ենք ուզում և ի՞նչո՞ւ ենք Հյուսեյիճին վրա ճնշում բանեցնում: Մեր անմեղությունը հաստատելու համար ցույց ենք տալիս մեր փաստաթղթերը և խնդրում, որ մեզ որևէ թուրք բժշկի կամ դեղագործի երաշխավորությամբ ազատ արձակի: Ասում է՝ անկարելի է: Իճըն պարտավոր է մեզ զորանոց ուղարկել. այնտեղ միայն կարելի կլինի նպաստավոր կարգադրություն անել: Խոստանում է շուտով մեզ զորանոց ուղարկել և պատվիրում մի քիչ էլ սպասել: Գլխիկոր վերև ենք բարձրանում ու սպասում վճռական վայրկյանին:

Ոստիկանատունը ամբողջովին լցված է նորեկ բանտարկյալներով, և երեկվա մեր տեղը գրավված է: Հուսահատ նստում եմ պատշգամբի մոտ՝ մի աթոռի, ու սպասում: Քիչ հետո ներս են բերում Կասաբայի երկաթուղու պաշտոնյաներից՝ երիզավոր գլխարկով մի հայ երիտասարդի: Նրան հայ հեղափոխական սպայի տեղ դնելով՝ զինվորներն ու ոստիկանները հարձակվում են վրան: Երիտասարդը բացատրում է, թե իր գլխարկն ու հագուստները երկաթուղային ընկերության համազգեստն են: Լսող չկա: Հանել են տալիս հագուստներն ու կոշիկները և կողոպտում: Հրացանի բներով ու ոտքի հարվածներով սաստիկ ծեծում են: Ցավի սաստկությունից երիտասարդը լալիս է ու աղաղակում: Ոտքերով խփում են գլխին ու լռեցնում նրան: Կիսամերկ վիճակում խեղճը ջանում է հավաքել իրեն ու կծկվել մի անկյունում: Ավելի ուշ ոստիկանատուն են առաջնորդվում կայարանի հայ պաշտոնյաներից՝ զանազան տարիքի

վեց-յոթ հոգի: Նրանց արտաքինից զգացվում է, որ պատկառելի ու պատվավոր մարդիկ են: Մոտենում են մեզ, ու ցածրաձայն խոսում ենք իրար հետ: Պատմում են, որ իրենց ընտանիքներին զետեղել են վագոնների մեջ, իսկ իրենք ուստիկանատում են բերվել՝ իբր թե գիշերն այստեղ անցկացնելու և առավոտյան կրկին կայարան վերադարձվելու նպատակով:

Մթնել է արդեն, պատշգամբի դուռը բացվում է, և տիրող առ ու սարսափից մարում են ձայները: Հետզհետե հավաքվում են ուստիկաններն ու զինվորները, և տիրող լուրջությունը խզելով՝ սկսում են խոսել օրվա քաղաքական դեպքերի մասին: Նախ՝ մեկը քննադատում է հունական կառավարությանը, որ խիստ սխալ քայլ է արել՝ Իզմիրը գրավելով: Այս ահավոր աղետից իրեն վերագտնելու համար Իզմիրին անհրաժեշտ է առնվազն հարյուր տարի: Մեկ ուրիշն էլ ասում է. «Հելլենական կառավարությունը Թուրքիայի հետ այսօր պատերազմական դրության մեջ է: Պետություն է և հավակնություն ունի Իզմիրի վրա իրավունք ունենալու: Թերևս մի օր Թուրքիայի հետ դարձյալ բարեկամանա, ինչպես այդ պատահեց Բուլղարիայի³⁶ դեպքում: Բայց ինչպե՞ս բացատրել հայերի ըմբոստ և անվայել պահվածքը, որ Իզմիրի շրջանում հայ չեթեներ³⁷ մեր դեմ հանեցին, հայերի, որ Իզմիրի վերագրավումից հետո եկեղեցում հավաքվելով՝ թուրք զինվորների վրա զենք գործադրեցին: Խմբից մեկը հայերի հասցեին ամեն տեսակի կեղտոտ ու նախատական խոսքեր է տեղում, մեկ ուրիշն էլ հեզնում է՝ ասելով, թե նրանք բոլորովին ուժասպառ են եղել, և որ Կարաբեքիր Քյազիմ փաշան³⁸ նրանց գլուխը ջախջախել է և այլն: Մենք բոլորս պարզ ունկդիրներ ենք և խոսակցությանը խառնվելու իրավունք չունենք: Այս երկարատև ու մեզ համար տհաճ խոսակցությունից հետո ուստիկաններն ու զինվորները հետզհետե հեռանում են, իսկ մենք մնում ենք մեր անողորձ ակատազրի հետ մեն-մենակ: Կեսգիշերը մոտեցել է, ու դեռ նստած եմ աթոռին: Սակայն անկարելի է այլևս այդ դիրքով մնալ. նստելու կարողություն չունեմ: Գլուխս դնում եմ սենյակի շեմին ու փովում տախտակամածի երկայնքով: Մյուկները ամեն կողմից հարձակվում են: Պատին կոթնած՝ ուզում եմ մի քիչ հանգստանալ, սակայն անկարելի է: Բոլոր կողմերից ենթարկվում եմ զազրելի միջատների հարձակումներին: Վերջապես ժամերն անցնում են՝ մերթ

աթոռին, մերթ տախտակամածին նստելով: Այս գիշերը, նախորդի հետ համեմատելով, ավելի հանգիստ է անցնում:

Մեպտեմբերի 17, կիրակի. — Վաղ առավոտյան բանտարկյալները վեր են կենում տխուր դեմքով ու հուսահատ տեսքով: Արամ Առաքելյանի համար թերևս ազատ արձակվելու հույս գոյություն ունի, իսկ ինձ համար՝ ոչ: Նրան կնոջս ուղղված բացիկ եմ հանձնում և սպասում ճակատագրական վայրկյանին, որը չի ուշանում: Գալիս է մի պաշտոնյա ու ընթերցում 45-ից ցած տարիք ունեցողների ցուցակը, որի մեջ իմ անունն էլ կա: Թվով 39 հոգի ենք: Մեզ իջեցնում են ներքև և ոստիկանատան առաջ զույգ-զույգ շարում: Ես առանձին եմ կանգնում խմբի վերջում: Նայում եմ շուրջս ու քիչ հեռվում երկու ծանոթ մարդ եմ տեսնում: Մեկը Իսակ անունով մի հրեա է, որ Ակ-Հիսարում մեր դրացին էր, Իզմիրում էլ հաճախ գնացել եմ իր տունը իբրև բժիշկ: Մյուսը Հաջի Օսմանն է, ակհիսարցի մի վաճառական՝ հայտնի իր մոլեռանդությամբ: Երկուսն էլ սրճարանի առաջ նստած թեյ են խմում ու մեզ նայում և, անշուշտ, ինձ ճանաչում են: Խմբի հսկողությունն ու առաջնորդությունը հանձնված է ոստիկան Հյուսեյինին, ում շատ խոստումներ եմ տվել, եթե իմ մասին հարկ եղած բարեխոսությունները կատարի: Կողքս կանգնած է մի թուրք զինվոր: Մեր անունները կրկին կարդալուց հետո թափորը փութալով ճամփա է ընկնում, և Թեկելիկի ճանապարհով անցնում ենք թուրքական թաղերից: Խումբ-խումբ կանգնած թուրքերը մեզ են նայում ու ծաղրում: Ծանապարհին թուրք զինվորը հարցնում է ձերբակալվելուս պատճառը: Համառոտ կերպով պատմում եմ: Երբ իմանում է հայ լինելս, փողոցային լեզվով ասում է, թե «բանդ բուրդ է», և պահանջում, որ ունեցածս դրամը, զարդեղենը և այլն իրեն հանձնեմ, քանի որ զորանոցում մեր վրա ոչինչ չեն թողնի: Պատասխանում եմ, որ մոտս ոչինչ չի մնացել, և որ ոստիկանատանը կողոպտվել եմ: Զինվորը կրկին նույն առաջարկն է անում ոչնչի փոխարեն և միևնույն պատասխանն է ստանում: Վերջապես հասնում ենք մեծ զորանոցի առաջ, այն դեղին զորանոցի, որի մասին ձերբակալությանս գիշերը մի թուրք զինվոր ինձ ասել էր, թե «երբ դեղին զորանոց մտնես, այն ժամանակ կհասկանաս, թե ինչ նշանակություն ունի բժշկությունը կամ հարյուրապետությունը»:

Զորանոցի դռնից ներս ենք մտնում ու տեսնում բանտար-

կյալների ու զինվորների մի բազմություն: Զինվորական փաստաթղթերս ցույց են տալիս մի սպայի. կարդում է դրանք ու խոստանում քիչ հետո կարգադրություն անել: Մոտենում են ոստիկան Հյուսեյիմին և հիշեցնում նրան, որ չմոռանա բարեխոսել իմ մասին: Քիչ հետո անցնում ենք զորանցի ներքին դռնով և մտնում պարբերապատ, ընդարձակ մի հրապարակ: Այնտեղ մեզ կանգնեցնում են զույգ-զույգ: Հյուսեյիմը բանտարկյալների ցանկը ցույց է տալիս մի ենթասպայի, որին հանձնվում ենք ոչխարի հոտի պես: Ինձ ցույց տալով ենթասպային՝ Հյուսեյիմը ինչ-որ բաներ է փսփսում նրա ականջին: Վերջինս նայում է ինձ, մոտենում ու քաղաքավարությամբ ասում. «Ներողություն, էֆենդի, Ձեզ համար հարմար տեղ չունենք: Հաճեցե՛ք այնտեղ՝ խմբի մոտ գնալ: Ես քիչ հետո Ձեր մասին կարգադրություն կանեն»: Մյուս բանտարկյալները հրապարակի վրա են մնում, իսկ ես շնորհակալություն հայտնելով՝ ուղղվում եմ դեպի ցույց տրված տեղը: Պարսպի տակ հատուկ անձերից բաղկացած մի խումբ են տեսնում: Խմբի մոտ հարմար տեղ են գտնում ու նստում: Հատուկ մարդկանց այդ խմբում ճանաչում եմ Ակ-Հիսարից երկու հոգու. Կոթրաթի Օղլու Յանկոյին և Դելի Յանհիմ³⁹, որոնց հետ խոսքի եմ բռնվում: Խմբում կա նաև մի հույն քահանա: Ակնոցավոր մի հույն բժիշկ, որ իբր թե մոտակա հիվանդանոցում է աշխատել, իր վրա է վերցնում մեր խմբապետի կամ ներկայացուցչի պաշտոնը: Մի թուրք զինվոր մոտենում է քահանային ու հարցնում, թե քանի՞ թուրք է սպանել: Քահանան պարզապես պատասխանում է, թե ինքը սպանություն չի գործել և որ թուրքերի հետ միշտ էլ լավ է ապրել: Ակնոցավորը միջամտում է խոսակցությանը և ասում. «Հույն քահանաները չէ, որ թուրք են սպանել, այլ հայ քահանաները»: Մեկին արդարացնելու համար մյուսի վրա մուր քսող այս անպատեհ հայտարարությունը վատ տպավորություն է գործում նույնիսկ զինվորի վրա և պատճառ դառնում, որ զինվորը փողոցային խոսքերով ասի՝ երկուսն էլ միևնույնն են:

Այդ պահին ես դիտում եմ ինձ ուղեկից բանտարկյալներին, որ զույգ-զույգ կանգնած են զինվորի հսկողության տակ: Մյուս կողմում զատում ու հրապարակ են բերում մեկ օր առաջ զորանց փոխադրված 45-ից ցածր տարիքի բանտարկյալներին և զույգ-

գույգ գետնին նստեցում: Նրանց մեջ է մեր դրացի Ղազար Ղազարյանը, որ բարոյալքված տեսք ունի: Գլխաբաց է, բաճկոնը հակառակ երեսը շրջված: Նա ինձ չի տեսնում:

Բասմախանեից նոր բերված մեր խումբը խառնվում է զորանոցում նախապես գտնվող մեծ խմբին, և միացյալ խումբը, որ բաղկացած է 500-ից ավելի բանտարկյալներից, քիչ հետո զորանոցից դուրս է հանվում զինվորների հսկողությամբ: 45-ից ցածր տարիք ունեցողները դուրս հանվելուց հետո աչքի են անցկացնում զորանոցում մնացողներին և տեսնում բարեկամների ու ծանոթների՝ պարտիզակցի Արմենակ Մակարյանին, Ստեփան Գևորգյանին, Օդեմիշի (Ödemiş) Արամին (Էլմասյան փողոցից), Ղ. Ղազարյանի աներոջը՝ ծերունի Ասատուրին և այլոց: Զորանոցի մեկ կողմում կանգնած է կանանց մի խումբ, որի մեջ տեսնում եմ տիկ. Քյուլեյանին ու նրա դուստր Արշալույսին և զրուցում եմ նրանց հետ: Մի ուրիշ տեղում կանգնած են հույն ռազմագերիներ: Ամբողջ հրապարակում աղտեղություն և գարշահոտություն է տիրում, որովհետև զուգարան չկա: Զորանոցի բակը մաքրել տալու համար գալիս են առողջապահական զինվորներ: Գնում եմ նրանց մոտ ու հարցնում բժշկի անունը: Քիչ անց գալիս է զինվորական երկու բժիշկ: Մոտենում եմ նրանց ու ցույց տալիս զինվորական փաստաթղթերս ու խնդրում, որ հանուն բժշկության բարեխոսեմ՝ ինձ այս վիճակից ազատելու և կամ գեթ բժշկին հարմար մի տեղ փոխադրել տալու համար: Իմ նկատմամբ հետաքրքրություն են ցուցաբերում: Որպես ապացույց, որ Իզմիրի բնակիչ եմ, նրանց տալիս եմ մի թուրք բժշկի ու մի դեղագործի անունները, որոնք ծանոթ են իրենց: Խոստանում են աշխատել, որ վիճակս ավելի տանելի դարձվի: Հրաժեշտ եմ տալիս բժիշկներին և մոտենում նոր ծանոթացած ենթասպային, որ բարեբախտաբար չերթե՞⁴⁰ էր՝ Քյազիմ անունով: Նրան հարցնում եմ, թե ինչպես կարելի է ազատվել այս վիճակից: Պատասխանում է, թե պետք է գրավոր դիմում ուղարկել գլխավոր հրամանատարին: Պատրաստում եմ սևագիրը և ցույց տալիս Քյազիմին, որ խոստանում է թուղթ, գրիչ և դրոշմաթուղթ ճարել: Քիչ հետո բանտարկյալներին բաժանում են կես հաց՝ 24 ժամվա համար:

Զինվորները վաճառում են ամեն ինչ՝ հաց, պանիր, խաղող, ձիթապտուղ, ծխախոտ ու ջուր: Ես էլ մի քիչ ուտելիք եմ գնում:

Հրապարակն ավլված ու մաքրված է: Բնական կարիքների համար բանտարկյալներին պատվիրում են ծովեզերք գնալ՝ անցնելով բերդի միջով բացված անցքով: Այնտեղ՝ կարգուկանոնը հսկելու համար, մի պահակ է կանգնած: Երեկոյան դեմ ես էլ եմ ստիպված լինում անցնել այդ անցքից ու ծովեզերք գնալ: Ծովափը լցված է սոսկալի աղտեղությամբ, և ալիքների երեսին ծիփում են մարդկային դիակներ. մի քանի թուփից ետ եմ դառնում: Մի գինվոր առաջարկում է ինձ կոշիկներս հանել ու փոխել իր կոշիկների հետ: Առարկում եմ՝ ասելով, թե իր կոշիկները իմ ոտքերին հարմար չեն: «Ուրեմն ոտաբորի՛կ կմնաս», – ասում է նա: Ցույց եմ տալիս զինվորական լուսանկարս ու ավելացնում. «Ինչպե՞ս կարող է մի հարյուրապետ ոտաբորիկ մնալ»: «Հարյուրապետ թե գնդապետ՝ կարևորություն չունի. կոշիկներդ հանի՛ր», – գոռում է նա: Այն ժամանակ ես էլ համարձակվում եմ ասել. «Արի՛ գնանք հարյուրապետիդ մոտ, և քեզ հասկացնեմ, թե ո՞վ եմ ես»: Զինվորը շփոթվում է ու ինձ թողնում–հեռանում: Ես էլ որոշում եմ, ինչ էլ որ պատահի, այլևս երբեք այդ անցքին չմոտենալ:

Մայրամուտից առաջ 45–ից բարձր տարիք ունեցող բանտարկյալներին կանգնեցնում են չորսական շարքերով: Կողքիներս ինձ խրախուսում են, որ տարիքս 45–ից բարձր ցույց տամ ու մտնեմ տարիքոտների շարքը: Իրականում ես 46 տարեկան եմ, թեև փաստաթղթերիս մեջ երկու տարի պակաս է գրված: Մոտենում եմ շարքին ու նստում: Զեռքը մտրակ բռնած մի սպա սկսում է քննությունը և մտրակելով շարքերից դուրս է հանում 45–ից ցածր տարիք ունեցողներին: Կողքովս անցնում է առանց դիտողության: «Փրկված եմ», – մտածում եմ ես ու ուրախանում, որ գիշեր չեղած՝ ազատ եմ արձակվելու: Այդ օրը գաղտագողի ներս բերված մի թերթում կարդացել էիք, որ զինվորական հրամանագրի համաձայն՝ մինչև այս ամսվա վերջը բոլոր քրիստոնյա կանայք, ինչպես նաև 18–ից ցածր ու 45–ից բարձր տարիք ունեցող այրերը պետք է Թուրքիայից մեկնած լինեն: Իսկ 18–45 տարեկան այրերը համարվելու են ռազմագերի՝: Քննությունը ինձ համար նպաստավոր է անցնում, և եթե ուրիշ առիթով չպիտի ցանկանայի ավելի տարեց երևալ, հիմա ուրախ եմ, որ հաստատվում է 45–ից ավելի բարձր լինելս, և մտածում եմ միմիայն զորանոցից դուրս գալու ու ընտանիքիս միանալու մա-

սին: Մի ժամ ևս է անցնում, ու մենք, չորս-չորս նստած, մնում ենք գետնին:

Մթնշաղիմ մեզ հրաման է տրվում, որ գնանք մեր տեղերը: Բայց որտե՞ղ է մեր տեղը: Այսօր ժամանակը ուշ էր, և այդ պատճառով գուցե հետևյալ օրը մեզ ազատ արձակեն: Սակայն գիշերը որտե՞ղ և ինչպե՞ս եմ անցկացնելու: Հույս չունեմ, որ զինվորական բժիշկները պայմաններս կբարելավեն: Ես էլ այլևս հարմար չեմ գտնում բժիշկ կամ 44 տարեկան լինելս ցույց տալ: Մինչև այս պահը ինձ չեն կողոպտել: Մոտս բավական դրամ ու զարդեղեն կա: Հույս ունեմ, որ նրանցով կարող եմ ապրել և հարկ եղած դեպքում կյանքս էլ փրկել: Իսկ եթե կողոպտվեմ, ի՞նչ է լինելու վիճակս: Երբ այս մտածումներիս մեջ տարութեքվում եմ, մոտենում է Արմենակը և ինձ պարսպի մոտ բավական ապահով մի տեղ տանում: Այնտեղ նստած եմ նաև Ստեփան Գևորգյանը և յոտեմիշցի Արամը: Բազմոցին ինձ էլ նստելու տեղ են բացում: Ծաշում ենք միասին և որոշում իրար պաշտպանել ու թույլ չտալ, որ մեզ կողոպտեն:

Ավելի ուշ հերթով մեզ հատուկ տեղ են կանչում՝ արձանագրելու համար մեր անունները, տարիքն ու արհեստը: Նախ գնում ենք երկու հոգի՝ մեր զարդեղեններն ու դրամը հանձնելով մեր ընկերներին, որոնք իրենց հերթին նույնն են անում՝ մեր վերադարձին: Հետո դրամն ու զարդեղենները պահում ենք պատի տակ բացված անցքերի մեջ ու բազմոցով ծածկում: Մութն ընկնելուն պես զինվորները մեծ գործունեություն են ծավալում դրամի կամ գոհարեղենի համար՝ իրենց ձեռքի տակով անցկացնելով բոլոր բանտարկյալներին: Մեզ հատկացված տեղից քիչ այն կողմ տեղավորված են կանայք ու աղջիկներ, որոնց այցելության են գալիս զինվորները: Վերջինները, էլեկտրական լապտերներ բռնած, մոտենում են կանանց ու նրանցից վայելչադեմներին հրապարակալ լլկում՝ երբեմն իրենց մայրերի ու քույրերի գրկում: Իգական սեռի արձակած բղավոցը, նրանց գոռում-գոչյունը անգոր եմ իրենց ազատել զազանաբարո զինվորների ճանկերից: Մտածում եմ Արշալույս Քյուլեյանի մասին, որ ցերեկը հայտնել էր, թե ինքը ցարդ անադարտ է մնացել: Կողոպուտը և լլկումը շարունակվում է մինչև կեսգիշեր: Զերբակալությանս օրվանից մինչև այսօր մի վայրկյան իսկ չեմ քնել: Այլևս չկարողանալով տոկալ այսքան երկարատև անքնությանն ու տան-

ջանքներին՝ գլուխս ծանրանում է, մարմինս՝ թուլանում, բազմոցի ծայրին կծկվում եմ ու ինքնամոռացության ենթարկվում. քնած եմ:

Սեպտեմբերի 18, երկուշաբթի. – Արևածագին արթնանում եմ ոսկրի ու մկանների ցավերով և հարբուխով: Սակայն արևի ճառագայթների տակ մարմինս տաքանում է, ու ցավերս նվազում են: Զորանոց եմ բերվում ուրիշ բանտարկյալներ, որոնց մեջ եմ Հակոբ Տ. Հակոբյանը՝ կիսամերկ ու անճանաչելի վիճակում, ակհիսարցի Մելքոն Բաղդասարյանը՝ բոլորովին կողոպտված, ում մի քիչ դրամ եմ տալիս, սնդրկցի պարտիզայան Սթրաթիի տղան՝ Խարալամբոսը, որ հունական բանակի մեջ սպա էր և բանակի կազմալուծման ու դրսի դեպքերի մասին առատ տեղեկություններ է տալիս: Կեսօրից առաջ հույն ռազմագերիները դուրս են հանվում, որի հետևանքով հրապարակը մի քիչ ընդարձակվում է: Առուծախը, ինչպես նաև կողոպուտը վերսկսվել է, որից ես էլ անմասն չեմ մնում: Զինվորներից մեկը տեսնում է թևերիս փայլուն կոճակները, որ ոսկի կարծելով՝ ուզում է հափշտակել: Ընդդիմանում եմ, ոտքի կանգնում ու սպա լինելու ցույց տալով՝ նրան ինձնից հեռացնում: Քիչ հետո մի ուրիշ զինվոր է գալիս կոշիկներիս համար, նրա հետ էլ նույն կերպ եմ վարվում ու հեռացնում: Այսպես մինչև իրիկուն ժամանակ ենք անցկացնում. այլևս վարժվել ենք այս կյանքին: Դրսից նոր եկող բանտարկյալների չարչարանքի մասին լսելով՝ մեր սնունդն ենք հոգում և ուտելիքներին անհավատալի գներ վճարում, որպեսզի կարողանանք հարկ եղած դեպքում տոկալ չարչարանքի ու ակամա ճամփորդության: Գիշերը բավական հանդարտ է անցնում, և կողոպուտ ու լլկում քիչ է պատահում՝ շնորհիվ բանտարկյալների գոռում-գոչյունի ու դիմադրության:

Սեպտեմբերի 19, երեքշաբթի. – Այսօր էլ արտակարգ ոչինչ չի պատահում: Երիտասարդ բանտարկյալներին դուրս են տանում և մեր տեղեկության համաձայն՝ քշում Փունար Բաշրի ուղղությամբ, իսկ այնտեղից՝ Մադնիսա: Ժանապարհին տեղի են ունենում ամեն տեսակի խժոժություններ ու անթիվ սպանություններ: Զորանոցում բանտարկյալների ներկայացուցիչ է նշանակվում Սարաֆյան ազգանունով 25-ամյա աշխույժ մի երիտասարդ, որին ամեն տեսակի դիմում կարելի է կատարել՝ պահակ սպային ներկայացնելու համար: Կեսօրից առաջ ուրիշ բանտարկյալների հետ զորանոց է բերվում

Գնաև դոկտ. Սարգիս Գալթակչյանը, որ ձերբակալվել է փոխադրանալ մտնելուց մեկ րոպե առաջ: Ինձ առաջարկում է մեր բժիշկ լինելը հայտնել պահակ սպային ու մեզ համար տանելի կյանք ապահովել: Պատասխանում եմ, որ ինքը կարող է իր մասին այդպիսի դիմում անել՝ առանց իմ մասին որևէ բան հայտնելու, քանի որ ես հույս ունեմ ազատ արձակվել՝ առանց բժիշկ լինելու հայտնելու, քանի որ 45-ից ավելի բարձր տարիք ունեմ: Դրսից նոր բերվածների թվում է Գնաև Հարություն Քյոլեյանը, որի կինն ու աղջիկն էլ օրեր ի վեր զորանոցում են գտնվում: Հ. Քյոլեյանը չի ուզում անմիջապես ներկայանալ նրանց, որպեսզի զինվորները չհասկանան, որ Գնաև այդ ընտանիքի հայրն է: Վրայի հագուստները կողոպտված են, և մնացել է տակի սպիտակեղենով՝ կեղտոտված սևության աստիճանի: Հարցնում եմ իր տասնութամյա որդուց, որի մասին արտասովաից աչքերով հայտնում է, որ տեղացի թուքերը սպանել են նրան Փունար Բաշըի ճանապարհին:

Կեսօրվա դեմ մի անգամ ևս ցուցադրվում ենք հրապարակի կենտրոնում՝ դարձյալ ազատ արձակվելու հույսով: Սպան վերսկսում է քննությունը, ու ես դարձյալ, բարեբախտաբար, 45-ից ավելի տարեց եմ համարվում: Արդեն մի շաբաթ է՝ ածիլված ու լվացված չլինելուս պատճառով 45-ից շատ ավելի մեծ եմ երևում: Երկու ժամ արևի տակ այրվելուց հետո մեզ հրաման է տրվում մեր տեղերը գնալ: Սակայն այս անգամ մեր տեղը, ու մանավանդ մեր բազմոցը, կորցրել ենք, և ստիպված ենք քարերի վրա գետնատարած անցկացնել գիշերը: Ամբողջ գիշեր կրկնվում են սովորական դարձած դեպքերը՝ կողոպուտն ու բռնաբարումը: Չորս ընկերներ՝ գիրկ գրկի նստած, կրկին ողբերգական ներկայացման հանդիսատեսն ենք լինում:

Սեպտեմբերի 20, չորեքշաբթի. — Զորանոցի հրապարակը լցված է աղտեղության: Բանտարկյալները չեն համարձակվում բերդի ճեղքից անցնել ու ծովեզերք գնալ՝ բնական կարիքների համար, այլ հագուրդ են տալիս իրենց անհրաժեշտ պետքերին՝ որտեղ որ պատահի, այնպես որ մեզն ու կղկղանքը առվի պես հոսում են ամենուր: Դրսից բերվող բանտարկյալների բազմությունը հետզհետե մեծանում է, իսկ ներսից, մի քանի օր է արդեն, մարդ դուրս չի եկել: Այս առավոտ էլ տարիքոտներին կանգնեցնում են

հրապարակի կենտրոնում: Ժամերով կանգնում ենք աղտեղության վրա, ապա ցրվելու հրաման է տրվում: Դրսից անընդհատ բանտարկյալներ են ժամանում: Եկողները հիմնականում երիտասարդներ են: Կանայք մի անկյունում են հավաքված՝ բարոյալքված վիճակում: Տիկ. Քյոլեյանին հարցնում են աղջկա մասին. ասում է, թե խեղճ աղջիկը, բարեբախտաբար, ցարդ անաղարտ է մնացել: Գազանաբարո զինվորները իրենց անասնական կրքերը կատաղաբար բավարարել են, ուրիշների թվում, երկու հայուհիների հետ: Մեկը՝ բուրսացի գեղանի մի կին է, մյուսը՝ իզմիրցի դեռահաս մի աղջիկ, որոնք ամբողջ գիշեր եղել են թուրք զինվորների հեշտամոլության առարկան:

Ջորանոցում ասեղ գցելու տեղ չկա: Դրա տարածությունը չափազանց մեղ է այդքան մեծ բազմության համար: Հետևաբար հույս ունենք մինչև երեկո արձակվել, եթե որոշում լինի տարիքոտներին դուրս հանել: Մեր հույսը ի դերև է ելնում: Ընդհակառակը ուշ երեկոյան զորանոց է քերվում 2.000-ից ավելի մարդ, որով համախմբված՝ բանտարկյալների թիվը 10.000-ից անցնում է: Մութն ընկնում է. ընկերներով ջանում ենք պարսպի տակ մի տեղ գտնել, մի բան, որ անկարելի է: Ստիպված ենք լինում կծկվել մի տեղում: Հրապարակի ապականված օդն անկարելի է շնչել: Գարշահոտությունը նողկանք է պատճառում, գլխապտույտից չենք կարողանում ուղիղ կանգնել: Զինվորները իրենց գիշերային գործունեությունն սկսել են: Նրանցից մեկը ուղղակի ինձ է մոտենում ու պահանջում, որ ունեցածս դրամը իրեն տամ: «Տալու բան չունեմ. արդեն քանիսի՝ ձեռքից եմ անցել», — ասում եմ: «Ուտքի՛ կանգնիր», — գոչում է նա: Տեղիցս չեմ շարժում: Մի քանի անգամ ոտքով հարվածում է ազդրերիս: Այն ժամանակ Ա. Մակարյանն ասում է. «Բարեկա՛մ, մենք մի շաբաթ է, որ այստեղ ենք, ու հարյուրավորների ձեռքի տակով ենք անցել, մեր վրա այլևս ոչինչ չի մնացել»: Զինվորը հեռանում է՝ ասելով. «Ես հիմա սվիճներով զինված ընկերներին հետ ե՛տ կգամ»:

Քիչ հետո բազմաթիվ զինվորներ մոտենում են նորեկ բանտարկյալների խմբերից մեկին, որ մեզնից բավական հեռու են գրտնըվում, և սկսում են սովորական խուզարկությունն ու կողոպուտը: Բանտարկյալները ցածրաձայն աղաղակում են և դիմադրություն

ցույց տալիս: Բողոքի այդ արտահայտությունը անգոր է՝ կասեցնելու զինվորների եռանդը: Փնտրտուքը շարունակվում է մեծ աշխուժությամբ: Բանտարկյալներն այս անգամ սկսում են այնպիսի մի գոգոռոց, որն ամբողջ զորանոցն է թնդացնում: Կողոպուտի հերոսները ահաբեկվում են այս շոնդալից աղաղակներից ու ետ քաշվում: Մի պահ լռություն է տիրում: Քիչ հետո հայտնվում է մի սպա, որ բարձր ձայնով հարցնում է, թե ովքեր են գոռացողները և ինչ են ուզում: Պատասխան չկա. կատարյալ լռություն է: Սպան նախատական շեշտով ավելացնում է. «Դուք, որ իսլամական քաղաքներն ու գյուղերը մոխրի վերածեցիք, ժողովրդին կողոպտեցիք ու ջարդեցիք և չխնայեցիք մանուկներին ու ծերերին: Դուք, որ իսլամական պատիվն աղարտեցիք և մեր կույսերին բռնաբարեցիք, իսկ հիմա զորանոցի մեջ հանգիստ նստած՝ ամեն տեսակի պաշտպանություն եք վայելում, ձեր վիճակից գոհ լինելու ու մեր կարեկցությունը շարժելու փոխարեն ապստամբության ցույցե՞ր եք անում: Դուք բոլո՞րդ էլ ջարդվելու ու այրվելու արժանի եք» և այլն:

Այս սպառնալից բանախոսությանը հաջորդող խոր լռությունից հետո վրա են հասնում բազմաթիվ զինվորներ, որոնք աղաղակ բարձրացրած խմբից ոտքի են հանում 40-50 բանտարկյալների: Վերջիններին զորանոցից անմիջապես դուրս են հանում զինվորների հսկողության ներքո և ո՛վ գիտի՝ ի՞նչ դիտավորությամբ: Այս սուկալի միջադեպից հետո զինվորները վերսկսում են իրենց փնտրտուքն ու կողոպուտը, որ սանձարձակ կերպով տևում է մինչև առավոտ: Մենք ևս ընդունում ենք մի քանի խուզարկու զինվորների այցելությունը, որոնց, սակայն, չի հաջողվում մեզնից որևէ բան պոկել: Արմենակի հետ գիրկընդխառն պառկած ենք, մեր մարմինների վերին մասը՝ մի բանկոնով ծածկած: Այցելուներին պատասխան չենք տալիս ու տեղներիցս էլ չենք շարժվում: Նրանք էլ մեզ մոտ շատ չեն առաջանում և իրենց շահաբեր գործունեությունը շարունակում են հատկապես նորեկ երիտասարդների մոտ: Այս գիշերվա ժամերը բանտարկությանս ընթացքի, գուցե և ամբողջ կյանքիս ամենասարսափելի ժամերը եղան: Անկարելի է նկարագրել այն սարսափն ու հոգեկան սարսուռը, որ զգում էինք ամեն անգամ, երբ տեսնում էինք որևէ զինվորի մոտենալը: Մի րոպե իսկ մեր աչքերը չփակեցինք, ու ժամերը ամիսների տևողություն ունեցան:

Սեպտեմբերի 21, հինգշաբթի. — Արևն արդեն ծագել է. զորանոցի հրապարակում խիտ-խիտ խմբված բանտարկյալները ոտքի վրա են կամ ավելի ճիշտ՝ աղտեղությունների վրա են: Ակնհայտ է, որ այսօր անպայման կտրվի վերջնական մի կարգադրություն, և դուրս կհանվեն կա՛մ տարիքոտները, կա՛մ երիտասարդները: Մեր ակնկալության մեջ չենք սխալվում: Ժամը ութին մի սպա է գալիս ու հրամայում է, որ տարիքոտները առաջ գան: Գնում ենք ու ըստ հրամանի՝ նստում չորս-չորս ու գլխաբաց: Սպան մտրակի հարվածներով շարքերից դուրս է հանում բոլոր նրանց, ովքեր 45 տարեկանից ավելի երիտասարդ են թվում: Մեր կողքից էլ անցնում-գնում է. ուրեմն մեր տարիքոտ լինելը վավերացված է: Այս քննությունից հետո հերթը հասնում է տեղացի թուրք երիտասարդների վկայությանը: Սրանք մեկիկ-մեկիկ մեզ աչքի են անցկացնում՝ որոշելու համար, թե կա՞ն արդյոք մեր մեջ նախկինում թուրքական պետության և կամ իսլամ բնակչության դեմ մեղանշածներ: Նման քննությունների ենթարկվում էին ամեն օր և օրը մի քանի անգամ բոլոր քրիստոնյաները, և կասկածելիները առանձնացվում էին հրացանի բնի հարվածներով: Այդ քննությունից ևս անպարտ ենք դուրս գալիս և այժմ անհամբեր սպասում ենք, թե մեր մասին ինչ կարգադրություն է լինելու: Ամեն ոք իր սեփական կարծիքն է հայտնում. ոմանք ասում են, թե ազատ ենք արձակվելու, մի բան, որ ամենացանկալի էլքն է: Ուրիշները աքսորի մասին են խոսում, ոմանք էլ կարծում են, թե տարվելու ենք տաժանակիր աշխատանքի: Հարցնում ենք բանտարկյալների ներկայացուցիչ Սարաֆյանին: Պատասխանում է, թե ստույգ չգիտի, բայց կարծում է, թե ուղղակի շոգենավ ենք տարվելու: Մեզ համար շոգենավ թե օդանավ՝ միևնույն է. բավական է, որ մի անգամ դուրս գանք այս դժոխքից, որտեղ տանջը-վեցինք չորս դարերի տևողությունն ունեցող ամբողջ չորս օրեր:

Եվս մեկ ժամի չափ սպասում ենք կիզիչ արևի տակ: Վերջապես տրվում է դուրս գալու հրամանը: Տարիքոտների քարավանը սկսում է շարժվել չորս-չորս շարքերով: Մենք՝ չորս ընկերներս, իրար բաց չենք թողնում: Զորանոցի ներքին դռնից դուրս ենք եկել ու գտնվում ենք լայն, քարաշեն մի կամարի տակ: Դրսում գտնվող զինվորները նույնպես ուզում են մեզնից օգտվել և հրաժեշտի նվիրատվության պատրվակով սկսում են խուզարկությունն ու կողոպուտը: Մի զինվոր

էլ ինձ է մոտենում՝ ջրով լցված ամանը ձեռքին ու հրամայում է, որ կոշիկներս հանեմ: Առարկում եմ՝ ասելով, թե դրանք իր ոտքերին հարմար չեն լինի, և որ ներսում շատ զինվորներ դրանք աչքի անցկացրին և չհավանեցին: «Նրանց չհավանածը ես կհավանեմ, հանի՛ր կոշիկներդ, թե չէ ջրամանը (մաթրա) հիմա գլխիդ կուտես», — ավելացնում է նա: Դժվար կացության մեջ եմ: Ծիշտ այս մեկնելուս պահին ինչպե՞ս զրկվեմ կոշիկներիցս, որ ամեն բանից ավելի կարևոր են, մանավանդ եթե ստիպված լինենք հետիոտն դեպի հեռավոր վայրեր ուղղվել: Մարդը սպառնալից սպասում է: Վերջապես ցույց եմ տալիս մեկ կոշիկս, որի ներբանը ծակ էր, քանի որ նախապես զորանոցում դիտմամբ պատռել էի, և զինվորին ասում, թե այս կոշիկները մի օր անգամ չեն դիմանա: Զինվորը համոզվում է, ու քարավանը կրկին շարժվում է: Մեկ րոպե անց փողոցում ենք: Անապարանքով քայլում ենք դեպի նավահանգիստ: Հապճեպ անցնում ենք հետաքրքրասեր թուրքերի միջով, որոնք մեզ զննում են ուշի ուշով: Դրսում քրիստոնյայի հետքը չենք տեսնում. «գյալուր Իզմիրը» «խալամ Իզմիր» է դարձել այլևս: Ուտնատակ չլինելու համար շտապում ենք: Ետ մնացողները իրենց գլխներին մտրակի հարվածներ են ստանում: Անցնում ենք կառավարչատան հրապարակով և հասնում նավահանգիստ: Ծովեզերքում խոնված են ամենաարյունարբու ու ստոր խավի թուրք բաշիբոզուկներ, գազանային կերպարանքով բեռնակիր քրդեր, մես-մերկ թուլումբաչիներ. սրանք մեզ ծաղրում են՝ իրենց ժանիքների միջից ասելով. «Աչքներդ լո՛ւյս. Այա Սոֆիա»⁴² եք գնում. ձեր մուրազին ու փափագին հասաք. բարո՛ւ գնաք» և այլն: Հասել ենք հրդեհի վայրը: Քարփեթ Օրիանթալի հոյակապ շենքը և այդ շարքի երբեմնի գեղակերտ շենքերը ավերակների են վերածվել, և քարը քարի վրա չի մնացել: Քարավանը դեռ առաջանում է և հասնում Գյոզ Թեփե (Göz Tepe), Կորդելիո (Kordelio) շոգենավային գծի նավամատույցին: Այնտեղ պահակ զինվորները մեզ հրամայում են գոչել. «Կեցցե՛ Մուսթաֆա Քեմալ փաշան: Կեցցե՛»:

Շատերը ակամա կատարում են հրամանը ու կրկնում. «Թող շա՛տ ապրի Մուսթաֆա Քեմալ փաշան, հազա՛ր ապրի»: Այո,՝ թող շա՛տ ապրի Մ. Քեմալ փաշան, հավետ երախտապարտ ենք մնալու նրան, որ հազարավոր քրիստոնյաների արյունը խմելուց, այս

հարուստ քաղաքը կողոպտելուց և այն մոխրակույտի վերածելուց հետո թշվառության մատնեց հարյուր հազարավոր մարդկանց: Այո՛, շահ տալիս, ասում ենք ու քայլում առաջ: Սակայն զարմանքով տեսնում ենք, որ նավահանգստով անցնող հասարակ ժողովուրդը սկսել է խառնվել բանտարկյալներին: Ուշադրությամբ մեր շուրջն ենք զննում ու հասկանում, որ պահակ զինվորներն անհետացել են, և բանտարկյալներից ոմանք սողոսկում են փլատակների արանքներից ներս: Իրողությունն այն է, որ պահակ զինվորները Մ. Քեմալի մաղթանքն անել տալուց հետո ետ են դարձել ու մեզ ազատ արձակել: Փա՛ռք Աստծո, հազա՛ր փառք: Բանկոնն ու ֆեսս շիտակ կողմն են դարձնում և մազերս ու դեմքս փոքր-ինչ կարգի բերում: Անբաժան ընկերներս՝ Ս. Գևորգյանը և Օդեմիշջի Արամը, մեզ հրաժեշտ են տալիս ու մեզնից հեռանում՝ անցնելով կողմնակի մի փողոցով, որ գնան իրենց ընտանիքները փնտրելու: Գալով Ա. Մալարյանին՝ նրան հանձնարարում եմ ինձնից չբաժանվել ու ինձ հետևել 8-10 քայլ հեռավորության վրա: Առաջանում ենք դեպի տուն: Ծանապարհին որևէ արտակարգ բան չի նկատվում: Ոմանք, ավերակների կողքով անցնելով, աշխատանքի են գնում. հանրակառքը երթևեկում է: Հասնում ենք հրդեհից զերծ մնացած ծովեզերյա տներին: Այնտեղ խոնավ է անպատսպար քրիստոնյաների հսկայական մի բազմություն:

Վերջապես հասնում ենք Սիվրիհիսարյանների տան մոտ, ուր սիրելիներիս թողել էի ձերբակալվելուց առաջ: Դուռը թակում եմ սրտատրոփ. ձայն չկա. արդյո՞ք վեցօրյա բացակայությանս ընթացքում տունը փոփոխության է ենթարկվել: Ականջս մոտեցնում եմ դռանը ու խուլ ձայներ եմ լսում: Երկրորդ անգամ ավելի ուժգին եմ թակում: Դռան փեղկը բացվում է, ու տեսնում եմ Երվանդ Ադամյանի մեծ եղբորը՝ Կարապետին. հանգիստ շունչ եմ քաշում: Ծուտով բացվում է դուռը, ու Արմենակի հետ ներս եմ մտնում: Երկյուղած հայացքով փնտրում եմ կնոջս, որի համար վախենում էի, որ բացակայությանս ընթացքում հոգեկան հիվանդություն ստացած լինի: Վերջին անգամ բաժանվելիս նա ջղաբոգության նշաններ էր ցույց տվել: Տեսնում եմ, որ կինս առողջ է, թեև չափազանց նիհարած ու դժգույն:

Տունը լցված է մեծ բազմությամբ. շատերն ինձ ծանոթ են: Բո-

լորն էլ շնորհավորում են ինձ բանտից ազատվելուս առիթով: Բանտարկության ընթացքում մեր զբաղեցրած սենյակը ուրիշներն են գրավել, ու մեզ վերնահարկում հատկացվել է մեկ ուրիշ՝ փոքրիկ սենյակ: Վերև եմ բարձրանում ու զավակներիս գտնում եմ առողջ վիճակում՝ բացի Վարդուհուց, որ լուծ ունի ու չափազանց նիհարել է՝ իրեն հարմար սննդի պակասության պատճառով: Առաջին գործս լինում է լվացվել առատ ջրով, քանի որ յոթ օր է՝ մարմինս ջրի երես չի տեսել: Հետո խորհրդակցում ենք, թե ինչպե՞ս կարելի է տանջանքի այս քաղաքից հեռանալ: Տեղեկանում ենք, որ ամերիկյան հյուպատոսարանից տրվում են շոգենավի տոմսեր՝ հատը տասը թղթադրամ ոսկով: Կինս տիկ. Մելինե Ադամյանի ընկերակցությամբ անմիջապես հյուպատոսարան է գնում և ութ տոմսակ գնած՝ վերադառնում: Մեր ունեցածները տեղավորում ենք կապոցների մեջ և մեկնելով Սիվրիհիսարյանների տնից՝ գնում, կանգնում ամերիկյան հյուպատոսարանի մոտ՝ Էլմասյանների տան⁴³ առաջ: Այս տունը ամերիկյան հյուպատոսարանի պաշտպանության տակ է առնվել, և վրան ծածանվում է բազմաստղյա դրոշը: Մեզ պես ուրիշներ էլ սպասում են փոխադրանավի, որ ըստ տեղեկությունների՝ ուղղակի Միտիլի է մեկնելու: Ասում են, թե իբր Փուլթայից էլ ամեն օր շոգենավեր են մեկնում ու քրիստոնյաներին փոխադրում հունական մերձակա կղզիները: Սակայն շոգենավ բարձրանալը խիստ դժվար է ու վտանգավոր, որովհետև թուրք զինվորները կողոպտում են փախստականներին ու ձերբակալում նրանց: Եթե 80 ոսկով մեզ հաջողվի մտնել ամերիկյան փոխադրանավ, դա մեզ համար պիտի լինի ամենամեծ բախտավորությունը: Սպասում ենք փոխադրանավին, որն ուշանում է: Չափազանց անհամբեր ենք դարձել: Զինվորների տեսքը մեզ սարսափ է ազդում, ու կրկին ձերբակալվելու վտանգի տակ ենք:

Տոմսակ գնողների բազմությունը հետզհետե ավելանում է՝ ձերբակալվելու վախի համեմատ: Գալիս են ամերիկյան զինվորներ ու մեզ պատվիրում, որ մինչև փոխադրանավի ժամանելը հանդիպակաց շենքը մտնենք: Մեր տոմսակները պահակ ամերիկյան զինվորներին ցույց տալով՝ մտնում ենք Էլմասյանների տունը: Նախ սպասում ենք բակում, սակայն տոմսակավորների խճողումից պարտադրված՝ փոքրիկների հետ մտնում ենք հյուրասենյակ, իսկ Ա. Մա-

կարյանը, գործիքներին սնդուկը բռնած, սպասում է դռան առաջ:

Մեկ ժամից դուռը բացվում է, ու տեսնում ենք ամերիկյան մի շոգեմակույկ, որն սկսում է լցվել ճամփորդներով: Փողոցում կանգնածները անմիջապես շոգեմակույկ են մտնում: Տան բակում էլ գտնվողներից ոմանց հաջողվում է մտնել շոգեմակույկ, որը 150 հոգի լրացնելուց հետո մեկնում է և նրանց փոխադրանավ տանելուց հետո՝ կրկին վերադառնում: Դուռը բացվում է վերստին, և բակում գտնվողներից շատերին, այդ թվում նաև Արմենակին, հաջողվում է շոգեմակույկ մտնել: Սպասում ենք, որ շոգեմակույկը վերադառնա ու մեզ էլ փոխադրանավ տանի, բայց իզուր: Ասում են, թե փոխադրանավը լցված է փախստականների բազմությամբ և նրանց մի կղզու վրա դատարկելուց հետո է, որ վերադառնալու է, որպեսզի մեզ էլ վերցնի հաջորդ օրը: Մենք, որ երազում էինք նույն գիշերն իսկ Միտիլի կամ որևէ այլ կղզի հասնել, պարտավորվում ենք դարձյալ նույն դժոխքում մնալ, թեև այս անգամ՝ ամերիկյան դրոշի հովանավորության տակ: Տան դռները փակվում են: Ներքևի սենյակում գտել ենք հարմար մի տեղ և տեղավորել մեր մի քանի կապոցները: Ամերիկացիները բավականաչափ հաց են տալիս մեծերին, իսկ փոքրերին՝ խտացրած կաթ: Մի քիչ ուտելուց ու փոքրերին քնեցնելուց հետո բարձրանում եմ վերևի հարկը: Այնտեղ ևս գտնում եմ բարեկամների, որոնց թվում՝ ուսուցիչ Կարապետ Նավասարդյանին, Գրիգոր Աշնյանին, Զարեհ Գավեզյանին՝ իրենց ընտանիքներով: Մի շաբաթ է, որ գրեթե չէի քնել: Այս գիշեր մի լավ քնում եմ:

Սեպտեմբերի 22, ուրբաթ. — Վաղ առավոտյան պատշգամբից դիտում ենք ծովը և հեռավոր հորիզոնները՝ այնտեղ մի փոխադրանավ տեսնելու ակնկալությամբ, որը մեզ հեռացնելու էր այս անհիծյալ ափերից: Նայելուց մեր աչքերը հոգնում են իզուր: Մեր ապաստանած տան առաջ իրար վրա են կիտված բազմաբազար թշվառներ, որոնք երանի են տալիս մեզ՝ ամերիկյան շենքում գրտնըլողներին: Իրենք էլ են խորհում օգտվել աստղազարդ դրոշի հովանավորությունից: Ամբողջ օրն անցնում է միօրինակ կերպով, և ըմբռնում ենք, թե ստիպվելու ենք գոնե մի գիշեր ևս հյուրընկալվել էլմասյանների շենքում, որտեղ բազմությունը ժամը ժամի վրա ավելանում է: Ծատերին հաջողվում է ներս մտնել գնված տոմսակ-

ների շնորհիվ, ուրիշներին էլ՝ զինվորներին բարեխոսելով: Բարեխոսության գործում մեծ դեր են կատարում Նավասարդյան երկու քույրերը և անգլերեն իմացող ուրիշ գեղանի օրիորդներ: Գիշերը հանգիստ ենք անցկացնում:

Սեպտեմբերի 23, շաբաթ. — Առավոտյան պատշգամբ ենք դուրս գալիս՝ ծովի վրա փոխադրանավ տեսնելու հույսով, բայց իզուր: Դուռն առաջ ծովածավալ բազմություն է խոնվել: Ինձ կանչում են պատուհանի մոտ, ու տեսնում եմ փաստաբան Հովհաննես Մարյանի տիկնոջը, որ խնդրում է՝ իրենց ներս առնենք՝ նույնիսկ դրամական վարձատրություն առաջարկելով: Մերծում եմ, անշուշտ, դրամի առաջարկը և պատվիրում, որ ամուսնուն պատուհանի մոտ կանչի: Մի քանի րոպեից Հ. Մարյանը գալիս է դողափաթ շնորհ հայցողի տեսքով: Իրեն հանգստացնում եմ և խոստանում մեկ առ մեկ ներս բերելու իր ընտանիքը: Ծոգենավի տոմսակս տալիս եմ իրեն և հուշում, որ ձեռքը մի քանի կտոր ուտելիք բռնած՝ ներկայանա պահակ զինվորին՝ հավատացնելով, որ արդեն ներսում էր ու դուրս է եկել՝ ուտելիք գնելու: Փորձը հաջողվում է, և Հ. Մարյանը մի քանի րոպեից մեզ մոտ է: Նույն տոմսակը տալիս եմ տիկնոջը, որ միևնույն ձևով միանում է ամուսնուն՝ զավակների հետ միասին: Նրանց ուրախությունն անսահման է, իրենց ապահով են զգում ամերիկյան դրոշի պաշտպանության ներքո: Իրենց բերած ուտելիքներից Վարդուհուն նվիրում են մի քանի ձու, որ տիկնոջ առաջարկած դրամից ավելի արժեքավոր է, քանի որ խեղճ աղջիկս չափազանց նիհարել է իրեն հարմար սննդի պակասության պատճառով: Միևնույն ձևով ներս եմ առնում նաև մեր դրացիներից Սեֆերյանների ու կնոջս ազգականներից Հարություն Պենլյանի և ուրիշների ընտանիքները՝ ընդամենը 21 հոգի: Այս ձևով ուրիշներին էլ է հաջողվում տան մեջ ընդունել իրենց բարեկամներին ու ազգականներին, այնպես որ բազմությունը քառապատկվել է: Էլմասյանների ընդարձակ տան մեջ ասեղ գցելու տեղ չկա:

Այս օրն էլ մի կերպ անցնում է, գիշերը վրա է հասնում, և մենք իզուր ենք սպասում, որ փոխադրանավ ժամանի: Երանի ենք տալիս Արմենակին, որ բանտից ազատվելու օրն իսկ կարողացավ փոխադրանավ մտնել, իսկ մենք բանտարկված ենք Էլմասյանների տանը, թեև արտաքուստ՝ ապահով: Գիշերը անկարելի է հանգստանալ ար-

տակարգ բազմության պատճառով:

Մեպտեմբերի 24, կիրակի⁴⁴. — Խաչի տոն է⁴⁵: Վաղ առավոտյան ամեն ոք ոտքի վրա է: Բոլոր կողմերը լի են մարդկանցով: Աստիճաններին անգամ խառնիխառն նստած ու պառկած են տղամարդ, կին ու երեխա, այնպես որ վերովար անելը դժվար է: Գոռում-գոշյունը, ինչպես նաև հուսահատությունը, հասել են ծայրահեղ աստիճանի: Չգիտեմք՝ մինչև երբ պիտի սպասենք: Մեր պաշարը սպառվել է: Երեխաները ուտելիք են ուզում: Նրանց համար սովածությունն ականջ չունի: Խաչերեսը փողոց է դուրս գալիս՝ ուտելիք գնելու: Նրա՝ տնից դուրս գալուց քիչ հետո հաղորդում են տոմս ունեցողներին, որ պետք է պատրաստվեն Փուճթայի կայարան գնալ՝ այնտեղից շոգենավ բարձրանալու: Սակայն Խաչերեսը մի ժամ է, ինչ չի վերադառնում, մի բան, որ մեզ մտահոգություն է պատճառում: Կապոցները պատրաստ են, ու սպասում ենք Խաչերեսին, բայց իզուր: Վերջապես նա վերադառնում է սարսափահար՝ բեռնավորված ուտելիքներով լեցուն տոպրակով: Անխոհեմ տղան պարենը էժան գնելու նպատակով շատ հեռուներն է գնացել և գրնումներն անելուց հետո հանդիպել թուրք զինվորների, որոնք դրամ են պահանջել, անուճն են հարցրել ու ծեծել են, մինչև անգամ սպառնացել են սպանել ու ծովը նետել իրեն, եթե դրամ չհանի: Գրդպանում ունեցած դրամը տալով՝ Խաչերեսը դժվարությամբ ազատվել է փորձանքից ու շտապել է տուն, որի առաջ իրեն սպասում էինք, դողահար ու ակնդետ:

Անվտանգ հասնում ենք Փուճթայի կայարանի հրապարակ և կանգնում հանրակառքի գծի մոտ: Թուրք զինվորները բազմության միջից առանձնացնում են մի քանի տղամարդ՝ հրապարակը մաքրել տալու համար: Նրանց մեջ եմ նաև ես, բայց վարպետորեն փախուստի եմ դիմում: Կայարանի դրսի երկաթյա դռան առաջ պահակ են կանգնած թուրք զինվորներ, նրանց կողքին էլ՝ կարգուկանոնը հսկող ամերիկացի զինվորներ: Բազմությունը հետզհետե խոնվում է, և ժամերով սպասում ենք արևի կիզիչ ճառագայթների տակ: Կեսօրը անց է, իսկ շոգենավի հետքը դեռ չկա: Վերջապես ժամը չորսին տեսնում ենք ամերիկյան մի զրահավոր և մի քանի փոխադրանավեր, որոնք նկատելով՝ մեր սրտերը բաբախում են հուզմունքից ու հրճվանքից: Երկաթյա դուռը բացվում է, և բազմությունը

խուժում է դեպի դուռը. սակայն աճապարանքի ու հրմշտուքի պատճառով անկարելի է լինում մի քայլ իսկ փոխել: Ես գրկել եմ Վարդուհուն. կինս մի ձեռքն է բռնել գավազանս ու բրդյա մեր միակ ծածկոցը, իսկ մյուս ձեռքով՝ ջրով լի մի շիշ: Իսկ սպասուհին ու երեխաները մեկական կապոց կամ պայուսակ ունեն ձեռքներին: Մենք էլ ենք խառնվել ծովածավալ բազմությանը և ջանում ենք առաջանալ դեպի ողորմության դուռը: Ծատերը ստիպված են գետին գցել իրենց կապոցները, պայուսակներն ու պարկերը, որոնց վրայով պետք է անցնել՝ դռանը մոտենալու համար: Բայլ իսկ փոխելն անկարելի է: Թիկունքիցս ու կրծքիցս ճնշման եմ ենթարկվում և վախենում եմ, որ Վարդուհին խեղդամահ լինի: Ծգնածամային թուպներ եմ ապրում ու ֆիզիկական ամբողջ ուժս հավաքում՝ խեղճ աղջկաս ստույգ մահից փրկելու համար: Դռանը բավականաչափ մոտեցել եմք, բայց անկարելի է քայլել մեր ոտքերի տակ կուտակված առարկաների վրայով: Հավասարակշռությունս կորցնում եմ ու գետին ընկնում: Վախենում եմ, որ բազմությունը ոտնատակ անի ինձ, ու Վարդուհու հետ խեղդվենք: Միայն գերմարդկային ճիգեր գործադրելով՝ ինձ հաջողվում է ոտքի կանգնել: Մի քանի քայլ ևս, և հասնում ենք դռան առաջ, որի միջով անցնում եմ բավական մեծ դժվարությամբ:

Երեխաները, չկարողանալով քարշ տալ իրենց բեռները, գետին են գցել դռանք՝ բացի Սիրարփիից,⁴⁶ որ պայուսակը պինդ բռնել է: Ուժասպառ ենք եղել: Տեսնում ենք, որ բակի ներսում մի ուրիշ երկաթյա դուռ էլ կա, ինչպես նաև երկաթյա մի բարձր ցանկապատ: Բակի ներսը հսկում են թուրք զինվորներ, որոնց կողքով պետք է անցնել՝ դեպի ներսի դուռն ուղղվելու համար: Զինվորները մեզ կանգնեցնում են՝ կարգապահությունը հսկելու պատրվակով: Հնազանդում ենք ու մի քիչ սպասում, որպեսզի մեր ուժերը վերագտնենք: Մեր կողքը կանգնած զինվորին խնդրում ենք, որ մեզ թույլ տա դեպի դուռն առաջանալ: «Հասկանալի պատճառով» թուրքը հրամայում է մի քիչ էլ սպասել: Նրան մոտեցող ամերիկացի մի զինվորի բարեխոսությամբ մեզ թույլ է տրվում առաջանալ: Մի քանի քայլ ենք անում՝ նախ ուղղվելով դեպի երկաթյա դուռը, որի մուտքը խիստ դժվար է գտնել: Նշմարում ենք, որ ոմանք, առանց դռնից անցնելու, ցանկապատի վրա են ելնում ու ներս ցատկում:

Մենք էլ ենք փորձվում աշդպես անել ու մոտենում ենք ցանկապատին: Կնոջս օգնությամբ բարձրանում եմ երկու մետրանոց ցանկապատի վրա ու անվճառ ներս ցատկում: Երեխաներին էլ ներս եմ առնում բավականին մեծ դժվարությամբ՝ սրածայր ձողերի վրայից գրեթե քաշելով: Ես ու երեխաները ներսում ենք, իսկ Կինս՝ դրսում: Ինչպե՞ս եմ կարողանալու կնոջս էլ ներս առնել: Տեսնում ենք դրսում շրջող մի թուրք զինվորի: Նրան դրամ եմ խոստանում՝ խնդրելով, որ ինձ մի քիչ օգնի՝ կնոջս ներս բերելու: Դրամի ձայնն առած թուրքը համաձայնում է ու ցանկապատին մոտենալով՝ կռանում: Կինս ոտքը դնում է զինվորի ուսին, թուրքը, ուները բարձրացնելով, ոտքի է կանգնում: Կինս ցանկապատի գագաթին է: Ներսի կողմից նրան թևերիս մեջ եմ առնում ու ցած իջեցնում: Այլևս բոլորս էլ ներսի կողմն ենք, մեզ փրկված ենք կարծում ու առատորեն վարձատրում թուրք զինվորին:

Երբ պատրաստվում ենք դեպի նավամատույց առաջանալ, ահա մեզ է մոտենում մի ուրիշ թուրք զինվոր, որ սվինը հրացանի ծայրին ամրացրած՝ հարցնում է, թե մյուս զինվորին ի՞նչ տվեցինք: Պատասխանում եմ, թե մի փոքրիկ նվեր էր իր օժանդակության դիմաց ու իրեն ևս դրամ եմ առաջարկում: Բացարձակապես մերժում է և սվինի ծայրը կրծքիս սեղմած՝ հրամայում է դռնից դուրս գալ: Երեխաներս աղիողորմ լաց են լինում ու ճչում, Կինս լալագին պաղատում է: Թուրքը անողորձ է մնում, և գնում ենք մինչև այն դուռը, որտեղ պահակ է կազմած ամերիկացի մի զինվոր: Սվինը կրծքիս սեղմած՝ թուրքը սպառնում է, որ դուրս ելնեմ: Տկար անգլերենովս ամերիկացի պահակին աղերսում եմ, որ գթա գոնե գրկիս անմեղ մանուկին ու միջամտի: Պահակը ամերիկյան սառնասրտությամբ պատասխանում է. «Դա իմ գործը չէ» (That is not my business)⁴⁷: Այլևս ուրիշ ճար չի մնացել: Սակայն երբ դռնից դուրս գալուս միայն մի քայլ է մնացել, թուրքը, թերևս խորհելով, թե իմ դուրս ելնելուց որևէ շահ չի ունենալու, կնոջս էլ ցույց տված թղթադրամի առատությունից շլացած՝ գրպանում է դրամը և հեռանում: Ազատված եմ գագառի ճիրաններից: Սակայն չարչարանքից ու հոգեկան տագնապից ընկճված եմ: Գլխապտույտից աչքերս մթնում են, ուշաթափվում եմ և հագիվ հասցնում եմ մի քարի վրա նստել:

Մի քանի րոպեից վիճակս լավանում է, սթափվում եմ և հան-

գիստ շունչ քաշում, երբ ահա բարեկամս՝ Զարեհ Գավեզյանը շտապում է ինձ մոտ ու խնդրում, որ մի թուպով դնից դուրս ելնեմ՝ ստուգելու, թե Գրիգոր Աշճյանը ո՞րչ է մնացել, թե՞ ոչ։ Նա բացատրում է, թե այդ անձը, որ տարիներ ի վեր վատառողջ է եղել, հիմա բազմության մեջ նվաղել է ու հատակին փովել։ Բացատրում եմ, որ խոհեմություն չեմ համարում ցույց տալ բժիշկ լինելս, այլապես կրկին կձերբակալվեմ։ Պատմում եմ, թե ի՞նչ դժվարությամբ եմ հասել մինչև այստեղ։ Զ. Գավեզյանը կրկին պաղատում է՝ հանուն զավակներիս սիրո։ Գ. Աշճյանի հանդեպ տածած հարգանքիցս դրդված՝ մի պահ փորձության մեջ եմ ընկնում և ոտքի ելնում՝ նրա խնդրանքին գոհացում տալու համար։ Բայց կինս ու զավակներս արգելում են, որ գնամ և պնդում՝ ասելով, թե իրենց որք ու անպաշտպան եմ թողնելու։ Վերջապես խոհեմությունը հաղթում է զգացումիս, և կտրուկ կերպով պատասխանում եմ, թե չեմ կարող գնալ բժշկական քննության, որովհետև եթե Գ. Աշճյանը նվաղել է, չեմ կարողանալու որևէ բան անել առանց դեղի ու դարմանի։ Իսկ եթե մեռած է, դարձյալ ոչինչ չեմ կարող անել։ Պարոն Գավեզյանը մեկնում է։ (Հետո իմանում եմք, որ Գ. Աշճյանը արդեն մահացած է եղել։)⁴⁸ Մի քանի քայլ առաջանում եմ, բայց կրկին նվաղում եմ և ստիպված մի քանի վայրկյան ևս նստում գետնին։ Ապա ուշքի եմ գալիս, աչքերս բաց եմ անում և նայում շոգեճապին, որի վրա եմ մագլցում հարյուրավոր փախստականներ։ Պետք է շտապել շոգեճապ մտնել։ Բոլոր ուժերս հավաքում եմ, Վարդուհուն գրկած՝ ճամփա եմ ընկնում դեպի նավամատույց, որը վերջին թուրք պահակի հսկողության տակ է։ Կինս ու զավակներս ինձ հետևում են, քայլում եմ ուժասպառ ու սրտատրոփ և հասնում պահակին։ Նրա կողքով անցնում եմ գունաթափ ու գլխիկոր։ Պահակը ուշադրությամբ զրննում է ինձ, բայց, բարեբախտաբար, անցնելուս չի խանգարում։ Առանց աչ ու ձախ նայելու և սրտիս ներքին փոթորիկը հայտնի դարձնելու՝ քայլերս արագացնում եմ և վերջապես հասնում շոգեճապին։ Այնտեղ մի պահ կանգ եմ առնում և ստուգում՝ պակաս անձ չունե՞մ արդյոք։ Բոլորս այստեղ եմք, սպասուհիով միասին՝ ութ հոգի։ Հանգիստ շունչ եմ քաշում։ Մնում է անմիջապես շոգեճապ մտնել։ Կամրջակի վրա ահագին բազմություն է կուտակվել։ Վրայով շատ դժվար է լինելու անցնել։ Մագլցում եմ շոգեճապի վրա և ըն-

տանիքիս յուրաքանչյուր անդամին մեկիկ-մեկիկ վերև քաշում: Հրաշքով բոլորս էլ ազատված ենք: Այդքան փորձանքներից ու չարչարանքներից հետո մանավանդ իմ ողջ մնալը իրական հրաշք է: Մեզ հետ հավասարապես շոգենավ են մտնում բոլոր նրանք, որոնց հաջողվել է նավամատույցից անցնել՝ ավել կամ նվազ դժվարություն կրելուց հետո:

Տոմսակի քննություն չկա: Տոմս չունեցողն էլ կարող է ազատ ներս մտնել: Մեր ամբողջ հարստությունը կորցնելուց, բանտարկվելուց ու կեղեքվելուց հետո մեր չունեցածից 80 թղթադրամ ոսկի էինք հատկացրել՝ գնելու համար շինծու տոմսակներ, առանց թվի ու առանց պաշտոնական կնիքի, ծխախոտի թղթի մեծությամբ պարզ թղթի կտորներ, վրան «pass to ship» գրությամբ և առանց ստորագրության: Եթե այս տոմսերը մեզ օգտակար եղան էլմասյանների տունը մտնելիս, շոգենավ բարձրանալիս որևէ դեր չունեցան: Այսպիսով՝ Իզմիրից մեկնելուց առաջ կողոպտվեցինք ոչ միայն թուրք բարբարոսների, այլ վերջում նաև ամերիկյան Ռելիֆ-ի (Relief Organization) կողմից, որի մարդասիրական նպատակն էր փախստականներին ապահով տեղ փոխադրել իր իսկ սեփական միջոցներով: Ծինծու տոմսերից գոյացած հասույթը, անշուշտ, Ռելիֆ-ի գանձարանը չէր մտնում: Այդ տոմսերը վստահաբար ստորադաս պաշտոնյաներն էին պատրաստել՝ մեծ մասամբ հօգուտ իրենց գրպանի՝ մի անգամ ևս կողոպտելով արյունաքամ եղած փախստականներին:

Մայրամուտը մոտենում է: Փնտրում են գիշերելու հարմար տեղ: Գնում են շոգենավի պաշտոնյայի մոտ, և ինձ հաջողվում է հանգստավետ մի անկյուն գտնել առաջին կարգի ճամփորդների սրահում՝ մի պայմանով, որ ես դրսում մնամ: Մերոնք սրահ են մըտնում, իսկ ես դրսում՝ լավ պատսպարված մի տեղում կծկվում եմ՝ մտազբաղ ու ուժասպառ: Ծարավից լեզուս չորանում է: Գրպանիցս հանում եմ մի լիմոն, կտրում, կեսը պահում, իսկ մյուս կեսի հյութը ծծում եմ ու մի քիչ զովանում: Քիչ հետո մյուս կեսը նվիրում եմ մի հայ տիկնոջ, որի բերնի ջրերը հոսելիս են եղել՝ տեսնելով լիմոնի հյութ ծծելս: Այդ տիկինը, որի հետ բարեկամանում ենք, դ-ր Չելեքյանի մոտիկ ազգականներից է եղել:

Նայում եմ արյունաներկ դրոշին, որ ծածանվում է նավա-

մատուցի սյան վրա: Ուխտ եմ անում երբե՛ք չապրել նրա իշխած վայրերում: Մութն արդեն ընկել է, երբ յոթ փոխադրանավից բաղկացած տորմիդը ճանապարհ է ընկնում ամերիկյան զրահանավի առաջնորդությամբ: Ցամաքից արդեն բաժանված ենք: Արտասովալից աչքերով ու հուզումնալից սրտով նայում ենք նավահանգրստում խոնաված բազմությանը և մեզ երջանիկ համարում, որ վերջապես ազատվել ենք այս դժոխային քաղաքից: Հետզհետե անցնում ենք նավահանգստի կանգուն մնացած շենքերի ու հրդեհի թողած ավերակների առջևից և Կարաթաշի (Karataş), Գյոզ Թեփեի (Göz Tepe) ու Կոկար Յալի (Kokar Yalı) կողքով: Այլևս հեռացել ենք Իզմիրից և ուղղվում ենք անծանոթ վայրեր գրեթե կիսամերկ վիճակում: Այդ վայրերը մեզ համար նույնն են, ինչ Իսրայելի զավակների համար՝ Ավետյաց երկիրը, ուր չի տիրապետելու թուրք բարբարոսությունը, ուր չենք տեսնելու թուրք զինվորի ու արնագույն դրոշը: Մի քանի ժամից հասնելու ենք այդ ցանկալի երկիրը և համբուրելու ենք նրա հողը:

Ծոգեճավի մեջ կան ասողներ, թե վտանգը բոլորովին անհետացած չէ, թե հավանական է, որ հրաձգության ենթարկվենք բերդի մեջ գտնվող թուրք զինվորների կողմից: Հասնում ենք բերդին ու նայում երկու կողմի փարոսներին, որոնց միջով շոգեճավերն անցնում են անվտանգ, ամերիկյան զրահավորի առաջնորդությամբ: Բերդից դուրս զրահանավը մի քանի րոպե ևս ընկերակցում է մեր նավատորմիդին ու ետ՝ Իզմիր վերադառնում: Իսկ մենք բաց ծովի մեջ ենք այլևս, ամեն վտանգից զերծ: Ծովը խաղաղ է, և շոգեճավերը սուրում են, բայց դեպի ո՞ր. կա՛մ Քիոս, կա՛մ Միտիլի, որոնք ապաստարան են դարձել Թուրքիայի քրիստոնյա փախստականների համար:

Հակառակ անթիվ տանջանքներիս՝ քաղցած չեմ, բայց լեզուս ծարավից չորանում է: Անընդհատ ջուր եմ խմում՝ առանց հաշվի առնելու ջրի սղությունը շոգեճավի վրա: Ամբողջ մարմինս հոգնած է, ու գանակոծված մարդու պես յուրաքանչյուր շարժումից սուր ցավեր եմ զգում: Ուղեղս չի հանդարտվել, և գլուխս սաստիկ ցավում է: Չեմ կարողանում աչքերս փակել, հակառակ որ ամբողջ գիշերներ անքուն եմ անցկացրել: Հիշողությանս միջով հետզհետե անցնում են Փունթայի կայարանում տեղի ունեցած վերջին մահա-

սարսուռ դեպքերը, որոնց ազդեցությունից ու տպավորությունից չեմ կարողանում ազատել հոգիս: Մտատանջության ու հուսահատության այս վայրկյաններին դիտում եմ լայնածավալ ծովի ու աստղազարդ երկնքի գեղեցկությունն ու հմայքը և խորհում, թե արժե՞ արդյոք ապրել այս անստույգ կյանքը՝ այսքան տանջանքներից և անհամար կորուստներից հետո: Այժմ, որ կնոջս ու զավակներիս ազատեցի, խորհում եմ, թե արդյոք ի՞նչ վիճակի եմ մատնվել Ակ-Հիսարում մայրս, եղբայրս ու յուրայինները, ինչպես նաև կնոջս բազմաթիվ հարազատները⁴⁹:

Սեպտեմբերի 25, երկուշաբթի. — Կեսգիշերից հետո տեղեկանում եմք, որ մոտեցել եմք Միտիլիին, և որ առավոտվա երեքին շոգենավերի տորմիդը կհասնի կղզու ծովախորշը: Միտիլի քաղաքի նավահանգիստը պսպղում է շոգենավերի արծակած էլեկտրական լույսերից: Ծանոթ է ինձ Միտիլին, որը տասը տարի առաջ այցելել էի, երբ կղզին դեռ թուրք վարչության տակ էր գտնվում, և երբ կառավարիչն էր Ֆայիզ Ալի Բեյը (Faik Ali Bey)⁵⁰ բանաստեղծ քարեկամս, որ ծագումով քուրդ էր ու հայերին համակիր: Նա միակ անձն էր, որին ընդհանուր տեղահանության ժամանակ, երբ Քյուսթահայի (Kütahya) կառավարիչն էր, հաջողվել էր աքսորից գերծ պահել այդ գավառի հայերին՝ նրանց համար ամեն կերպ երաշխավորելով: Դիտում եմ քաղաքի մի կողմում գտնվող բերդը, որի կողքն էր գտնվում հայասեր կառավարչի բնակարանը, ուր հրավիրվել էի ճաշի: Մեր ժամանումը Միտիլի ինձ մեծ ուրախություն է պատճառում, և գոհունակություն եմ զգում՝ խորհելով, թե ապաստան ու մխիթարություն եմ գտնելու քրոջս մոտ, որ Իզմիրից մեկուկես տարի առաջ Միտիլի է գաղթել⁵¹: Մտածում եմ՝ եթե հանկարծ Միտիլիի փոխարեն ուրիշ մի տեղ փոխադրվեինք, յոթ հոգով ի՞նչ պիտի անեի: Քրոջս տունը զնալու բարեբախտությանս ավելանում է նաև գործիքներիս սնդուկը վերագտնելու հեռանկարը. վստահաբար Ա. Մա-կարյանը այն հանձնել է իր մորեղբորը, որ իմ քեռայրն է:

Արևը ծագում է, ու ես շտապում եմ կնոջս ու զավակներիս մոտ, որոնք սրափում գիշերը շատ լավ են անցկացրել. նրանք էլ են ուրախությամբ տեղեկացել շոգենավի Միտիլի ժամանման մասին: Մեր փոխադրանավին ընկերացած մյուս նավերը նավահանգստին ավելի մոտ են գտնվում, և շոգեմակույկներն ու նավակները սկսել

ենց ցամաք հանել փախստականներին: Շատերը փոխադրանավ են բարձրանում՝ փնտրելու իրենց ազգականներին ու բարեկամներին, իսկ մեզ, հակառակ մեր ակնկալության, ո՛չ հարցնող կա, ո՛չ փնտրող: Մակույկներից մեկում տեսնում ենք մի հայ քահանայի, որի ընկերացող անձին խնդրում ենք՝ քաղաք վերադառնալուն պես քեռայրիս լուր տա: Մի ժամ սպասում ենք, բայց իզուր: Հասկանում ենք, որ դեռ երկար ժամեր պետք է սպասենք, մինչև որ ցամաքահանվելու մեր հերթը գա: Իսկ երեխաները ուտել են ուզում: Մեր պաշարը սպառվել է, իսկ շոգենավի վրա անկարելի է ուտելիք գտնել: Երեխաների դրդումով՝ Պենյան ընտանիքի հետ նավակ ենք վարձում, և տասը ռոպեից նավահանգստում ենք՝ ողորմելի վիճակում: Սպասուհի Արաքսին, որ Միտիլիից էր եկել Իզմիր, մեզ առաջնորդում է քրոջս տուն: Նավահանգստից մինչև տուն բավական երկար է տևում:

Ժամապարհին քայլելիս բոլորս չափազանց հուզված ենք: Ութ տարի է, որ քրոջս ու զավակներին չեմ տեսել: Դեռ մեկ ամիս առաջ մտածում էի նրանց փոխադրել Իզմիր, երբ քեռայրիս՝ ծխախոտի արտադրության մեջ ունեցած աշխատանքը վերջանար, ու ես նրա համար հանրային վարկերի վարչության մեջ մի նոր գործ գտնեի: Եթե այս ծրագիրս իրականանար, մի բան, որում վստահ էի, ինչպիսի՜ ուրախությամբ պիտի դիմավորեի քրոջս՝ զավակների հետ միասին Իզմիրի նավահանգստում: Իսկ հիմա նա է, որ իր վշտացյալ վիճակի մեջ մեզ հյուրընկալելու է իր տանը ու իր հորդառատ արցունքը խառնելու է մեր արցունքներին, երբ տեսնի մեր այս ողորմելի կացությունը: Այս մտածումներով քայլում ենք լուռումուռ և վերջապես հասնում ենք մի նեղ փողոց: Քայլում ենք զառիվեր, տեսնում մի դռան բացվելը և քրոջս ու աղջիկների մեզ դիմավորելը արտասովորից աչքերով: Սիրտս պողթկում է, չեմ կարողանում այլևս չլերիս տիրապետել և հոգուս փոթորկալից հուզումը զսպել: Արցունքը աղբյուրի պես հոսում է բոլորիս աչքերից: Ողջագործվում ենք սիրեցյալ քրոջս հետ ու կարոտակեզ համբուրվում: Մեր գրկախառնումը երկար է տևում: Ապրում ենք հուզումի, վշտի, սիրո և կարոտի ռոպեներ:

Հյուր են գալիս հայրենակից տիկիներ, որ ջանում են մեզ հանդարտեցնել և մաղթում են, որ մայրս, եղբայրս ու մեր մյուս բազ-

մաթիվ սիրեցյալներն էլ փրկված լինեն՝ թեկուզ և ամեն ինչ կորցրած: Հետզհետե տուն են հասնում քեռայրս և Արմենակը. վերջինս ապահով կերպով փոխադրել է գործիքների ու զարդեղենների սնդուկը: Այդ սնդուկն այս աշխարհում մեր միակ հույսն ու հարստությունն է: Նրանով է, որ պիտի ջանանք վերակառուցել մեր թիմնովին կործանված տունը: Բացի գործիքներից ու արծաթեղեններից՝ նրա մեջ եմ պահել թժկական վկայականս, որի կարևորությունը զգալի է լինելու շատ շուտով:

Հ. Գ. - Ներկա ինքնակենսագրությանս կիսամյա շրջանը (922-ի 9 Սեպտ. - 24 Սեպտ.) կյանքիս ամենատագնապալից ու արկածալից շրջանը եղավ, և եթե կարողացա տոկալ այդքան շատ չարչարանքների ու զրկանքների, ապա միայն հասուն տարիքիս ու առողջ կազմվածքիս շնորհիվ: Այս շրջանում գործեցի սխալներ ու անխոհեմություններ, որոնց հետևանքը աղետալի կերպով կրեցի: Կորցրի հարստությունս, թանկարժեք գույքս, որ ստեղծել էի չարաչար աշխատանքի ու զրկանքների շնորհիվ: Եվ այսօր բազմանդամ ընտանիքիս հետ ընկած եմ մի անծանոթ միջավայր: Պիտի կարողանա՞մ արդյոք վերակառուցել արմատախիլ եղած տունս ու ապրեցնել մերձավորներինս. այդ միայն ապագան պիտի հաստատի:

ՄԻՏԻԼԼԻ, 922-ի սեպտեմբեր 25-ից մինչև 923-ի ապրիլ 7

Մեր բնակությունը ակամա հաստատում ենք Միտիլլիում՝ գիտենալով հանդերձ, որ մասնագիտության համար հարմար միջավայր չէ, քանի որ կղզու բնակչությունը չափազանց այլամերժ է։ Սակայն մեր անպատմելի դժբախտության մեջ մեծագույն բախտավորությունը քրոջս ու քեռայրիս ներկայությունն է, որոնց տանը բնակվում ենք և որոնց տնային իրերը գործածում ենք՝ կարծես թե մերը լինեին։ Մեր բնակության առաջին յոթ օրը անց ենք կացնում տառապանքներից ընկճված ու բարոյալքված վիճակում. ամեն օր նավամատույց ժամանող փախստականների մեջ իզուր փնտրում ենք Ակ-Հիսարում մնացած մեր սիրելիների՝ մորս, եղբորս ու նրա ընտանիքին։ զոքանչիս, Հակոբ աներձագիս ու իր ընտանիքին և կնոջս մորաքրոջը (ընդամենը 10 հոգի)։

Հետզհետե եկողներից ստանում ենք Ակ-Հիսարի մասին սուկալի լուրեր. ասում են, թե քեմալական զինվորների գրավումից հետո Հակոբին ուրիշ հայ ու հույն կասկածելիների հետ կախաղան են հանել, թե ընդհանուր ջարդ է տեղի ունեցել, թե տղամարդկանց տարել են Մադնիսայի մոտ գտնվող Գեդիզ գետի եզերքը, ուր բոլորին զնդացրի կրակի են տվել, թե քաղաքում կանայք ու մանուկները ջարդի են ենթարկվել, թե դեռատի կանայք ու գեղանի աղջիկները առևանգվել են ու տարվել թուրք երևելիների տները, թե զինվորական տարիք ունեցողները Մադնիսա են փոխադրվել, իսկ տարիքոտները աքսորվել են ներքին գավառները և այլն։ Այս քստմնեցուցիչ տարաձայնություններն ու ահավոր լուրերը կարող են առավել կամ նվազ ստույգ լինել. բայց այն, ինչ արևի պես պայծառ է և ստույգ, այն է, որ Ակ-Հիսարի քրիստոնյաները չարաչար սխալվեցին, երբ թուրքերի հետ իրար պաշտպանելու մասին համաձայնություն կնքեցին։ Թուրքերը իրենց մաշկը փրկելու համար Ղուրանի վրա երդում արեցին և սպասեցին քեմալական զինվորների ժամանմանը։ Հենց որ իրենց համար վտանգն անցավ, թուրք զինվորների օժանդակությամբ ամեն բարբարոսություն գործեցին քրիստոնյա

անմեղ բնակչության նկատմամբ, որը նրանց երդումին հավատալու միաստությունն էր ունեցել: Երանի՜ թե Կարահիսարի անկումից հետո հայերն ու հույները, իրենց ընտանիքներն ու արժեքավոր գույքն առած, մեկնեին Իզմիր կամ ծովեզերյա մի այլ վայր, ինչպես արել էին քրքաղաջի քրիստոնյաները: Մեր սիրելիների Իզմիր ժամանելը, անշուշտ, մեզ համար խթան պիտի հանդիսանար Իզմիրից ժամ առաջ մեր գույքով ու կարասիներով փախչելու:

Մեր նյութական կորուստների կողքին անբաղդատելի մեծ արժեք ունեն մեր բազմաթիվ սիրելիների թանկագին կյանքերը: Նրանք նահատակվեցին թուրք բարբարոսության ձեռքով: Մեր սիրեցյալների հարցով բոլորովին հուսահատ ենք, թեև բարեկամներն ու հայրենակիցները մեզ ջանում են հուսադրել՝ ասելով՝ եթե ոչ բոլորը, ապա գոնե մի քանիսը կարող է փրկված լինեն և անակնկալ կերպով մի օր հայտնվեն: Լոկ մխիթարական խոսքեր, որոնք վաղանցուկ կերպով առաջացնում են հույսի նշույլներ:

Միտիլիիում մեր բնակության երկրորդ շաբաթվա ընթացքում աշխատանքի են անցնում թշվառ ու բազմաճյուղ ընտանիքս ապրեցնելու համար: Մեր հայրենակից դոկտ. Նավասարդ Դերմինջյանի թելադրանքով հաճախում են Վասիլ Պապադոպուլոսի դեղարանը: Առաջին օրերին նրանից շատ բան չեմ հասկանում: Ավելի ուշ Պոլսից, իբր կասկածելի, Միտիլի է գաղթում Պապադոպուլոսի աներձագը՝ դոկտ. Պրոդրոմոս Յանոպուլոսը, որի հետ բարեկամանում ենք ու սկսում գործակցել՝ իրար հրավիրելով բժշկական խորհրդակցությունների: Դեղագործ Վ. Պապադոպուլոսի հաճճարարությամբ Յանոպուլոսը շուտով սկսում է աշխատել որպես փնտրված բժիշկ, որը ինձ է դիմում բժշկական մի շարք հարցերով, ու ես էլ օգտվում եմ իր հաճախորդներից: Սակայն այդ բժշկական այցելությունների վարձերը բավարար չեն՝ ապահովելու համար ընտանիքիս սնունդը ու մանավանդ մոտալուտ ձմեռվա հագուստեղենը:

Տևական ու հաստատուն աշխատանք գտնելու հույսով դիմում եմ ամերիկյան Ռեյլֆին՝ ամերիկյան հիվանդանոցում պաշտոն ստանալու փափագով: Դիմում եմ նաև Երուսաղեմի պատրիարք Եղիշե Արքեպս. Դուրյանին⁶², որ մանկությանս տարիներին Պարտիզակի ազգային վարժարանի տնօրենը ու մեր տան բարեկամն է

եղել միշտ, և խնդրում եմ, որ Երուսաղեմի ազգային հաստատություններում ինձ համար՝ բժշկական պաշտոն ապահովի: Միաժամանակ անունս արձանագրել եմ տալիս Միտիլիի գաղթականական տեսչությունում և սկսած նոյեմբերի 1-ից՝ նշանակվում եմ գաղթականների բժիշկ, նախ՝ քաղաքի մի քանի թաղերում, ապա՝ մերձակա չորս գյուղերում՝ շաբաթը երկու անգամ այցելություն կատարելու: Ավելի ուշ ամերիկյան Ռեյիֆի կողմից այցելու բժիշկ եմ նշանակվում և ստանում ամսական կոկիկ աշխատավարձ: Եղիշե պատրիարքը մասնավոր գրությամբ խորհուրդ է տալիս դիմել Կահիրե, ՀԲԸՄ-ին, որին ինքը ևս հանձնարարում է ինձ որևէ պաշտոնի նշանակել: Բարեգործականին հղած դիմումս արդյունավետ հետևանք չի ունենում: Դիմումս կրկնում եմ և պատասխան ստանում, թե պատվիրակ Պ. Միքայել Նաթանյանին հրահանգվել է նպաստավոր կարգադրություն անել, երբ հիշյալը մոտ ապագայում Հուճաստան ժամանի: Ընտանիքս ապրեցնելու չափ աշխատանքս կարգավորելուց հետո ձեռնարկում եմ գաղթականական հանձնաժողով ստեղծելու գործը՝ իզմիրցի գաղթականներին նպաստ ու հագուստեղեն բաշխելու համար: Ինձ ընկերակցում են Զ. Գավեզյանը, դոկտ. Կաշյանը, Արսեն Պալյանը և ուրիշներ: Այդ հանձնաժողովը մինչև վերջ բավական լավ գործունեություն է ծավալում, թեև համերաշխաբար չի գործակցում. Նիկոմեդիայի գաղթականական հանձնաժողովի հետ:

Մի քանի ամսվա փորձառությունից ակնհայտորեն պարզ է դառնում, որ Միտիլիին ինձ համար աշխատանքի տեսակետից խիստ սահմանափակ միջավայր է, իսկ երեխաների համար կրթական տեսակետից՝ բոլորովին անհարմար: Չենք կարող երեխաներին շարունակաբար առանց ուսումի թողնել: Խաչերենը ամերիկյան հիվանդանոցի մեջ մի փոքրիկ գործ է գտել ու դարձել «office boy»՝ միաժամանակ ֆրանսերենի և անգլերենի մասնավոր դասեր առնելով: Գրիգորը դեղարան է հաճախում՝ փողոցներում չջափառելու համար: Սիրարսիին մնում է տանը ու խնամում Վարդուհուն: Իսկ Հովհաննեսը խաղում է փողոցում Համբարձումի՝ քեռորդու հետ: Մտածում եմ ձմեռը անցկացնելուց հետո փոխադրվել Եգիպտոս, ուր հաստատված են բավական թվով ազգականներ, այդ թվում՝ հորաքույրս ու զավակները՝ և ուր կարելի է ազգային կամ եվրոպական

դաստիարակություն տալ զավակներին: Սակայն Եգիպտոսը, իր մի շարք առավելություններով հանդերձ, իսլամական երկիր է, և ես այստե՛հ եմ, այսպիսի դառը փորձառություններից հետո, չեմ փափափաքում իսլամական լծի տակ մտնել: Նախընտրում եմ Աթենքը, ուր փոխադրվել է Իզմիրի հայության կարևոր և բարեկեցիկ մասը: Դեռ վերջնական որոշում չկայացրած՝ ահա Սելանիկից Միքայել Նաթանյանի ստորագրությամբ հեռագիր եմ ստանում, որով ինձ առաջարկվում է նույն քաղաքի բարեգործականի դարմանատան բժշկությունը: 1923 թ. ապրիլ 1 թվակիր այդ հեռագիրը ստանալու պես տուն եմ շտապում և կնոջս ու քրոջս հետ խորհրդակցում: Սելանիկը բժշկական գործունեության և երեխաների դաստիարակության համար հարմար միջավայր նկատելով՝ հեռագրով պատասխանում եմ, թե ընդունել եմ առաջարկված պաշտոնը: Մինչև ապրիլի 7-ը անհրաժեշտ պատրաստությունները տեսնելուց հետո Ջատիկի շաբաթ օրը՝ ապրիլի 7-ին, հաճելի եղանակով շոգենավով ճանապարհ եմք ընկնում: Շոգենավը կանգ է առնում Կաստրոյում ու Մուդրոսում (Լիմնի), Դեդե Աղաջ (Dede Agac) ու Կավալայում (ուր մնում է երեք օր), և ապրիլի 13-ին հասնում եմք Սելանիկ, ուր Բարեգործականի տեղական մասնաճյուղի ու պատվիրակ Մ. Նաթանյանի հետ համագործակցելով՝ հիմնվում է մանուկների դարմանատունը: Նորահաստատ պաշտոնս ինձ մեծ շահույթ չի ապահովում, սակայն պատճառ է դառնում, որ ծանոթություններ հաստատեմ հայ գաղթականության մեջ ու բավական հաջողություն գտնեմ: Մինչև հարմար տուն գտնելս՝ երկու շաբաթ բնակվում եմք պանդոկում: Քիչ անց Միտիլիից Սելանիկ է փոխադրվում նաև քույրս՝ իր ընտանիքով: Սելանիկը նկատում եմ շատ ավելի հարմար միջավայր, ուր մտածում եմ վերջնականապես տեղավորվել՝ վերահաստատելու համար ընտանեկան բույնս և վերսկսելու համար երեխաների դաստիարակության գործը, որ ընդհատվել է գրեթե մեկ տարի ի վեր:

Սելանիկ

1 հունիսի, 923

Կ. ԽԱՉԵՐՑԱՆ

ԵԶՐԱՓԱԿԻՉ ԽՈՍՔ

Պապիկին՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի մասին ունեցած հուշերս կապվում են Հունաստանի Սելանիկ քաղաքի հետ, ուր ծնվել եմ Զմյուռնիայի 1922-ի աղետից ուղիղ ութ տարի և չորս ամիս անց և որտեղից հեռացել եմ տասներկու տարեկան հասակում: Մեծացել եմ Փոքր Ասիայից ապաստանած գաղթականների շրջապատում, ուր սարսափազդու պատմությունները առօրյա խոսակցության նյութ էին: Չնայած դրան՝ ունեցել եմ երջանիկ մանկություն: Զրկանքներ չեմ իմացել և շրջապատված եմ եղել սիրելիներով, որոնց անցյալի դառը փորձը կարծես իմն էլ դարձավ, իսկ կործանման նախորդող շրջանի «երանելի» օրերը՝ կարծես ի՛մ էլ ապրած օրերն էին:

Կյանքիս առաջին տասներկու տարիների ընթացքում պապիկս՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը, իմ կյանքի կենտրոնական դեմքն է եղել: Ես նրան ընկալել եմ որպես Խաչերյանների տան սյունը, և թեև մեր ընտանիքը Սաքայանների ընտանիքն էր, ես մեծացել և ուժ ու կորով եմ ստացել՝ Խաչերյանների հովանու տակ, ինձ ամուր զգացել՝ հենվելով Խաչերյանների սյունին: Պապիկին ու տատիկին տունը շատ ավելին էր, քան իմ երկրորդ տունը: Զէ՛ որ այնտեղ ապրում էր շատ երիտասարդ, և դրա համար էլ խաղընկեր մորաքույրս՝ Վարդուհին, ապա՝ երկու քեռիներս, ազնիվ ու գեղատես երիտասարդներ Գրիգորն ու Հովհաննեսը, որոնք, լինելով իրենց հոր արժանավոր որդիները, իրենց հերթին բարերար ազդեցություն են ունեցել ինձ վրա: Հիշողությանս մեջ մանկությանս բոլոր լավ ու վատ օրերը կապվում են Խաչերյանների տան հետ: Այնտեղ էին տեղի ունենում մեր ընտանեկան բոլոր հավաքույթները, նշվում տարեդարձներն ու հայ ավանդական տոները: Այնտեղ ամեն տարվա ապրիլի 24-ին տատիկս մատաղ էր պատրաստում՝ ի հիշատակ մեր նահատակների: Այդ տնից ալբանական ճակատ եմ մեկնել քեռիներս՝ որպես Հունաստանի քաղաքացիներ կովելու ֆաշիստական Խալիլայի դեմ: Ինչպիսի՜ տոն էր, երբ նրանք երկուսն էլ ճակատից ողջ-առողջ տուն վերադարձան: Այսօրվա պես հիշում եմ այն օրը, երբ փողոցում խաղալիս առաջինը ես հեռվից նկատեցի Գրիգոր քեռուս վերադարձը ալբանական ճակատից՝ անճանաչելիորեն հյուծված ու անխնամ, և փոխանակ վազելու նրան ընդառաջ և առաջինը ես նրա հետ գրկախառնվելու, վա-

զեցի հակառակ ուղղությամբ՝ դեպի պապիկենցս տուն, և սան-դուղքները չորս-չորս բարձրանալով՝ բարի լուրը բերեցի մերոնց: Մանկության տարիներին ավագ քեռիս՝ Խաչերեսը, իր ընտանիքի հետ ապրում էր Ֆրանսիայում: Նրա մամակներից յուրաքանչյուրը կարևոր իրադարձություն էր մեր ընտանիքներում. մանավանդ 40-ական թվականների սկզբին, երբ նրա մամակներից մեկը մեզ հասավ գերմանա-ֆրանսիական ճակատից, իսկ որոշ լուրությունից հետո մեկ ուրիշը՝ Գերմանիայից՝ ֆրանսիացի ռազմագերիների ճամբարից:

Սելանիկում մեր ընտանիքները իրար մոտ էին բնակվում: Այդ մոտիկության պատճառով ես միշտ կարող էի դպրոցից կամ խաղահրապարակից վազել տատիկենց-պապիկենց մոտ: Սիրում էի նրանց ընդարձակ և հարմարավետ բնակարանը, ուր տարին բոլոր ծաղկում էին տատիկիս փարթամ բույսերը և ուր խոհանոցից տատիկիս համեղ ճաշերի ու խմորեղենների անուշ բուրմունքներն էին տարածվում: Նրանց դուռը միշտ բաց էր իմ ու քրոջս՝ Վերայի՝ Խաչերյանների առաջին թոռների, առաջ: Պապիկենցս տանը ես միշտ ինձ համար զբաղմունք էի գտնում. թերթում նրանց գրադարանի պատկերազարդ գրքերն ու հանրագիտարանները, բժշկական գունազեղ գրքույկներն ու թերթոնները: Իսկ դրսում խաղալիս ես միշտ նախընտրում էի պապիկենցս թաղն ու այդ թաղի երեխաներին՝ չհեռանալով նրանց տան առաջից, որի հասցեն մինչև օրս հիշում եմ. Այիու Դիմիտրիու 55 (Αγίου Δημητρίου 55): Որպես հունական թաղում խաղացող հայի երեխա՝ ինձ կարծես ուժ էր տալիս այդ տան պատին ամրացրած տախտակը, որի վրա հունարեն տառերով գրված էր պապիկիս անունն ու ազգանունը և նրա բժշկական մասնագիտությունը: Խաղալիս առանձնապես լավ էի զգում, երբ գիտեի, որ պապիկս տանն էր: Իսկ երբ նա ներսուդուրս էր անում, սիրտս լցվում էր հրճվանքով: Իր բարձրահասակ և վայելուչ տեսքով նա իմ աչքում աշխարհի ամենահզոր մարդն էր, ամենավայելուչ տեսքով պապիկը: Հաճախ նրան տեսնելիս թողնում էի խաղընկերներիս, վազում նրա մոտ և կարծես մեր մտերմությունը ցուցադրելու միտումով նրան հպվում կամ ձեռքը բռնում և հետո կրկին խաղիս վերադառնում: Իսկ նա ինձ շնորհում էր իր մեղմիկ ու բազմիմաստ ժպիտը, այն նույն ժպիտը, որով նա մտնում էր մեր տուն ամեն անգամ, երբ հիվանդանում էի, և մայրս նրան իմաց էր տալիս: Որքան էլ որ վատառողջ լինեի, ուրախանում էի, որ պապիկս լիովին ինձ էր պատկանելու, ամբողջ ուշա-

դրությունն ինձ նվիրած՝ ինձ մոտ էր նստելու, ինձ քննելու էր և նույնիսկ ինձ հետ կատակներ էր անելու: Հետո էլ կրծքին շղթայով ամրացրած ոսկե ժամացույցն էր հանելու ու վրան նայելով բազկերակս էր չափելու: Այդ ժամացույցի վրա էր նա ինձ առաջին անգամ սովորեցրել ժամերն ու րոպեները: Պապիկիս մեկնելուց հետո կարծես անմիջապես ապաքինվում էի:

Որքան մեծանում էի, այնքան ավելի լավ էի ըմբռնում պապիկիս մեծությունը և հասկանում, թե ինչու բոլորս՝ նույնիսկ տատիկս, նրան դիմում էինք հոգնակի թվով: Աստիճանաբար հասկանում էի, որ պապիկս միայն մեր տան սյունը չէ, այլ Սելանիկի հայ համայնքի հեռարաններից մեկը: Երբ ես Սելանիկի հայկական Կյուլապի Կյուլպենկյանի անվան վարժարանի աշակերտուհի էի դարձել, հպարտություն էի զգում ամեն անգամ, երբ տեսնում էի պապիկիս՝ որպես այդ վարժարանի արտոնատիրոջ ու խնամակալի, մեր դպրոցի բակում տնօրենի և դպրոցի այլ ղեկավարների հետ շրջելիս: Իսկ կիրակի և տոնական օրերին, երբ Սելանիկի հայ առաքելական եկեղեցում որպես համայնքի ճանաչված անձ և եկեղեցական խորհրդի նախագահ՝ նա հանգիստ քայլերով ուղղվում էր դեպի իրեն հատկացված նստարանը, ես զգում էի այն պատկառանքը, որ համայնքում գոյություն ուներ նրա հանդեպ:

Տարիներ անց սկսեցի գիտակցել այն բարերար ազդեցությունը, որ պապիկս ունեցել է ինձ վրա: Հասկացա, որ նրան եմ պարտական լեզվաբանության նկատմամբ իմ ունեցած սերը: Նա էր, որ ինձ գիտակցել տվեց մարդկային լեզու կոչվող երևույթի առեղծրվածային բնույթը՝ իմ մեջ առաջ բերելով հետաքրքրություն դեպի բառերը, դեպի նրանց ծնունդն ու մահը: Ինքն էր, որ ինձ սովորեցրեց բառարան օգտագործել: Նա էր, որ առաջինը ստուգաբանեց իմ երկու անունները՝ նախ հայկական անունս, որ կնունքիս եմ ստացել՝ *Տիրուհի*, որը նա մեկնաբանեց որպես *Տիրամայր*, ապա հունականը՝ ինչպես որ այն գրված էր հունական ծննդյան վկայականիս մեջ՝ Դորա (Δώρα)՝ *պարզ*՝ կրճատ ձևը *Թեողորա* (Θεοδόρα)՝ *Աստծու պարզ* և անվան: Ու տարիներ անց ես փորձեցի ստուգաբանել նրա՝ *Կարապետ* անունը՝ և գտա, որ դրա իմաստը *առաջնորդ* կամ *ռահվիրա*, շատ համապատասխանում էր նրա էությանը: Երբեք չեմ մոռանա մեծ հորս շատ հատուկ խոսելաձը, երբ բառերը նրա բերնից դուրս էին գալիս մարգարիտների նման, հատիկ-հատիկ: Այն խնամքը, որով նա ընտրում էր բառերը, հատուկ հմայք էր շնորհում նրա խոսքին, և բոլորը լուրմ էին՝ նրան

ունկնդրելու համար: Ինքն էր, որ իմ մեջ սեր առաջացրեց դեպի լեզուները, բայց ամենից շատ՝ դեպի իմ մայրենին՝ հայերենը:

Պապիկիս տանը, հետևելով նրա օրինակին, բոլորը խոսում էին մաքուր արևմտահայերեն: Ժամանակ առ ժամանակ նա զգուշորեն ուղղում էր յուրայինների այս կամ այն բառը կամ արտահայտությունը՝ ամեն անգամ հղկելով մեր լեզուն: Նա չէր թաքցնում իր դժկամությունը, երբ տանը լսում էր թեկուզ մեկ օտար բառ՝ միախառնված հայերենին: Նրա նշանաբանն էր. «Այս տունը մեկ կտոր Կիլիկիա է», իսկ *Կիլիկիան* ու *Հայաստանը* նրա համար հոմանիշներ էին: Երբեք չեմ մոռանա, թե ընտանեկան նեղ շրջապատում, երբ լավ տրամադրության մեջ էր, նա ինչպիսի կարոտով էր սկսում երգել՝ «Ցանկամ տեսնել զիմ Կիլիկիա ...»: Հետո էլ ինձ նստեցնում ծնկին, որպեսզի ձայնակցեմ: Նա հաճախ ասում էր. «Այս շեմքեն ներս հայերեն պիտի խոսինք, միայն դուրսը՝ օտար լեզուներ»: Միաժամանակ, նա շատ կողմնակից էր օտար լեզուներ սովորելուն: Նա ինքը տիրապետում էր մի քանի լեզվի. բացի անթերի հայերենից ու թուրքերենից՝ գիտեր ֆրանսերեն, հունարեն և մի քիչ՝ անգլերեն: Իր բոլոր հինգ երեխաներին էլ հայկական տարրական դպրոցից հետո ուղարկել էր ուսանելու տեղական կամ եվրոպական քոլեջներ: Եվ նա ողջունեց ծնողներիս՝ ինձ Սելանիկի գերմանական գիմնազիա (Deutsche Schule Saloniki) ուղարկելու որոշումը, երբ արդեն ավարտել էի հայկական Կյուլպենկյան վարժարանի տարրական բաժինը: Զե՞ որ նրա կրտսեր որդին էլ՝ իմ սիրելի քեռի Հովհաննեսը, նույն գերմանական գիմնազիայի շրջանավարտն էր:

Հայ ժողովրդական բանահյուսությունից նրա հաճախակի մեջբերումները իմ մեջ սեր առաջացրին դեպի առածներն ու ասացվածքները: Ասույթներ, որոնք վեր էին հանում մարդկային առաքինություններ, ինչպիսիք են ճշմարտությունն ու ազնվությունը, բարությունն ու աշխատասիրությունը, զարդարում էին նրա առօրյա խոսքը: Ահա օրինակ մի քառյակ, որ ժառանգել եմ նրանից ու կյանքում դրանով հաճախ ղեկավարվել.

Կամք, աշխատանք ու կորով՝

Երեք ձիրքեր են, որով

Մարդ ծովի վրա թե հողի

Անպայման կհաջողի:

Ժամանակ առ ժամանակ նա սիրում էր իր զավակներին խորհուրդներ տալ: Եղե՛ք ... Հատկապես չէր սիրում չափազանցու-

թյունը, և ես լավ եմ հիշում, թե ինչպես էր նա սանձում մորս՝ իր դուստր Սիրարփիի ոգևորությունը, երբ նա որևէ բան նկարագրելիս չափազանցությունների մեջ էր ընկնում կամ երբ աներկբա կարծիքներ էր հայտնում: «Աղջիկս», - ասում էր նա, «երբե՞ք չչափազանցես: Վճռական հայտարարությունները վնասակար են: Թո՛ղ, որ միշտ դուռ մը բաց մնա»: Ահա սա եմ մտաբերում ամեն անգամ, երբ խիստ և կտրուկ ընդհանրացումներ անելու փորձության մեջ եմ ընկնում: «Թո՛ղ, որ միշտ դուռ մը բաց մնա ...», - լսում եմ պապիկիս ձայնը:

Բժիշկ Խաչերյանի հայրենակից, Պարտիզակի վերջին կառավարիչ Տեր-Հակոբյանը, իր 1960-ին գրած «Պարտիզակը խատուտիկ» գրքում պապիկիս ծննդավայր Պարտիզակը մեկ բառով բնորոշելով, կոչել է ՍԵՐ: Էլ ինչո՞ւ զարմանա՞ք պապիկիս՝ իր յուրայինների, հայրենակիցների, համայն մարդկության հանդեպ ունեցած անսահման սիրո վրա: Ինչո՞ւ զարմանա՞ք, որ նա ամեն քայլափոխին սեր ու համերաշխություն էր սերմանում ...

Պապիկիս օրագրի ընթերցումը իմ արդեն հասունացած տարիքում ո՛չ միայն հաստատեց նրա մասին իմ ունեցած կարծիքը, այլ նաև ինձ օգնեց ամբողջացնելու 12-ամյա երեխայի հիշողության մեջ ուրվագծված նրա կերպարը: Նրա զսպվածությունը օրագրության համար բառերն ընտրելիս պատկառանք է ներշնչում: Այսպես, 1915-ի ցեղասպանությունն ակնարկելիս, բժիշկ Խաչերյանը զգուշաբար գործածում է «ընդհանուր տեղահանություն», «անցյալի սխալներ» կամ «աքսոր» արտահայտությունները: Տպավորիչ է նաև նրա արտակարգ մարդասիրությունը: Օրագրի մեջ նա տարբեր առիթներով արտահայտում է մարդկանց բարօրության, արժանապատվության և ազատության հարցերի հետ կապված իր մտահոգությունները: Օրագրի հեղինակը հանդես է գալիս նաև որպես լավատես մարդ, որը քաջածանոթ լինելով հանդերձ հակառակորդի՝ անցյալում գործած ոտնձգություններին ու վայրագություններին, շարունակում է հավատալ մարդու բնածին առաքինություններին: Միայն այդպես կարելի է հասկանալ բժիշկ Խաչերյանի տատանումները, երբ նա կանգնած էր «անդոհական» քաղաքից հեռանալու որոշման առաջ: Երկար ժամանակ նա համոզված էր, որ թուրքերը չեն կրկնելու անցյալի «սխալները և աշխարհին ցույց են տալու, որ իրենք քաղաքակիրթ ազգ են» (էջ 36): Իր այս լավատեսության մեջ նա տատանվում է միայն այն ժամանակ, երբ իր աչքով է տեսնում կործանված

Հայնցոյը և մանավանդ, երբ ձերբակալվում է: Հիշենք թուրք ազգի խաչերյանական բնորոշումը՝ ավերված Հայնցոյը տեսնելուց հետո (էջ 69): Հիշենք նաև նրա հետգրությունը, որի մեջ ընդունում է իր սխալները:

Հարց է ծագում, թե արդյո՞ք բժիշկ Խաչերյանը սխալական էր: Ըստ դյուրին է հետին հայացքով մեղադրել նրան՝ ժամանակին վճռական քայլերի չդիմելու և իր անմիջական ընտանիքը ավելի շուտ Ջմյուռնիայից չհանելու, մանավանդ իր և իր կնոջ՝ Ակ-Հիսարում մնացած հարազատներին թուրքերի յաթաղանից չփրկելու համար: Վստահ եմ, որ դրա համար նա իր ամբողջ կյանքի ընթացքում իրեն մեղավոր է զգացել: Իսկ նրա զավակները մինչև իրենց կյանքի վերջը մնացել են բազմաթիվ հարցադրումներով, որոնցից գլխավորն այն էր, թե ինչպես կարող էր իրենց այդքան իմաստուն հայրը այդպիսի «անիմաստ» որոշում կայացնել և մյուս հայ բժիշկների հետ ժամանակին չհեռանալ այդ դժոխային քաղաքից: Նմանօրինակ քննադատություններ լսել եմ հանգուցյալ մորիցս՝ նրա հետ այդ նյութի շուրջ մեր հաճախակի խոսակցությունների ժամանակ: Սակայն եթե մայրս իր հոր օրագիրը կարդացած լիներ, վստահ եմ, որ նա իր հոր մտքերի ընթացքը և տրամաբանությունը այդ ճգնաժամային օրերին ավելի ճիշտ պիտի ըմբռներ: Զե՛ որ բժիշկ Խաչերյանը իրեն համարում էր որպես մեկը, որը լիուլի կատարել էր իր քաղաքացիական պարտականությունը այն երկրի հանդեպ, ուր ծնվել ու ուսում էր ստացել: Որպես օրինավոր քաղաքացի և արդարադատ մարդ՝ նա իր նման հազարավոր քրիստոնյաների նման, պարզապես ի վիճակի չէր կանխատեսելու մոտեցող աղետը ...

Երախտապարտ եմ պապիկիս՝ այսպիսի կարևոր փաստաթուղթ թողած լինելու համար, ականատեսի մի վկայություն, որը հաստատում է, որ հայ ժողովրդի Եղեռնը 1915 թվականի ողբերգությամբ իր վերջը չի գտել և որ ինչպես հզոր երկրաշարժից հետո տեղի են ունենում լրացուցիչ ցնցումներ, 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությանը հաջորդել են ուրիշ՝ ծավալով ավելի փոքր, բայց ոչ նվազ կործանարար աղետներ, որոնցից մեկը 1922-ի Ջմյուռնիայի աղետն էր:

Ընորհակալ եմ նրան նաև այն քանի համար, որ ինձ հնարավորություն ընձեռեց տեղեկանալու ոչ միայն մորս և նրա հարազատների կյանքի մի տագնապալից ժամանակահատվածի մանրամասներին, այլև գիտակցելու, որ իմ ծնվելը հրաշքի պես

մի բան էր, քանի որ մորս փրկվելը այդ աղետից մի հրաշք է եղել. որ ես և իմ զավակներն ու թոռները կարող էինք չլինել, ինչպես հազարավոր հայեր պարզապես չծնվեցին, քանի որ իրենց ծնող չի եղել... Ինչպես օրագրի առաջին պարբերությունից տեղեկանում ենք, Փոքր Ասիայի 1922-ի այդ դժոխային օրերի նախօրեին 11-ամյա մայրս՝ Սիրարփին, և նրա երեք եղբայրները, Խաչերեսը՝ տասներեք, Գրիգորը՝ ինը և Հովհաննեսը՝ յոթ տարեկան, գտնըվում էին Ակ-Հիսարում, որտեղ, ինչպես ամեն ամառ, իրենց ամառային դպրոցական արձակուրդն էին անցկացնում իրենց մոր՝ Էլիզա Խաչերյանի (ծն. Կոստանյան) պապենական կալվածքում: Այնտեղ նրանք ամեն ամառ երկու տատիկների, նրանց երկու քեռիների և հորեղբոր ընտանիքների, և մանավանդ՝ չամուսնացած ու իր կյանքը այդ երեխաներին նվիրած Գյուլիզար «մորքորի» սիրո ու գուրգուրանքի առարկան էին: Հաճախ է մայրս իր կյանքի ընթացքում ինձ պատմել այդ երանելի ամառների ու բոլոր իր այն սիրելիների մասին, որոնք, ինչպես Ակ-Հիսարի այն հայ ու հույն քրիստոնյաները, ժամանակին չեն կարողացել փախուստի դիմել և դաժանորեն սպանվել են ներխուժող թուրքական բանակի ու տեղական ամբոխի կողմից: Ծա՛տ է նա լացել, մանավանդ ամեն ապրիլի 24-ին, շա՛տ է սգացել նրանց կորուստը: Նրանք, ավա՛ղ, տասը հոգի էին: Ի՛նչ քարեքախտություն, սակայն, որ երեխաների քեռիներից ավագը՝ Կոստանը և նրա կինը՝ Մարին, վերջին վայրկյանին որոշել են Ակ-Հիսարից մեկնել և հասցրել են նստել Ակ-Հիսարից Զմյուռնիա տանող վերջին գնացքներից մեկը՝ փրկելով ոչ միայն իրենց, այլև մորս ու նրա երեք եղբայրների կյանքը: Այդ մասին մեծ հայրս տեղեկացնում է իր օրագրի սեպտեմբերի 2-ի նշումներում. «Երեկոյան գնում եմ կայարան, որի հրապարակը լցված է վիրավոր զինվորների մեքենաներով: ... Սոմայի գնացքը ժամանում է, և մեծ ուրախությամբ տեսնում եմ զավակներին վերադարձը՝ Կոստանի և նրա կնոջ Մարիի ընկերակցությամբ: Շտապով գնում ենք տուն ... »

Կատարելով այս օրագիրը իր սիրելի ազգին հանձնելու նրա լուռ պատգամը՝ սույն տպագրությունը դիտում եմ որպես հուշարձան՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի հիշատակին, որ նրա աշխարհասփյուռ զավակները, թոռները և ծոռները կանգնեցրել են Մայր Հայրենիքում:

Դորա Սաքայան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ (էջ 29-100)

1. Ջմյունհիա (թուրք. Իզմիր – Izmir) վաղնջական քաղաքը, որ այժմ Իզմիր է կոչվում, Փոքր Ասիայի արևմտյան ափին գտնվող և դեպի Եգեյան ծով դուրս եկող կարևոր նավահանգիստ է: Վաղ շրջանի հնագիտական արձանագրությունները վկայում են, որ քաղաքը կառուցվել է մ.թ.ա. 1130 թվականին առլների կողմից: Ասում են, թե «Ջմյունհիան» եղել է տարածքը նվաճած ամազոններից մեկի անունը: Ըստ ավանդապատման՝ Ջմյունհիան Հոմերոսի ծննդավայրն է եղել: Իր բնական գեղեցկության, առողջարար կլիմայի, բերքատու հողի և ապահով նավահանգրստի շնորհիվ նախապատմական ժամանակներից Ջմյունհիան ունեցել է քաղաքաշինության ու նորարակության համար գերազանց դիրք, այդ իսկ պատճառով կովախնձոր է եղել հռոմեացիների, հույների, ավելի ուշ՝ բյուզանդացիների ու թուրքերի միջև: Հռոմեացիները Ջմյունհիան անվանել են «Ասիայի առաջին քաղաքը»: Լամարթինը այն կոչել է «Արևելքի աստղ», հույները՝ «բազում անգամ գովերգված իոնական հարս», իսկ թուրքերը՝ «Ակն Փոքր Ասիայի»: Այս բոլոր գովասանքներով հանդերձ Ջմյունհիան հայտնի է նաև որպես մեծ աղետների, հաճախակի երկրաշարժերի (ավերվել է 177-ին մ.թ.ա. լիովին և 1675-ին, 1688-ին, 1739-ին և 1778-ին՝ մասնակիորեն), մեծ հրդեհների (1845-ին), համաճարակների (ժանտախտ՝ 1812-ին) և ջրհեղեղների վայր (Պոյաճյան 1972): Ջմյունհիան Օսմանյան կայսրության մաս դարձավ 14-րդ դարի վերջին՝ Բայազիդ Առաջինի (1389-1403) օրոք (Eversley 1917):
2. 1922 թվականի սեպտեմբերին հիմնավորք Ջմյունհիան հսկայական հրդեհից ավերվեց, իսկ ամբողջ հայ և հույն բնակչությունը կա՛մ նախնիրի ենթարկվեց, կա՛մ էլ փախուստի մատնվեց (տես՝ Horton 1926, Housepian Dobkin 1971): Այս աղետի պատճառը դարձած իրադարձությունների հաջորդականությունը հետևյալն է՝ Առաջին աշխարհամարտում դաշնակից պետությունների կողմից Թուրքիայի պարտությունը և Օսմանյան կայսրության անկումը, 1919-ից սկսած քեմալական շարժման առաջացումը և Առաջին աշխարհամարտին հաջորդած խաղաղության պայմանագրերը: Հույների վաղեմի երազանքը իրականացավ, երբ պատերազմից հոգնած դաշնակից պետությունները Հունաստանին թույլատրեցին Ջմյունհիան Հունաստանի վարչակազմին ենթարկել, և 1919-ի մայիսին, Առաջին աշխարհամարտի վերջում կնքված Վերսալյան պայմանագրի համաձայն, հունական նավերը ափ իջան Ջմյունհիայում: Ջանալով

վերագրավել հին հունական հողերը՝ հույն բանակը առաջացավ երկրի խորքերը՝ առանց թուրքերի կողմից դիմադրության հանդիպելու: Ջմյուռնիայի քրիստոնյա բնակչությունը՝ հայերը և հույները, քաղաքական այս փոփոխությունն ընդունեցին ոգևորությամբ, և քաղաքում երեք տարի սովորականի մեծ կյանքը շարունակվեց: Սակայն այս համեմատաբար խաղաղ ժամանակաշրջանն ընդհատվեց, երբ 1922 թվականի օգոստոսին Աֆիոն Կարահիսարի մոտ հունական զորքերը հզոր պարտություն կրեցին Մուստաֆա Քեմալի կողմից ղեկավարվող թուրքական բանակի կողմից: Հունական բանակը կազմալուծվեց և Հունաստան փոխադրվեց: Մուստաֆա Քեմալի հաղթական հարձակման դեմ Ջմյուռնիայի քրիստոնյա փոքրամասնությունները մնացին անպաշտպան: 1922-ի սեպտեմբերի 9-ին թուրքական բանակը ազատորեն մուտք գործեց Ջմյուռնիա, ուր և հայ ու հույն բնակչությունը Մուստաֆա Քեմալի ազգայնականների թիրախը դարձավ: Սեպտեմբերի 13-ին թուրքական բանակը կրակի տվեց Ջմյուռնիայի հայկական և հունական թաղամասերը (Puaux 1923; Morgenthau 1929): Կրակը մեծ արագությամբ տարածվեց դեպի քաղաքի հյուսիսն ու արևմուտքը: Քրիստոնյա փախստականները խուժեցին դեպի ծովափ՝ Հունաստան, Իտալիա կամ որևէ այլ երկիր տանող փոխադրամիջոց գտնելու հույսով: Քառափի վրա փախչող մարդկանց թիվը անասմանորեն աճեց Փոքր Ասիայի մյուս շրջաններից խուժող փախստականների պատճառով (Morgenthau, նույն տեղում): Հարյուր հազարավոր խուճապահար մարդիկ խճողվել էին Ջմյուռնիայի նավահանգստում՝ առանց ուտելիքի, ապաստանի և բժշկական օգնության: Այս ողբերգական եղելությունները պատմության մեջ մտել են «Ջմյուռնիայի հրդեհ», «Ջմյուռնիայի աղետ» կամ ավելի ընդհանրական՝ «փոքրասիական աղետ» անունով: Փոքրասիական աղետը վերջ դրեց քրիստոնյա հայերի և հույների ներկայությանը Ջմյուռնիայում և նրա շրջակայքում: Եվ պատահական չէ, որ շատ պատմաբաններ Ջմյուռնիայի աղետը դիտում են որպես ցեղասպանություն (Pagtziloglou 1988): Աշխարհի մահմեդականները ողջունեցին Մուստաֆա Քեմալի հաջողությունը որպես «Իսլամի մեծագույն հաղթանակ՝ քրիստոնեությունը, Արևելքի հաղթանակ՝ ընդդեմ Արևմուտքի, Ասիայի՝ ընդդեմ Եվրոպայի և թուրք ազգայնականների հաղթանակ՝ ընդդեմ իմպերիալիստական Բրիտանիայի» (Sonyel 1975: 173):

3. Կ. Խաչերյանը իր օրագրության առաջին արձանագրումը սկսում է՝ տալով երկու օրաթիվ (15/28 օգոստոս, 1922), այսինքն, նախ՝ հին կամ հուլյան և ապա՝ նոր կամ գրիգորյան տոմարով: Հետագա գրառումները նա կատարում է գրիգորյան օրացույցի համաձայն:
4. Չալգըջը Բաշը (Çalgıcı Başı) կոչվում է այն փողոցը, ուր Խաչերյան ընտանիքը բնակվում էր մինչև քեմալական բանակի մուտքը Ջմյուռնիա: Այն չէր գտնվում ուղղակի հայկական թաղամաս

Հայնոցում, այլ այդ թաղամասի հյուսիսարևելյան սահմանի վրա (տե՛ս այդ փողոցի մոտավոր տեղադրումը Ջմյունհայի Հայնոցի քարտեզի վրա, էջ 28):

5. Ակ-Հիսարը գտնվում է Ջմյունհայից 80 կմ հյուսիս-արևելք: Այն գյուղատնտեսական հարուստ շրջան է՝ հայտնի ձիթապտղի, ծխախոտի, բամբակի, չոր թուզի և չամչի արտադրությամբ: Մինչև փոքրասիական աղետը՝ Ակ-Հիսարը շատ հայերի ու հույների՝ այդ թվում տիկին էլիզա Խաչերյանի ծնողների կալվածատեր Կոստանյանների բնակավայրն էր: Կ. Խաչերյանի օրագրության հենց առաջին էջերից երևում է, թե ինչքան սերտ էր Կոստանյան և Խաչերյան նահապետական ընտանիքների բարեկամական կապը, որ գոյացել էր նրանց երեխաների՝ էլիզայի և Կարապետի ամուսնությամբ: Տեսնում ենք, օրինակ, թե ինչպես 1915-ին Պարտիզակից տեղահանված Խաչերյան ընտանիքը ապաստան էր գտել ու նոր օջախ հիմնել Ակ-Հիսարում՝ Կոստանյանների կալվածքում: Ծակատագրի հեզմանքով երկու ընտանիքներն էլ քեմալական բանակի 1922-ի սեպտեմբերին Ակ-Հիսարը վերագրավելուց հետո նույն դաժան ճակատագիրն ունեցան՝ երկուսն էլ ջարդի ենթարկվելով: 1915 թվականին Պարտիզակից փախած Խաչերյան ընտանիքի ողբերգական վախճանը Ակ-Հիսարում հաստատում է պատմաբանների այն դրույթը, որ այդ ժամանակաշրջանում որևէ հայ թուրքի յաթաղանից փրկություն չուներ:
6. Հայերը դարերով ապրել են Ջմյունհայում և նրա շրջակա տարածքներում: Հայերի ներկայության մասին առաջին անգամ հիշատակվել է 1261 թվականին, երբ բյուզանդական կայսր Միքայել Պալեոլոգի (1260-1282) և ջենովացիների միջև կնքված առևտրական պայմանագրում հույն առևտրականների կողքին նշված են նաև հայերի անուններ: «Հայերը Ջմյունհայում և նրա շրջակայքում» աշխատության մեջ Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության հայր Հակոբ Քոսյանը մատնանշում է, որ հայերի առաջին ներգաղթը Ջմյունհա և նրա շրջակայքը տեղի է ունեցել 1375-ին՝ Կիլիկիայի Ռուբինյան իշխանության անկումից հետո, երբ մամլուկ զավթիչներից փախչող 30.000 հայեր ապաստանեցին Կիպրոս, Ռոդոս, Կրետե կղզիներում ու այլուր, այդ թվում՝ նաև Ջմյունհայում: 1605-ին նույնպես Ծաֆ-Աբբաս Ա-ի օրոք՝ 90.000 հայերի բռնի տեղահանման ժամանակ դեպի Պարսկաստան, Երևանից, Նախիջևանից և Ղարաբաղից հազար հայ ընտանիք կարողացավ Փոքր Ասիա գաղթել: Հայերի մեկ այլ զանգվածային ներգաղթ դեպի Ջմյունհա տեղի է ունեցել 18-րդ դարի վերջերին, երբ 300 հայ ընտանիք այստեղ է տեղափոխվել Աշտարակից, Կարբիից ու Օշականից՝ այդ վայրերը Աղա Մահմեդ Խանի կողմից գրավելուց հետո: Վերջին երեք դարերի ընթացքում Ջմյունհայի հայ ազգաբնակչությունը առանձնապես չէր աճել, սակայն դրա թիվը զգա-

լիորեն մեծացել էր Առաջին աշխարհամարտից հետո և մանավանդ 1915-ին հայերի դեմ օսմանյան Թուրքիայի իրականացրած Եղեռնի հետևանքով, երբ Ջմյուռնիայում ապաստան էին գտնում տեղահան եղած հազարավոր հայ փախստականներ:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության տնտեսական կյանքում հայերը մեծ դեր են խաղացել՝ հատկապես շնորհիվ արտաքին առևտրի, դրամատնային, արդյունաբերության, շինարարության, բժշկության և արվեստի բնագավառների մասնագետների: Մեծ թվով հայ առևտրականներ արտահանում էին գորգեր, ծխախոտ, կաշի, բուրդ, հացահատիկ ու չորացրած մրգեր, ինչպես նաև ներմուծում սարքավորումներ, մավթ, շաքար և այլն: Նրանք նաև վարպետարհեստավորներ էին՝ ոսկերիչներ, ժամագործներ, ջուլհակներ, մետաքսագործներ և այլն: Մինչև 1922-ի սեպտեմբերի ողբերգական դեպքերը Ջմյուռնիան Փոքր Ասիայի հայ մշակույթի երկրորդ կարևոր կենտրոնն էր: Այստեղ գործում էին չորս հայկական եկեղեցիներ, այդ թվում՝ 16-րդ դարի ճարտարապետական կոթող Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին (տե՛ս ծանոթագրություն 11): Հայկական տարրական և բարձրագույն դպրոցներից շատերը անվանի էին, ինչպես, օրինակ, Աղջիկների Հոփսիսիյան վարժարանը՝ հիմնադրված 1830-ին, Տղաների Մեսրոպյան վարժարանը՝ հիմնադրված 1799-ին: Ջմյուռնիան ուներ նաև հայ բարձրարվեստ թատրոն: Հայտնի էր նաև Սուրբ Գրիգոր ազգային հիվանդանոցը, որը հիմնադրվել էր 1802-ին (տե՛ս ծանոթագրություն 7): 1795-ից սկսած՝ Ջմյուռնիայի հայկական տպարաններում տպագրվում էին բազմաթիվ հայկական գրքեր, պարբերաթերթեր ու օրաթերթեր: Մինչև 1922-ը այնտեղ տարբեր ժամանակներում հրատարակվել են 36 անուն հայկական լրագրեր և ամսագրեր: Աշխարհում հանրահայտ դարձած հայերից շատերի անունները կապված են այդ քաղաքի հետ (Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, հ. 4, 1978, էջ 312-213; Housepian Dobkin, 1971; «Մեր Ջմյուռնիան», 1960):

7. Հայկական Սուրբ Գրիգոր Ազգային հիվանդանոցը կառուցվել է 1801-ին (բարերարներ՝ Հակոբ և Հովհաննես Սպարտալյաններ): 1878-ին այն հիմնավորապես վերակառուցվել է: Հիվանդանոցի եռահարկ գեղեցիկ շենքը գտնվում էր ծաղկանոցի, մրգատու այգու ու բանջարանոցի ճիշտ մեջտեղում: Ժիևությունը ժամանակակից էր, ընդարձակ, լավ սարքավորված և կարող էր սպասարկել մինչև 70 հիվանդի: Հիվանդանոցը, որ բաց էր բոլոր ազգությունների առաջ, ուներ նաև այցելու հիվանդների կլինիկա և առանձին շինություն, ուր խնամվում էին 15 ծեղեր ու հաշմանդամներ, ինչպես նաև 25 հոգեկան հիվանդներ: Հիվանդանոցը ղեկավարվում էր Թաղապետական խորհրդի կողմից, որի անդամներին ընտրում էր Հայկական քաղաքացիական խորհուրդը: Կարիքավոր հիվանդների ծախսերը հոգում էին ազգային բարեգործական ընկերությունները, կամ

դրանք վճարվում էին հիվանդանոցի հողատարածքից ստացված եկամուտներից (տե՛ս «Մեր Զմյուռնիան», 1960):

8. Զմեռվա համար սննդամթերքների պաշարներ պատրաստելը (ապուխտ [քաստորմա], երշիկեղեն [սուջուխ], դավուրմա [տհալ], թարխանա [չորացրած հատուկ թթխմոր՝ ապուր պատրաստելու համար], յուֆկա [չորացրած մակարոնաման խմոր]), չորացրած և պահածոյացված մրգեր ու բանջարեղեն, ջեմեր, մուրաբաներ և այլն) կազմում էր Փոքր Ասիայում ապրող հայ և հույն ընտանիքների ամառային ամիսների կարևոր զբաղմունքը: Գյուղատնտեսական մթերքների իր առատությամբ Ակ-Հիսարը հարմարագույն վայրն էր այդ պաշարների պատրաստության համար:
9. Խոսքն այստեղ Աստվածածնի Վերափոխման կրոնական տոնի մասին է: Ինչպես Հայ Առաքելական Եկեղեցու մյուս չորս կարող տոներին (Ծննդյան տոնը, Զատիկը, Վերափոխումն Ս. Աստվածածնի, Համբարձման և Սուրբ Խաչի տոները)՝ հաջորդող երկուշաբթին մեռելների հիշատակին նվիրված օր է (Մեռելոց): Ծառերի համար այդ օրերը նաև հանգստի ու զվարճության օրեր են:
10. 1919-ին հունական բանակը մտավ Փոքր Ասիա և առանց դիմադրության հանդիպելու՝ առաջացավ Թուրքիայի խորքերը՝ հասնելով մինչև Իզմիտ (Նիկոմեդիա): Սակայն երեք տարի անց՝ 1922-ի օգոստոսին, հունական զորքերը Աֆիոն Կարահիսարի մոտ՝ Զմյուռնիայից 200 մղոն դեպի արևելք, քեմալական բանակի կողմից պարտություն կրեցին ու կազմալուծվելով նահանջեցին ու փախուստի դիմեցին:
11. Հայկական Սուրբ Ստեփանոս մայր եկեղեցին գտնվում էր հայկական թաղամաս Հայնոցի (տե՛ս Ծանոթագրություն 17) արևմտյան սահմանին: Եկեղեցու շենքը կառուցվել է 16-րդ դարում և առաջին անգամ վերակառուցվել 1688-ին: Ապա հաջորդել են 1743-ի և վերստին՝ 1845-ի վերակառուցումները: Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին իր ճարտարապետական հրաշագեղությամբ այդ տարածքում երկրորդն էր՝ Կոստանդնուպոլսի՝ բյուզանդական ճարտարապետության նշանավոր հուշարձան Ս. Սոֆիայի տաճարից հետո: Օսմանյան կայսրության 'millet' կոչվող (ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների համար) հատուկ կառուցվածքի համաձայն՝ հայերն ունեին իրենց սեփական դպրոցները, որոնք հայ եկեղեցու տնօրինության տակ էին գտնվում: Ըստ կանոնի՝ Զմյուռնիայի հայկական ծխական դպրոցն էլ գտնվում էր եկեղեցուն կից: Սուրբ Ստեփանոսի արևելյան կողմում գտնվում էր նոճիապատ դարավոր գերեզմանատունը՝ հին շիրմաքարերով, որոնցից ոմանց վրա փորագրված մեռյալների ծննդյան տարեթվերը (օրինակ՝ 1551 և 1567), ինչպես նաև ծննդավայրի տեղանունները ցույց էին տալիս, որ այնտեղ թաղված են

եղել Շուշի, Թիֆլիս կամ Նախիջևան քաղաքներից դարեր առաջ գաղթած հայեր: Գերեզմանատան միջով հոսում էր Մելես գետը, որի երկու ափերը միանում էին Քարավանների կամրջով, մի անուն, որ այդ կամրջն ստացել էր բանուկ ժամերին ուղտերի քարավանների աշխույժ երթևեկի պատճառով («Մեր Ջմյունհիան» 1960; Baedeker 1905):

12. Ջմյունհիայի հայտնի Տղաների Մեսրոպյան վարժարանը հիմնադրվել է 1799-ին: 1898-ին այն ուներ 300 աշակերտ և 16 ուսուցիչ: Այս դպրոցի շրջանավարտներից շատերը հաջողությամբ շարունակում էին իրենց ուսումը Փարիզի, Լոնդոնի և եվրոպական այլ առաջադեմ քաղաքների համալսարաններում («Մեր Ջմյունհիան» 1960; Պոյաճյան 19172):
13. Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը (1881-1938) թուրքական հանրապետության հիմնադիրն է (1923) և նրա առաջին նախագահը: Համաշխարհային Առաջին պատերազմի ընթացքում՝ 1915-ին՝ Դարդանելի նեղուցի պաշտպանությունից հետո, նա վերադարձավ որպես ազգային հերոս՝ ստանալով գեներալի աստիճան և փաշայի տիտղոս: 1919-ին նա սկսեց լայնածավալ գործունեություն թուրքական ուժերը համախմբելու ուղղությամբ: Նա կազմակերպեց տեղական ոստիկանությունը և նպաստեց ռազմական ուժերի կազմավորմանը: 1920-ին Անկարայում ընտրվեց Ազգային ժողովի նախագահ: Թեև անցյալում եղել էր իթթիհադիստ (տե՛ս ծանոթագրություն 23), նա արևմտյան պետություններին սիրաշահելու նպատակով ձևականորեն կապերը խզեց երիտթուրքերի հետ, սակայն շարունակեց զարգացնել թուրքական ազգայնականությունը: Որպես ազգային «ազատագրական» բանակի հրամանատար Քեմալը 1922-ին առաջնորդեց թուրքական զորքերը, որոնք թալանի, բռնաբարությունների ու սպանությունների ծրագրով հասան մինչև Ջմյունհիա և նվաճեցին այն (Puaux 1923, Walker 1980: 345): Փոքր Ասիայում «անհավատներին», այսինքն՝ հույն և հայ քրիստոնյաներին մաքրագործելով՝ նա երկրում ձեռք բերեց անսահման ուժ ու հեղինակություն (Horton 1926, Toynbee 1927; 1975: 186):
14. Հույների կողմից թուրքերի դեմ դաժանությունների առանձին դեպքերի մասին առաջին անգամ խոսվեց 1919-ին, երբ հունական բանակը մուտք գործեց Ջմյունհիա: Սակայն դաշնակից իշխանություններն անմիջապես միջամտեցին, և հույն կառավարությունը խիստ միջոցներ գործադրեց հանցավորների հանդեպ: Ավելի ուշ շրջանում ևս, հատկապես երբ հունական բանակը նահանջում էր, հույն զինվորների վայրագությունների ուրիշ դեպքեր են արձանագրվել («Մեր Ջմյունհիան» 1960: 186):
15. Գոյություն ունեն բազմաթիվ վկայություններ այն մասին, որ 1922-

ին հունական կառավարությունը Ձմյուռնիայի հանրությունից գաղտնի է պահել թուրքական բանակի առաջխաղացումը, թեև այդ մասին ժամանակին տեղյակ է պահել հունական բանակի ու հունական վարչության անձնակազմին, որոնք ժամանակին կարողացել են փախուստի դիմել՝ թողնելով, որ հայ ու հույն խաղաղ բնակչությունը վրիժառու թուրքերի կամայականությունների զոհը դառնա: Այսպիսով՝ 1922-ին Փոքր Ասիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության ողբերգության պատասխանատվությունը կրում են ո՛չ միայն թուրքերը, այլև այդ ժամանակաշրջանի հույն քաղաքական գործիչներից ոմանք (Kleanthis 1983):

16. Ամբողջ սեպտեմբեր ամսվա ընթացքում և հատկապես երբ Ձմյուռնիան այրվում էր, Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային, Իտալիային և Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներին պատկանող 23 ռազմաճակատ և փոխադրանավեր խարիսխ էին ձգել Ձմյուռնիայի նավահանգստում: Հատկանշական է, սակայն, այն, որ այդ նավերից ո՛չ մեկը չմիջամտեց և ոչինչ չձեռնարկեց նավամատույցում գտնվող հազարավոր փախստականներին փրկելու համար (Walker 1980):
17. Այս բառերը վերաբերում են հատկապես 1894-1896 և 1915-ին տեղի ունեցած ջարդերին: Հայերի մեջ արդեն 17-րդ և 18-րդ դարերում նկատելի ազգային ինքնագիտակցության արթնացումը և 19-րդ դարում թուրքերի կողմից հայ բնակչության հանդեպ գործադրված հալածանքներն ու դաժանությունները այն հետևանքն ունեցան, որ հայերի մեջ ուժեղացավ քաղաքացիական իրավունքներ ձեռք բերելու պահանջը: Մի կողմից Ռուս-թուրքական պատերազմի շրջանի թուրքերի ու քրդերի ձեռնարկած հայկական ջարդերն ու Օսմանյան կայսրության ռեֆորմների ձախողումը, մյուս կողմից՝ հույների ու բալկանյան սլավոնների ազատագրական պայքարի հաջողությունն ու նրանց՝ թուրքական լծից ազատագրվելը, բնականաբար, որոշ արևմտահայերի մեջ ևս առաջ բերեցին ինքնավարության գաղափարը: Ստեղծվեցին հայկական գաղտնի հեղափոխական խմբավորումներ և քաղաքական կուսակցություններ, որոնցից միայն հնչակյան կուսակցությունն էր, որ բացեիքաց ձգտում էր Հայաստանի Ռուսական ու Օսմանյան կայսրությունների լծից ազատվելուն և հայկական ինքնավար հանրապետության ստեղծմանը: Հիշենք սասունցիների ապստամբությունը 1894-ին կամ Կոստանդնուպոլսի հայ բնակչության բողոքի ցույցը, որոնք առիթ տվեցին սուլթան Աբդուլ Համիդին 1894-1896 թվականների նախնիրը կազմակերպել: Այն ընդգրկեց Օսմանյան կայսրության ամբողջ տարածքի հայությունը՝ արյունոտ ջարդերի ենթարկելով մոտ 300.000 հայի: Այսուհանդերձ, հայկական հեղափոխական շարժումը շարունակվեց մինչև XX դարի սկիզբը, երբ կառավարության գլուխ անցան երիտթուրքերը: Թեև վերջիններս

քաղաքականապես հակադրված էին Արդուլ Համիդին, Երանք շարունակեցին Երա հայատյաց գործը: Երիտթուրքերը ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը դիտում էին որպես արևմտյան դաշնակիցներ ու Ռուսաստանի համակիրներ և այն կոչում «հինգերորդ շարասյուն»: Որպես Հայկական Հարցի վերջնական լուծում՝ երիտթուրքերի կառավարությունը որդեգրեց եղեռնի քաղաքականությունը՝ «ընդհանուր տեղահանություն» կամ «ընդհանուր վերաբնակեցում» կեղծ անվան տակ:

1915թ. ապրիլի 23-ի երեկոյան թուրքական ոստիկանությունն սկսեց ձերբակալել Կոստանդնուպոլսի նշանավոր հայերին: Ձերբակալություններն ընդգրկեցին արևելյան նահանգների բոլոր քաղաքները: Հայ տղամարդիկ՝ հիմնականում երիտասարդներ, տեղ-նուտեղը սպանվեցին կամ քշվեցին երկրի խորքերը՝ օտար-երկրացիների աչքից հեռու՝ Երանք նախճիրի ենթարկելու համար: Թուրքիայի արևելքում առաջին հերթին տղամարդկանց և հայ առաջնակարգ մտավորական դասակարգը ոչնչացնելուց հետո թուրքերը հարձակման անցան Թրքա-Հայաստանի և Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր քաղաքում ու գյուղում՝ կոտորելով կամ տեղահանելով (մի քանի բացառությամբ՝ տե՛ս ծանոթագրություն 31) ամբողջ հայ բնակչությունը: Կանայք, երեխաներն ու ծերերը իրենց տներից հանվեցին ու քշվեցին դեպի հարավ և թուրք դաժան պահակախմբերի հսկողության տակ ամիսներով քայլեցին հյուսիսային Սիրիայի այրող անապատներով՝ քաղցած ու ծարավ: Դեյր էլ Ջոր կոչվող մահվան բացօթյա ճամբարում հազարավոր հայեր տանջամահ կամ սովամահ եղան: Թուրք պահակախմբերը մեծ թվով հայերի Սև ծովում խեղդամահ արեցին և կամ Քեմախի կիրճը նետեցին: Սովը, համաճարակները ու թուրքի յաթաղանը խլեցին մեկուկես միլիոն հայերի կյանքը, և հայերը դարձան XX դարի առաջին ցեղասպանության զոհերը (Langley Walker 1987:7):

Հայ քաղաքացիների նկատմամբ Օսմանյան իշխանության կատարած հանցագործությունները «արդարացնելու» նպատակով Թուրքիան հորինել է այն տեսությունը, թե իբր հայ հեղափոխական ու ազատագրական շարժումը սպառնալիք էր պետական անվտանգության համար: Դրանով մեծապես չափազանցվում է ո՛չ միայն հայ հեղափոխականների մասնակցությունն ու ազդեցությունը, այլև դիտավորյալ կեղծով անտեսվում է այն փաստը, որ հայերի երկու սոցիալ-հեղափոխական կուսակցություններն էլ այն բանից հետո, երբ երիտթուրքերն իշխանության գլուխն անցան, իսկական ռեֆորմների հույսով իրենց ինքնավարության ու անկախության պահանջներից հետ էին կանգնել (Հայ ցեղասպանության մասին ավելի մանրամասն տեղեկությունների համար տե՛ս սույն գրքի «Գրականություն» բաժինը, էջ 191):

18. Հայնցը էր կոչվում Ջմյունհայի հայկական թաղամասը (տե՛ս էջ 28): Հայկական հին թաղամասը կոչվում էր «Ափանո Մահալա» (հուն. Վերին Թաղամաս) և գտնվում էր հին հայկական մատուռի և գերեզմանոցի շուրջ գտնվող մի բլրակի վրա, որ հարում էր թուրքական թաղամասին: XV դարի վերջին հայերը տեղափոխվեցին Ջմյունհայի կենտրոնական մասը և հիմնադրեցին Հայնցը՝ հունական քրիստոնեական թաղամասին անմիջապես կից՝ նրա հարավում: Սեպտեմբերի 13-ին թուրքական բանակը կրակի տվեց Ջմյունհայի հայկական և հունական թաղամասերը (Puaux 1923; Morgenthau 1929; Housepian 1971): Հրդեհը մեծ թափով տարածվեց՝ ավերելով Ջմյունհայի ամենաբարգավաճ շրջանները: Նախքան Ջմյունհայի հրդեհը՝ տեղական հայ համայնքը հիմնականում տեղավորված էր Հայնցում, թեև մեծահարուստ շատ հայեր ապրում էին նաև նավամատույցում կամ եվրոպական թաղամասերում: Ըստ Bædeker-ի ճանապարհորդական ուղեցույցի (Bædeker 1905: 194)՝ Հայնցը գտնվում էր Ջմյունհայի կենտրոնում, նավահանգստից մոտ մեկ կմ հեռավորության վրա, իսկ հունական թաղամասը Հայնցի հյուսիսում էր և ձգվում էր դեպի հյուսիս: Հրեական թաղամասն սկսվում էր Հայնցի հարավային մասից, իսկ վերջինիս հարավ-արևմուտքում գտնվում էր թուրքական թաղամասը: Այսպիսով՝ տեսնում ենք, որ Ջմյունհայի բնակչության աշխարհագրական սահմանները ձգվում էին ըստ կրոնի՝ քրիստոնյաները՝ հյուսիսում, իսկ ոչ քրիստոնյաները՝ հարավում (տե՛ս Ջմյունհայի 1905-ի քարտեզը ըստ Bædeker-ի, էջ 172):
19. Հանրածանոթ է, որ 1914-ին Օսմանյան կայսրության բանակ՝ զինվորական ծառայության կոչված քրիստոնյա տղամարդիկ՝ հայերն ու հույները, որպես օրենք տեղավորվում էին ռազմաճակատից հեռու՝ տաժանակիր աշխատանքի զանազան ճամբարներում: Հայ և հույն այն զորակոչիկները, որոնք ծառայել են օսմանյան բանակում, հատկապես բալկանյան պատերազմի ժամանակ աչքի են ընկել իրենց խիզախությամբ (Lang & Walker 1987: 7): Ըստ Ամերիկայի դեսպան Մորգենթաուի՝ նրանք «ավելի լավ են ծառայել, քան որևէ այլ՝ ոչ թուրքա- կան տարր» (Morgenthau-ի մեջբերումը վերցված է Lang & Walker-ից՝ 1987: 7): Գոյություն ունի վիճակագրություն, որի համաձայն՝ թուրքական ճակատում ծառայող բժիշկների շարքերում իրենց թվով աչքի են ընկել հայերը և հույները: Բժիշկ Կ. Խաչերյանը իր զինվորական շքանշաններն ստացել էր հիմնականում Դարդանելի ճակատամարտի ընթացքում, որտեղ 1915-ին Մուսթաֆա Քեմալը գերմանացիների օգնությամբ պարտության է մատնել դաշնակիցներին:
20. 1919-ին Արիստիդիս Ստերդյադիսը Ջմյունհայի հույն ավագ կոմիսար նշանակվեց: Ասում են, որ նա չափազանց խիստ և մոայլ

անձնավորություն էր: Ջանալով բնակչության տարբեր խմբերին ցույց չտալ որևէ խտրականություն ու լինել անաչառ՝ նա թուրքերի հետ ավելի մեղմ է վարվել, քան հույների ու հայերի հետ: Իր այդ՝ թրքամոլության հասնող անաչառության պատճառով նա Ջմյուռնիայում հույների կառավարման ամբողջ ընթացքում քրիստոնեական համայնքում ժողովրդականություն չի վայելել: Չնայած դրան, երբ 1922-ին քեմալական բանակի մուսքից հետո Ստերոյադիսը նավով փախուստի է դիմելիս եղել, նրա նավ նստելուց առաջ թուրք ամբոխը ցնծացել է («Մեր Ջմյուռնիան» 1960: 196): Պետք է նշել, սակայն, որ Ստերոյադիսը Ջմյուռնիայից փախչող հույն պաշտոնյաներից վերջինն էր (Housepian 1971: 100):

21. Հաջի-Անեստիսը Ջմյուռնիայի հույն գործավարությունների գերագույն հրամանատարն էր՝ հայտնի իր մտային անկայունությամբ: Նա մեկն էր Հունաստանի բարձրաստիճան վեց ներկայացուցիչներից, որոնք Փոքր Ասիայում հույների ռազմական մեծ ձախողության համար մեղավոր համարվեցին և Վենիզելոսի կողմնակիցների կողմից մահապատժի ենթարկվեցին (Housepian 1971: 201):
22. Գեներալ Մուրսել Փաշայի հեծելազորի անսպասելի մուտքը Ջմյուռնիա ցնցող տպավորություն թողեց նույնիսկ ամենաանկողմնակալ ակամատեսի վրա: Հարյուր հազարավոր փախստականներ, որ խոնկվել էին նավահանգստում, տեսնելով թուրքական հեծյալների ժամանումը, ահ ու սարսափի մեջ ընկան: Ջմյուռնիայի աղետի թեման արծարծող գրականությունը լի է այն տեսարանի նկարագրությամբ, երբ խուճապահար մարդիկ ահարկու հեծյալներին տեսնելուն պես սկսում են փախուստի դիմել, իսկ թուրք հեծյալները փորձում էին նրանց փախուստը կանխել՝ կոչելով՝ «Korkma!» (Քո՛րքմա – Մի՛ վախեցիր) (Puaux 1923: 9; Housepian 1971: 103): Ինչպիսի՜ խաբեություն, եթե նկատի ունենանք այդ փախստականների տխուր վախճանը:
23. Իթթիհադ բառը վերաբերում է երիտթուրքերին կամ «Միություն և առաջադիմություն» (թուրք. İttihad ve Terakki Cemiyeti) կոմիտեին, որ հիմնադրվել էր 1889-ին՝ թուրք սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի վրա ճնշում գործադրելու, բարենորոգումներ իրականացնելու նպատակով (տե՛ս սույն էջում ծանոթ. 25): Ազդեցություն կրելով Եվրոպական պոզիտիվիզմի և ազգայնականության գաղափարախոսությունից՝ իթթիհադիստները սահմանադրության կոչ էին անում՝ ապահովելով քաղաքացիական և դավանանքի ազատություններ, նպաստելով պանթուրքիզմին: Իթթիհադիստները 1915-ի Հայկական Ցեղասպանության կազմակերպիչներն էին: Նրանց պարագլուխներից էին Էնվեր, Թալեաթ

և Ջեմալ փաշաները, որոնք շատ երիտթուրքերի նման Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի պարտությունից հետո գերմանացիների օգնությամբ արտասահման փախան: 1919-ին նրանք օսմանյան ռազմական հատուկ դատարանների վճռով պատերազմի հանցագործ հայտարարվեցին և իրենց բացակայությամբ մահվան դատապարտվեցին (Սողոմոն Թեֆլե-րյանի կողմից Թալեաթ փաշայի սպանության մասին, տե՛ս «Գրականություն» բաժինը, էջ 191):

24. *Իթիլաֆը* կարճատև կյանք ունեցող հակաիթթիհադական կուսակցություն էր, որ 1912-ին կազմալուծվեց:

25. Արդուլ Համիդ II-ը պատմության մեջ է մտել որպես «Օսմանյան կայսրության երկարամյա գոյության ամենատեղի, խորամանկ, դավադիր և դաժան սուլթանը»: Նա իշխել է 1876-1909 թվականներին (Eversley 1917): Իբրև հայտնի հետադիմական՝ Համիդը արհամարհում էր արևմտյան ազատամտությունը, խոսքի և մամուլի ազատությունը: Նա 1895-ին, եվրոպացիներին հաճուցանալու նպատակով համաձայնվեց բարենորոգումներ անել: Շուտով, սակայն, նա հրաժարվեց բարենորոգումների գաղափարից և 19-րդ դարի վերջում շարունակեց հայերի և բուլղարների զանգվածային ջարդերը: Այդ պատճառով էլ ստացավ «Արյունոտ» կամ «Կարմիր սուլթան» անունը:

26. *Բեյ և Հֆենդի*՝ թուրքերի մեջ տղամարդկանց դիմելու երկու տարբեր ձևեր են: *Բեյ* օգտագործվում է բարձրաստիճան մարդկանց դիմելիս, իսկ *Հֆենդի* ընդհանրապես տղամարդկանց դիմելու քաղաքավարական ձև է Թուրքիայում: *Հֆենդի* կարող են կոչվել ամեն հավատքի տղամարդիկ, մինչդեռ *բեյ*-ը վերապահված է մահմեդականներին:

27. *Մուսկի*՝ «հրեական»:

28. Արքեպիսկոպոս Ղևոնդ Դուրյանը՝ Ջմյուռնիայի հայկական թեմի առաջնորդը, լավ հարաբերությունների մեջ չէր թուրքական կառավարության հետ: Երբ 1919-ին հունական բանակը Ջմյուռնիան գրավեց, նա հունական դրոշ կախեց Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցու վրա, իսկ դարպասին փակցրեց Կոնստանտին թագավորի նկարը: Դեռ ավելին. նա մտերմական կապերի մեջ էր թուրքերին ատելի հունական ուղղափառ եկեղեցու առաջնորդ Խրիստոստոմոսի հետ: 1922-ի սեպտեմբերի 10-ին Խրիստոստոմոսը տանջամահ եղավ թուրք խուժանի կողմից (Puaux 1923: 8-9; Housepian 1971: 118):

29. 1922-ից ի վեր ականատեսների վկայությունների վրա հիմնված տարբեր աղբյուրներ հաստատել են, որ սեպտեմբերի 13-ին Ջմյուռնիայի հայկական թաղամասը հրդեհել են թուրքերը՝ հույս

- ունենալով, որ հրդեհը տներում թաքնված հայերին փախուստի կմատնեն և կքշեն նրանց իրենց տներից: Այդ հրդեհից, բացի հարյուրավոր հայերից, 1500 հայկական տուն ու խանութ է կործանվել (Puaux 1923: «Մեր Ջմյունհիան», 1961: 198-199):
30. Protégé կոչվող կարգավիճակը Օսմանյան կայսրության հպատակներին ընծայում էր եվրոպական որոշ պետություններից մեկի հովանավորությունը, որի դիմաց հովանավորյալը պարտավոր էր ծառայություններ մատուցել տվյալ պետության հյուպատոսարաններին և հաստատություններին: Ինչպես Թուրքիայի ամեն արտասահմանյան քաղաքացի, protégé կարգավիճակ ունեցողները ազատվում էին բոլոր տեսակի հարկերից, զինվորական ծառայությունից և երկրի դատարանին ենթարկվելուց (Bowie 1970: 1):
31. Օսմանյան կայսրության երկու ամենաառաջավոր քաղաքների՝ Կոստանդնուպոլսի և Ջմյունհիայի հայ բնակչությունը 1915-ի ողբերգական դեպքերից ավելի քիչ տուժեց, քան Թուրքիայի մյուս շրջանների հայությունը: Քանի որ Ջմյունհիայի հայությունը տեղահանման չէր ենթարկվել, 1915-ից մինչև 1922-ը այնտեղ կարող էին ապաստան գտնել թուրք յաթաղանից փրկված՝ մյուս շրջաններից տեղահանվող հայերից ոմանք. նրանց թվում էին նախճիրից փախած որբերը:
32. *Գյավուր* բառը, որն իր ծագումով նշանակում է *հեթանոս* կամ *անհավատ*, թուրքերի կողմից օգտագործվող նվաստացուցիչ անունն էր բոլոր ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ներկայացուցիչների համար, հատկապես՝ հայերի, հույների և հրեաների: Այսպիսով՝ *գյավուր Ջմյունհիա* նշանակում է *հեթանոսների, անհավատների քաղաք Ջմյունհիա*: Կ. Խաչերյանի «Գյավուր Ջմյունհիան դարձել է թուրքական Ջմյունհիա» նախադասությունն էլ այստեղ ակնարկում է թուրքերի վերջնական նպատակի իրականացումը, որը Թուրքիայի կերտումն էր միայն թուրքերի համար, այսինքն՝ պանթուրքիզմը:
33. Ջմյունհիայի աղետից փրկվածների վկայությունները Մ. Հուսեփյանի գրքում (Housepian 1971: 209) լիովին համընկնում են բժիշկ Խաչերյանի տված տեղեկությունների հետ հատկապես այն մասին, թե ինչպես էին թուրք զինվորները թալանում բանտարկյալներին ու գերիներին՝ հափշտակելով նրանց կոշիկները, փողը, ժամացույցները, հագուստեղենը և մինչև անգամ՝ սպիտակեղենը:
34. Սպանդի և աքսորի այդ ահաբեկիչ ժամանակներից մեզ հասել են մի շարք սրտաճմլիկ պատմություններ այն մասին, թե ինչպես որոշ հասարակ թուրք քաղաքացիներ, իրենց կյանքը վտանգի

տակ դնելով, օգնության ձեռք են մեկնել հայերին: Երևում է, որ զինվոր Հյուսեյինն էլ նրանցից մեկն էր: Առանց Հյուսեյինի օգնության գուցե բժիշկ Խաչերյանը ավելի տխուր ճակատագիր ունենար:

35. Բռնաբարության ենթարկվող կնոջ մայրը կամ կեսուրը օգտագործած «*պատիվը Փաղիշահինն է*» արտահայտությամբ թիշեցնում է օրինազանց թուրքին՝ փաղիշահի կամ սուլթանի հանդեպ նրա ունեցած զինվորական պարտականությունը: Դա մի փորձ է՝ բռնաբարողի գիտակցության մեջ արթնացնելու պատվի զգացումը:
36. Բուլղար ժողովուրդը ևս երկար ժամանակ տառապել է Օսմանյան կայսրության լծի տակ: 1875-ին բուլղար գյուղացիների դաժանորեն ճնշված ապստամբությունը (տե՛ս՝ Eversley 1917: 319) Եվրոպայում և Հյուսիսային Ամերիկայում համընդհանուր սարսափ ու զայրույթ առաջացրեց (Douglas 1998: 279): Իր ազատագրումից հետո և Առաջին աշխարհամարտին նախորդող տարիներին Բուլղարիան Թուրքիայի հետ պատերազմական վիճակի մեջ էր: Սակայն երբ Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվեց, Բալկանյան երկրորդ պատերազմի ժամանակ 1913-ին կորցրած տարածքները վերագրավելու հույսով Բուլղարիան դաշնակցեց Գերմանիայի հետ, մի բան, որ բուլղարներին դրեց թուրքերի կողմը, քանի որ վերջիններս նույնպես Գերմանիայի դաշնակիցն էին (McIntyre 1988: 19-20):
37. *Չեթեները* (թուրք. çeteler) բանտից ազատված և Քեմալի բանակում ներգրավված ավագաններ էին, որոնք հայտնի էին իրենց դաժանությամբ (տե՛ս Housepian 1971: 27): *Չեթեներ* էին կոչվում նաև երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված զինված այն ուժերը, որոնք կրում են հայ աքսորյալների թալանի ու կոտորածների պատասխանատվությունը: Բժիշկ Խաչերյանի օրագրում թուրք զինվորը *չեթե* բառն օգտագործում է «հանցագործ» իմաստով:
38. 1920-ի սեպտեմբերին, երբ օսմանյան կառավարությունը Կոստանդնուպոլսում արդեն ստորագրել էր Սևրի պայմանագիրը, Մուստաֆա Քեմալը իրագործեց դեռ նույն տարվա գարնանը պատրաստած՝ Հայկական Հանրապետության վրա հարձակվելու իր ծրագիրը: Նա հրամայեց գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրին՝ թուրք ազգայնական զինված ուժերի արևելյան բանակի հրամանատարին, անցնել ռուս-թուրքական նախապատերազմյան սահմանը և արշավել Հայաստանի վրա: Նույն տարվա նոյեմբերին Կարաբեքիրը գրավեց Ղարսը, Արդվինը և Ալեքսանդրապոլը (այսօր Գյումրի) և ստիպեց Երևանի այդ ժամանակվա՝ դեռ նոր ու խախուտ կառավարությանը խաղաղության պայմանագիր կնքել (Toynbee 1923/1975: 123; Hale 1994: 62): Այդ պայ-

մանագրում թելադրվող կործանարար պայմաններից խուսափելու նպատակով (պայմանագիրը փաստորեն խլում էր հայկական մնացած պատմական հողատարածությունների մեծ մասը) երևանյան կառավարությունը միաժամանակ բանակցություններ վարեց սովետների հետ և, ի վերջո, երկրի կառավարումը հանձնեց վերջիններին:

39. Զմյուռնացիք սիրում էին մականուններ տալ մարդկանց: Այս դեպքում *Դելի Յանի* նշանակում է «խենթ Յանի» (թուրք. *դելի*՝ «խենթ», «խելագար», իսկ *Յանի*՝ *Յոաննի* «Հովհաննես» անվան կրճատ ձևն է):

40. Զերքեզները ծագումով կովկասյան ժողովուրդ են: 19-րդ դարում նրանք բռնի ուժով ուսական բանակի կողմից քշվեցին Հյուսիսային Կովկասից դեպի Օսմանյան կայսրություն, որն աքսորյալներին ընդունեց որպես հատուկ փախստականների (թուրք. *muhaciler* *հավատքի աքսորյալներ*): Սակայն օսմանյան կառավարությունը չկարողացավ հարկ եղած օգնությունը ցույց տալ աքսորյալ չերքեզ ժողովրդին, և նրանցից շատերը սովի ու համաճարակների զոհ դարձան: Վերապրողներին օսմանյան կառավարությունը նպատակադրված ձևով վերաբնակեցրեց կայսրության ամբողջ տարածքում և օգտագործեց նրանց՝ չերքեզ տղամարդկանց մարզելով որպես կայսրությանը հյուր-հնազանդ զինվորական վերակացուների: Վերջիններս դաժան միջոցներով չարչարում էին ոչ թուրք տեղական բնակչությանը, հատկապես բալկանյան և փոքրասիական քրիստոնյաններին: Ցեղասպանության որոշ պատմաբաններ չերքեզների արտաքսումն ու բռնի տեղահանումը դիտում են որպես երիտթուրքերին բնորոշ՝ փոքրամասնությունների նկատմամբ վարած քաղաքականության նախատիպ: Այսօր չերքեզների հետնորդներն ապրում են Մերձավոր Արևելքում՝ հատկապես Հորդանանում, Սիրիայում և Թուրքիայում:

41. Համաձայն քեմալական բանակի պաշտոնական մի հրամանագրի, որը փակցված էր ամենուրեք կամ ցրված էր ինքնաթիռներից, հայ և հույն 18-45 տարեկան ռազմունակ տղամարդիկ հայտարարվել էին ռազմագերիներ: Իսկ հայերի և հույների մնացած հատվածին ներկայացվել էր վերջնագիր, որը պարտադրում էր նրանց մինչև 1922-ի հոկտեմբերի 1-ը հեռանալ Զմյուռնիայից և նրա շրջակայքից (Puaux 1923: 29; Housepian 1971: 172):

42. Այա (հուն. *αἶα* - սուրբ) Սոֆիայի մայր տաճարը բյուզանդական եկեղեցական ճարտարապետության ամենաշքեղ հուշարձանն է, որ կառուցվել է 532-537-ին Կոստանդնուպոլսում: 557-ին երկրաշարժից ավերվել էր գմբեթը, իսկ 989-ին մեկ այլ երկրաշարժից

վնասվել էր հիմնական կառույցը: X դ. վերջին գմբեթը վերակառուցել է Անհից հրավիրված հայ արքունի ճարտարապետ Տրդատը: 1453-ին՝ օսմանների կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո, եկեղեցին ներքին վերակառուցումներից հետո մզկիթի վերածվեց: Ծննքը այսօր գործում է որպես թանգարան: Դարեր շարունակ հույների համար Այա Սոֆիան եղել է Բյուզանդական կայսրության կորած փառքի, ինչպես նաև հույների քաղաքական անգործության ու նրանց նվաստացման խորհրդանիշը: Այստեղից էլ բխում են թուրք խուժանի հեզմական ակնարկները:

43. Հայ մեծահարուստ Էլմասյան ընտանիքի շքեղ առանձնատունը մեկն էր հրդեհից հետո Ջմյուռնիայի նավահանգստում կանգուն մնացած սակավաթիվ շենքերից: Նրա վրա ծածանվում էր ամերիկյան դրոշը, և միայն նավի համար տոմսեր ունեցողներն էին, որ իրավունք ունեին նախքան շոգենավ նստելը այդ շենքում և ամերիկյան պաշտպանության ներքո ապաստան գտնել (Housepian 1971: 173):

44. Պապիկիս օրագրության և Հուսեփյանի (Housepian 1971) աշխատության միջև համապատասխանությունների շնորհիվ ես ի վիճակի եղա վերականգնել մեր ընտանեկան՝ այդ օրհասական օրերի պատմությունը: Հուսեփյանի գրքից կարողացա, օրինակի համար, մանրամասն տեղեկություններ ստանալ այն մասին, թե ինչպիսի հանգամանքներում է իրականացել պապիկիս և իր ընտանիքի փախուստը «դժոխային» Ջմյուռնիայից: Մասնավորապես տեղեկացա, թե վերջին պահին վճռական դեր է խաղացել մեթոդիստ Ասա Ջենինգսը (Asa Jennings)՝ Նյու-Յորք նահանգի հյուսիսից՝ Երիտասարդների քրիստոնեական միության (YMCA) Ջմյուռնիայի մասնաճյուղ ուղարկված հոգևորականը, որի հերոսական ջանքերի շնորհիվ պապիկիս ընտանիքը հազարավոր ուրիշների հետ շոգենավ է նստել ու փրկվել: Ջենինգսը YMCA-ի վերջին ներկայացուցիչն է եղել, որ դեռ մնացել էր Ջմյուռնիայում՝ դառնալով քրիստոնեական փոքրամասնությունների ողբերգության ականատեսն ու վկան: Լսելով իր խղճի ձայնը՝ նա կարողացել է իրագործել այն, ինչ օտարերկրյա շատ կազմակերպություններ ու հիմնարկություններ չեն կարողացել կամ ավելի ճիշտ՝ չեն ցանկացել անել: Ինքնագլուխ կերպով և առանց իր կառավարությունից որևէ լիազորություն ունենալու նա բանակցել է հունական, ամերիկյան և թուրքական իշխանությունների հետ և 1922-ի սեպտեմբերի 24-ին, ամերիկյան ռազմաճակի պաշտպանության ներքո, 20 հունական փոխադրանավերով իրականացրել է 15.000 կանանց, երեխաների և տարեցների ապահով փոխադրումը Ջմյուռնիայից Միտիլիի (Housepian 1971: 178-186): Մեծ մարդասեր Ասա Ջենինգսի անունը ոսկի տառերով գրված

պիտի մնա Զմյուռնիայի արյունոտ պատմության մեջ:

45. Խաչի տոնը (Խաչվերաց) Հայկական Առաքելական Եկեղեցու պատարագային տարվա 12 մեծ տոներից մեկն է և պատմականորեն հիշեցնում է 326-ին խաչը գտնելը Երուսաղեմում: Այդ տոնը համընկնում է 7-րդ դարի սկզբին հայերի՝ պարսիկներից ազատագրվելու օրվան:
46. Կարդալով պապիկիս օրագրում այս փոքրիկ տեղեկությունը մայրիկիս՝ Սիրարփիի պահվածքի մասին այդ համատարած խառնաշփոթության օրերին, երբ նա ընդամենը 11 տարեկան էր, իմ հիշողության մեջ արթնացավ հանգուցյալ մորս բնավորության գծերից կարևորագույնը՝ նրա անշեղելի նպատակասլացությունը և անկոտրում հաստատակամությունը:
47. Ամերիկացիները այդ ժամանակաշրջանում արտաքին հարաբերությունների հարցում վարում էին մեկուսացվելու քաղաքականություն: Նրանք որոշել էին չմիջամտել անդրատլանտյան գործերին և մասնավորապես Փոքր Ասիայի հայերի ու հույների ողբերգության հարցին: Գրականության մեջ սավում է նաև, որ ամերիկացիները արևելքի ժողովուրդների հետ շփվելու փորձառություն չունեին և պարզապես ի վիճակի չէին դիրքորոշվել նախնիների դեպքում (Walker 1990: 265):
48. Ստեփան Աշճյանը՝ Գրիգոր Աշճյանի որդին, Հուսեփյանի գրքում հաղորդում է, որ թուրքերը սեպտեմբերի 24-ին հորը սպանել են Զմյուռնիայից փախստականներ տեղափոխող շոգենավից մի քանի մղոն հեռավորության վրա (Housepian 1971: 209):
49. Հրդեհը, կողպուտը, բռնաբարությունը և սպանությունները միայն Զմյուռնիային հատուկ չէին: Հայ և հույն համայնքներ ունեցող Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր քաղաքում ու գյուղում, որոնք վերագրավվել էին թուրքական բանակի կողմից, նույն երևույթը կրկնվում էր. մանավանդ սևծովյա քաղաքներում և Կապադովկիայում, որտեղից փաստորեն հույն քրիստոնյաների ամբողջ բնակչությունը բնաջնջվեց կամ գաղթի ճանապարհը բռնեց: Նույնը տեղի ունեցավ նաև Զմյուռնիայի արվարձաններում և մոտակա քաղաքներում, այդ թվում՝ Ակ-Հիսարում: Այնտեղ 1922-ի սեպտեմբերին նահատակվեցին Խաչերյանների մնացած բոլոր տասը հարազատները: Ակ-Հիսարը դեռ 1895-ի հոկտեմբերին նախնիի թատերաբեմն էր, ուր բազմաթիվ հայերի սպանություններ տեղի ունեցան (Walker 1980: 158):
50. Քուրդ բանաստեղծ Ֆայիք Ալի Բեյը (Faik Ali Beg), որ 1915-ին ընդհանուր բռնագաղթի ժամանակ ծառայել է որպես Քյութահիայի կառավարիչ, հրաժարվել է իրականացնել իր կառավարության հրահանգները և «սպառնում էր ձերբակալել ու մահվան

դատապարտել որևէ մեկին, ով հայերի վրա ձեռք կբարձրացներ» (Beylerian 1983: 208): Սա, իհարկե, բացառիկ դեպք էր: Որպես օրենք՝ օսմանյան պաշտոնյաները, որոնք չէին համագործակցում իրենց կառավարության հետ, փոխարինվում էին երիտթուրքերի շարքերից բերված դաժան կամակատարներով: Կային նաև զանազան օրենքներ ու հրահանգներ, որոնք մահապատժի էին դատապարտում բոլոր մահմեդական քաղաքացիներին, որոնք պաշտպանում կամ թաքցնում էին հայերին:

51. 1915-ի օգոստոսի 2-ին՝ Պարտիզակի ամբողջ հայ ազգաբնակչությունը (կանայք, երեխաներ և ծերեր) բռնի տեղահանվեց և քշվեց դեպի Սիրիայի անապատները, մինչդեռ երիտասարդ տղամարդիկ, հատկապես մտավորականները, տեղնուտեղը սպանվեցին (Մխալյան 1938, Տեր-Հակոբյան 1960): Ծառ քչերին է հաջողվել խուսափել բռնի տեղահանումից և տեղի խիզախ թուրքերի օգնությամբ տարիներով թաքնված մնալ հեռավոր վայրերում: Նրանց թվում էին Ղազարոսյանները, Կ. Խաչերյանի քրոջ՝ հինգ հոգուց բաղկացած ընտանիքը, որը մինչև 1919-ը թաքնված է մնացել Իզմիտի նահանգում և ապա կարողացել է ապաստանել հունական Միտիլիի կղզում:

52. Արքեպիսկոպոս Եղիշե Դուրյանը (1860-1930)՝ արևմտահայ մեծ բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանի եղբայրը, իր ժամանակի հայկական առաքելական եկեղեցու ամենաառաջավոր հոգևորականներից մեկն էր: Նա նաև բանաստեղծ էր, գրող և լրագրող: 20 տարեկան հասակից տասը տարի (1880-1890) ապրել է Պարտիզակում՝ բժիշկ Խաչերյանի ծննդավայրում, և այդ ժամանակ արդեն անուն շահել որպես հոգևորական և ուսուցիչ, իսկ ավելի ուշ՝ որպես հայկական ազգային դպրոցի տնօրեն: Պարտիզակի կրթական համակարգում և մշակութային կյանքում նրա խոշոր ներդրումների շնորհիվ այդ տարիները պատմության մեջ են մտել որպես Պարտիզակի ՈՍԿԵԴԱՐԸ (Տեր-Հակոբյան 1960: 77-79): Իր կյանքի ընթացքում արքեպիսկոպոս Եղիշե Դուրյանը եղել է Զմյուտնիայի Առաջնորդը, ապա դարձել է Կոստանդնուպոլսի և Երուսաղեմի Աթոռների Պատրիարքը:

Նկարներ ու քարտեզներ

Կոստանդնուպոլիս 1899
Կարապետ Խաչերյանը՝ բժշկական համալսարանի ուսանող

Միտիլի 1922. Խաչերյանների ընտանիքը գաղթական:
Երկրորդ շարքում՝ ձախից աջ՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյան, տիկին
Էլիզա Խաչերյան, Վարդուհի (1,5 տ.), Խաչերես (13 տ.):
Առաջին շարքում՝ Սիրարիկի (11 տ.), Գրիգոր (9 տ.), Հովհաննես (8 տ.):

Սեւանիկ 1934. Դ-ր Կ. Խաչերյանը իր տիկնոջ՝ Էլիզաւի և զավակների՝ Վարդուհու ու Հովհաննէսի հետ

Սեւանիկ 1925. Սիրարփի և Խաչերես Խաչերյանները Ֆրանսիա մեկնելուց առաջ

Մարսել 1926.
Սիրարփի Խաչերյանը

Փարիզ 1934.
Խաչերես և Գրիգոր Խաչերյանները

Սելանիկ 1940. Կյուլաբենկյան վարժարանի 1939-1940 շրջանավարտները ուսուցչական և վարչական կազմի հետ:
Առաջին շարք. երկու աջակերտ բարերար Կյուլաբենկյանի նկարի հետ:

Երկրորդ շարք. ձախից աջ՝ 1. Ս. Բարսեղյան (ուսուցիչ), 2. (?) Արդիրիսյան (հույն տնօրեն), 3. (խնամակալ, անունն անծանոթ), 4. Հ. Մորիկյան (խնամակալ), 5. Դ-ր Կարապետ Խաչերյան, Կյուլաբենկյան վարժարանի արտոնատներն ու գլխավոր խնամակալը, 6. Հ. Ալոնյան (ուսուցիչ), 7. Հ. Շիվանյան (ուսուցիչ), 8. Թ. Բոլաջյան (հայ տնօրեն), 9. Ե. Պտուղյան (ուսուցիչ):

Երրորդ շարք. ձախից աջ՝ 2. Օր. Յոաննա Լուզակի (ուսուցչուհի), 3. Յ. Վիշապյան (ուսուցչուհի), աջից ձախ՝ 1. Յո. Խասիկիսիս (ուսուցիչ), 2. Խ. Խանջյան (ուսուցիչ), 3. Օր. Էլսիդա Զարիֆի (ուսուցչուհի):

Փաթիկ 1950. Խաչերյան ընտանիքը Արգենտինա փոխադրվելուց առաջ:

Երկրորդ շարք. ձախից աջ՝ Գրիգոր Խաչերյան, Վարդուհի Խաչերյան-Կյուրճյան, Տիգրան Կյուրճյան (Վարդուհու ամուսինը), Մարիթա Ավետիսյան-Խաչերյան (Խաչերեսի կինը), Խաչերես և Հովհաննես Խաչերյանները:

Առաջին շարք. ձախից աջ՝ Սունյա (Խաչերեսի դուստրը), տիկին Էլիզա Խաչերյան, դ-ր Կարապետ Խաչերյան, Երվանդ Կյուրճյան (Վարդուհու և Տիգրանի որդին):

Բուենոս Այրես 1953. Տիկին Էլիզա Խաչերյանը

**Բուենոս Այրես 1984. Դորա Սաքայանը իր քեռու՝
Հովհաննես Խաչերյանի հետ**

**Բուենոս Այրես 1984. ձախից աջ՝ Սիրվարդ (Հովհաննեսի կինը), Դորա
Սաքայան, Հովհաննես Խաչերյան, Լեսլի Մարքովից (Դորայի ամուսինը),
Վարդուհի Խաչերյան-Կյուրճյան**

Միամի, Ֆլորիդա, 1992.
ձախից աջ՝ Սիրվարդ (Հովհաննեսի կինը), Դորա Սաքայան,
Հովհաննես Սաչերյան

Բուենոս Այրես 1995.
ձախից աջ՝ Վարդուհի Սաչերյան-Կյուրճյան, Դորա Սաքայան,
Էլիզա (Հովհաննեսի դուստրը) և Հովհաննես Սաչերյաններ

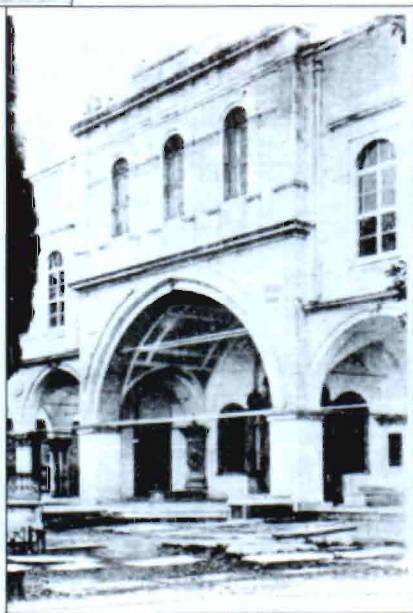
Զմյուռնիա, Աղջիկների Սուրբ Հոփսիմյան վարժարան

Զմյուռնիա, Տղաների Սուրբ Մեսրոպյան վարժարան

**Ս. Ստեփանոս եկեղեցին
(գմբեթ և զանգակատուն)**

Ս. Ստեփանոս եկեղեցու մուտքը

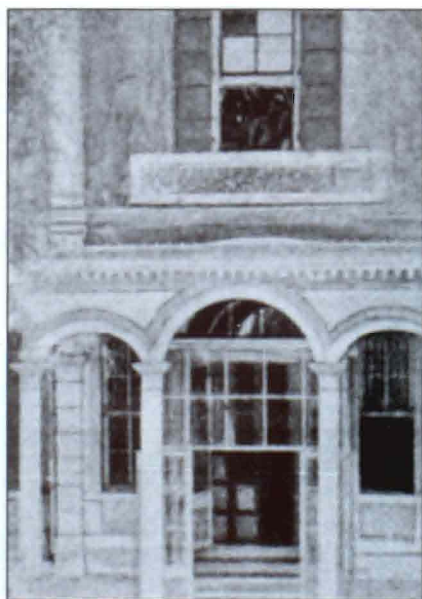
Արքեպիսկոպոս Եղիշե Դուրյան

Արքեպիսկոպոս Հսոնդ Դուրյան

Զմյուռնիա 1920. Ալեքսանդր Խատիսյանի գլխավորությամբ Ռիվանդանոց
այցի եկած Հայաստանի պատվիրակությունը՝ Ազգային Ռիվանդանոցի մի
խումբ աշխատակիցների հետ: Աջ կողմի ամենահետևում՝ քծիշկ Կ. Խաչերյան

Զմյուռնիայի Ազգային Ռիվանդանոցի շքամուտքը

Զմյուռնիայի Ռայ աղջիկների որբանոցը աշխատակազմի ղեկավարները

Զմյուռնիայի Ռայ տղաների որբանոցը աշխատակազմի ղեկավարները

Զմյուռնիա, Կառավարական հրապարակը

Զմյուռնիա, Նավահանգստից մի տեսարան

Զմյուռնիա, Անցագրատուն (Passaport)

Զմյուռնիա, Սպորտային ակումբը (Sporting Club) և այլ շենքեր

Զմյուռնիա, Նավահանգստից մի տեսարան

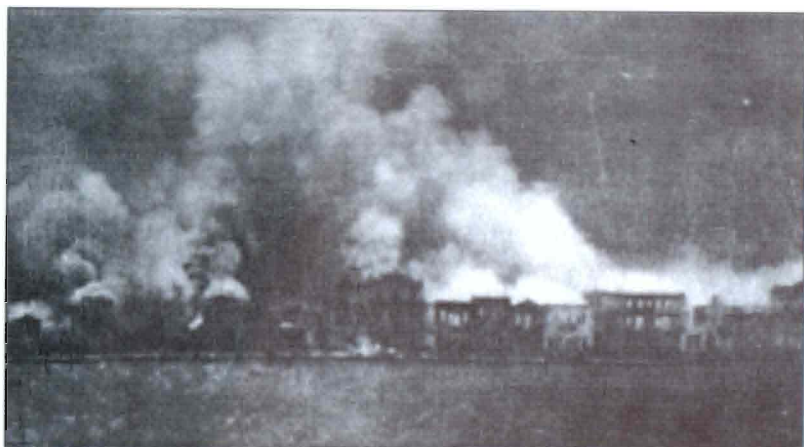
Զմյուռնիա, Քարափից մի տեսարան

Զմյուռնիայի թատրոնը
(Théâtre de Smyrne)
Քրդեհից առաջ

Belfrey of Aya-Fotini

Զմյուռնիան բոցերի մեջ

Զմյուռնիայի թափորոնը և այլ շենքեր հրդեհից հետո

Զմյուռնիա 1922. Մարդիկ հրի, սրի ու ջրի միջև...

Մարդիկ սպասում են Գավերին...

Փունթա, մարդիկ շտապում են շոգեհավ Գստել...

Փոքր Ասիա

**ՋՄԵՈՒՌՆԻԱԾԻ ՄՈՏ ԳՏՆՎՈՂ ՀՈՒՆԱԿԱՆ
ՀԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՄՆԱՅՈՐԴՆԵՐԻՑ**

Եփեսյան Արտեմիս

Եփեսոս. Աֆրոդիտի տաճարը

Եփեսոս. Կորնթյան խոյակ

**ԲԺԻՇԿ ԿԱՐԱՊԵՏ ԽԱՉԵՐՅԱՆԻ ՕՐԱԳՐԻ
ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Հրատարակված ու չհրատարակված կարծիքներ

Ինչպես նշում եմ ներածության մեջ (էջ 17), մեծ հորս՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի գոյության մասին տեղեկացա շատ ուշ: Այն ձեռքս անցավ 1993-ին, և ես անմիջապես ձեռնամուխ եղա հայերենով բնագիրը հրատարակելու աշխատանքին: Կարապետ Խաչերյանի «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին» վերնագրով գրքի առաջին՝ 1975-ի հայերեն հրատարակությունը, ի զարմանս շատերի, կանադահայ համայնքում բավականին աննկատ անցավ: Չնայած դրան՝ դրանից անմիջապես հետո ես ձեռնարկեցի դրա անգլերեն թարգմանությունը և 1997-ին Մոնրեալում հիմնելով «Արոդ» (Arod) հրատարակչությունը՝ լույս ընծայեցի «An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian, My Smyrna Ordeal in 1922» (թարգմ. Մի հայ բժիշկ Թուրքիայում. Կարապետ Խաչերյան, «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին») վերնագրով գիրքը: Այդ գիրքը անգլիախոս ընթերցողների շրջանում մեծ հաջողություն ունեցավ և համբավ բերեց Կ. Խաչերյանի օրագրին: Արդյունքում հայերեն 1995 թ. հրատարակությունը շուտով սպառվեց, և 1997-ին անհրաժեշտ եղավ մի անգամ ևս հրատարակել հայերեն բնագիրը: Ապա պահանջ առաջացավ գիրքը թարգմանել մի շարք այլ լեզուների. ֆրանսերեն, իսպաներեն, հունարեն, գերմաներեն, ռուսերեն և նույնիսկ թուրքերեն:

Կարապետ Խաչերյանի օրագրի տարբեր լեզուներով հրատարակությունները փայլուն ընդունելություն գտան, որի հետևանքով սկսած 1997-ից աշխարհի չորս կողմից գիրքը ներկայացնելու հրավերներ ստացա: Շնորհանդեսներ տեղի ունեցան Կանադայի ու Միացյալ Նահանգների տարբեր քաղաքներում, ապա՝ Արգենտինայում, Հունաստանում, Կիպրոսում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում և այլուր: Գրքի ներկայացման երեկոների մեջ ամենից հիշարժանը

* Հրատարակչության «Արոդ» անունը «Դորա» անձնանվան շրջված ձևն է. Dora → Arod:

մնաց անգլերեն տարբերակի շնորհանդեսը, որ տեղի ունեցավ ամբողջ Կանադայում բազմաթիվ գրախանութներից բաղկացած, “Chapters” անունը կրող հաստատության Մոնրեալ քաղաքի կենտրոնական մասնաճյուղում: Ուրբաթ օրը՝ 1997-ի հոկտեմբերի 3-ին՝ “Chapters-Montreal” կենտրոնական գրախանութի երկրորդ հարկում նոր գրքերի ներկայացմանը հատկացված սրահը լեփ-լեցուն էր: Գրական երեկոյին ներկա էին Մոնրեալի ոչ միայն հայ և հույն, այլև թուրք համայնքի տարբեր ներկայացուցիչներ: Եկել էին Մոնրեալի հույն ու թուրք հյուպատոսները, հայ մշակութային և եկեղեցական կենտրոնների ներկայացուցիչներ, լրագրողներ, քաղաքիս համալսարաններից, մանավանդ իմ պաշտոնավարած ՄաքԳիլ (McGill) համալսարանից դասախոսներ, ուսանողներ և, անշուշտ, կանադացի այլ ընթերցասերներ: Քար լոռության մեջ 45 րոպե տևող ելույթս լսելուց հետո առաջինը խոսք վերցրին թուրք ներկաները, որոնք կազմակերպված կերպով և իրար հաջորդող գրգռիչ հարցերով փորձեցին գրական երեկույթի ընթացքը փոխել:

Առաջինը խոսեց մի թուրք հոգեբան: Նրա սադրիչ հարցերին պատասխանեցի նախ ես: Թուրք այցելուի դրույթն այն էր, որ Առաջին աշխարհամարտին և նրա հետևանքով զոհվել են ո՛չ միայն հայեր, այլև 2,5 միլիոն թուրքեր: Ես հիշեցրի թուրք հյուրին, որ այստեղ խոսքը 1915-ի աշխարհամարտում թուրք կամ այլազգի զոհերի մասին չէր, այլ այդ նույն ժամանակաշրջանի նախորդ և հետագա տարիներին Թուրքիայի ամբողջ տարածքում ապրող հայերի՝ թուրք կառավարության կողմից իրագործված նպատակադրված բնաջնջման մասին էր: 1922-ի Զմյուռնիայի դեպքերի նպատակը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ 1915-ի ցեղասպանությունից հետո Թուրքիայում մնացած հայ բնակչության մաքրագործումը: Դեռ ավելին. Թուրքիայի կառավարությունը Զմյուռնիայի աղետի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալի ձեռքով ավարտեց ամբողջ քրիստոնյա, հայ ու հույն՝ իր իսկ քաղաքացիների վերացման ծրագիրը և իր երկրում համատարած թրքայնացման (պանթուրքիզմի) երազը իրականացրեց: Երեկոյի ընթացքում թուրք այցելուների հակաճառությունները շարունակվեցին, և արդեն քաղաքական բնույթ ստացած բանավեճին մասնակցեցին նաև հույն հյուպատոս Դիմիտրիոս Յուաննուն և ուրիշ ներկաներ: Թուրք հոգեբանից հետո խոսեց Թուրքիայի հյուպատոս Ալի Արգունը, որը նախ՝ ինձ ուղղեց անթիվ

հարցեր, որոնց ինձանից բացի ուրիշներ ևս պատասխանեցին: Մթնոլորտը շիկացավ, և ես ստիպված եղա կարգի հրավիրել պարոն հյուպատոսին՝ հիշեցնելով նրան, որ սա գրական երեկո է և ո՛չ քաղաքական հավաք: Իսկ երբ նա բողոքեց՝ ասելով, որ ես այս գրքով ներկայանում եմ որպես քաղաքական եռանդուն գործիչ, ես հարց ուղղեցի ներկաներից մի խումբ ուսանողների. «Կարո՞ղ եք պարոնին ասել, թե ես ով եմ»: «Գերմաներենի մեր դասախոսը», — գոչեցին նրանք միաբերան: Հաջորդ խոսողը մի թուրք տիկին էր՝ Մոներեալի Concordia համալսարանի մի դասախոս, որն անտեղի հարցերով փորձեց մեզ նույնպես նյութից շեղել և որին դիպուկ նկատողություններով լուեցրեց հույն լրագրող տիկին Իրիս Կանեան: Թուրք ընդդիմախոսները պարտվեցին, սակայն այնքանով հաջողությամբ ունեցան, որ իրենց էլույթներով խլեցին շնորհանդեսի համար մեզ հատկացված երկու ժամվա մեծ մասը՝ հազիվ ժամանակ թողնելով գրքի քննարկման, մտքերի փոխանակման և գրքերի վաճառքի ու մակագրությունների համար:

Մի քանի օր անց ես ստացա նամակ Ontario-ում գործող Chapters հաստատության կենտրոնական գրասենյակից: Իր նամակում Chapters-ի նախագահ պարոն Lawrence N. Stevenson-ը, անդրադառնալով շնորհանդեսի ժամանակ որոշ մարդկանց կողմից ինձ հարուցված դժվարություններին, շնորհակալություն էր հայտնում ինձ, որ ի վիճակի եմ եղել հսկողության տակ պահել երեկույթի ընթացքը՝ զսպելով նրանց, ովքեր փորձել են շնորհանդեսը վերածել քաղաքական ասուլիսի:

“Chapters” գրախանութում տեղի ունեցած միջադեպը արձագանք գտավ ամենուր և հատկապես Կանադայի հունական և հայկական մամուլում: Արդյունքը եղավ այն, որ Կ. Խաչերյանի օրագրի նկատմամբ հետաքրքրությունը է՛լ ավելի մեծացավ: Ստորև բերվում են հրապարակված ու չհրապարակված կարծիքներից մի քանիսը՝ նշված շնորհանդեսի, ինչպես նաև օրագրի տարբեր լեզուներով լույս տեսած հրատարակությունների մասին: Դրանք գրախոսականներ և կանոնավոր կամ էլեկտրոնային փոստով առաքված նամակներ են, որոնք այստեղ թարգմանել ու բերել եմ ամբողջությամբ կամ հատվածներով:

Հոկտ. 4, 1997

Երեկ ներկա գտնվեցի պրոֆեսոր Դ. Սաքայանի՝ An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian, My Smyrna Ordeal in 1922 (թարգմ. «Մի հայ բժիշկ Թուրքիայում, Կարապետ Խաչերյան, Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին») վերնագիրը կրող գրքի շնորհանդեսին: Թեև ուրախացա՝ նկատելով հույն և թուրք հյուպատոսների ներկայությունը գրախանութի լեզվ-լեցում դահլիճում, բայց և մեծ հիասթափություն ապրեցի՝ տեսնելով թուրք հյուպատոսի ուղղակի թշնամական ու կոպիտ հարձակումները հեղինակի, ինչպես նաև հայ ու հույն մյուս ներկաների վրա: Դժգոհություն հայտնելով, որ հեղինակն օգտագործել է «ցեղասպանություն» բառը, նա փաստորեն պահանջեց տիկ. Սաքայանից բացատրել, թե ցեղասպանության վեց չափանիշներից ո՞ր մեկն է, որ կիրառելի է Զմյուռնիայի աղետի նկատմամբ: Տարօրինակ է, որ դիվանագետը նման հարցեր է ուղղում լեզվաբան պրոֆեսորին, որը պարզապես թարգմանել ու հրատարակել է իր մեծ հոր օրագիրը: Չլինելով ո՛չ միջազգային իրավաբան, ո՛չ էլ բարոյախոս, պրոֆեսոր Սաքայանը ներկայացրել է դեպքերը այնպես, ինչպես նրանք գրված են եղել իր մեծ հոր օրագրում անմիջապես Զմյուռնիայի ջարդերից հետո: Ակնհերս է, որ թուրք դիվանագետի նմանօրինակ վրդովմունքի հիմքում ընկած է անսահման մեղքի կամ ամոթի զգացումը, հատկապես այն կապակցությամբ, որ Թուրքիայի կառավարությունը պատմական այդ բոլոր իրադարձություններին պատշաճ ձևով չի անդրադարձել:

Ինչ վերաբերում է թուրք հյուպատոսի պահանջած բնորոշումներին՝ հայերի նկատմամբ կատարված ոտնձգությունների կապակցությամբ, ապա դրանք, անշուշտ, պետք է քննարկվեն միջազգային իրավունքին և մարդկային իրավունքներին նվիրված համապատասխան հավաքներում:

Հարի Տիգրանյան

Իրավաբան, Մոնրեալ

(Էլեկտրոնային նամակ՝ ուղղված HAYASTAN էլեկտրոնային ցանցի ընթերցողներին. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

Հոկտ. 6, 1997

«... Այդ թուրքերը չէին ունենա այդպիսի ամբարտաւան և հանդուգն կեցվածք, եթե արևմտյան պետությունները և հատկապես Միացյալ Նահանգները պարզորոշ կերպով դիրքորոշվեին և հանդես գային Հայոց ցեղասպանության հստակ ու անվերապահ ճանաչմամբ, ինչպես նաև բուն հանցագործների և մանավանդ թուրքական ներկա կառավարության անդամների դատապարտմամբ, այն կառավարության, որը միջոց չի խնայում կազմակերպելու ու ֆինանսավորելու փաստերը ժխտելու ու պատմությունը խեղաթյուրելու արշավները»:

Բերնհարդ Դիչաքճյան

Prof. Bernhard Bichakjian

Dept. of French, University of Nijmegen, Holland

(հատված էլեկտրոնային նամակից. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

ԿԱՆԱԴԱՅԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ

հոկտեմբեր 9, 1997

ՔՎԵԲԵՔԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԵՍ

Հաղորդագրություն

ՔՎԵԲԵՔԻ ՀՈՒՆԱԿԱՆ ԿՈՆԳՐԵՍԸ կոչ է անում մեր համայնքի ծագումով հույն բնակչությանը ուշի-ուշով հետևելու, որպեսզի մեր ազգի համար կարևոր նշանակություն ունեցող թեմաները շարունակեն մնալ մեր ուշադրության կենտրոնում: Այդ ուղղությամբ աշխատանքները կարևորվում են մանավանդ ներկա պայմաններում, երբ Թուրքիան ջանք չի խնայում խեղաթյուրելու իրականությունը, ջարդարարի իր դերը քողարկելու և հանդես գալու զոհի դերում:

Լոնդոնի Observer-ի թուրքերի հակահումնական գրգռիչ հրատառակությունները, ինչպես օրինակ, այն մասին, թե իբր հույները ապաստան են տվել քուրդ ահաբեկիչներին, շարունակվեցին Մոն-

րեալում՝ թուրք գործակալների վրդովեցուցիչ ելույթներով «Մի հայ բժիշկ Զմյուռնիայում» գրքի շնորհանդեսի ժամանակ:

Ծագումով հայ հեղինակի՝ Դորա Սաքայանի այս գիրքը նվիրված է վերջինիս մեծ հոր՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրին, որը նկարագրում է Զմյուռնիայի ողբերգական դեպքերը և 30 հազար հույների ու հայերի նահատակությունը:

Քվեբեքի կոնգրեսը ողջունում է մեր հյուսպատոս պրն. Յոաննուի միջամտությունը, որն ստիպեց թուրք գործակալներին նահանջելու պատմությունը աղավաղելու իրենց դիրքերից:

Քվեբեքի կոնգրեսը կոչ է անում համալսարանականներին ու ամբողջ հույն համայնքին միշտ պատրաստ լինել կանխելու թուրք գործակալների նմանօրինակ փորձերը:

Բավական է, ինչքան մեր ներքին անհամաձայնությունները մեզ չեղեցին մեր գոյատևման ազգասիրական նպատակներից:

Եկե՛ք բոլորս համախմբենք մեր ուժերը, և վստահ եղեք, որ Քվեբեքի կոնգրեսը պայքարելու է առաջին շարքերում, ինչպես միշտ, ձեզ հետ միասին, հանուն հայրենիքի պաշտպանության:

Դիմիտրիոս Վելոնաս,

Քվեբեքի հունական կոնգրեսի նախագահ

(Թարգմանությունը՝ հունարենից)

Հոկտ. 7, 1997

Պրոֆեսոր Սաքայան,

Ներկա եմ եղել անցյալ ուրբաթ օրվա Ձեր զեկուցմանը: Ապա մեկ շնչով կարդացել եմ Ձեր գիրքը և դեռևս դրա տպավորության տակ եմ: Պարտքս եմ համարում Ձեզ շնորհակալություն հայտնել:

Ներողամիտ եղեք, որ գերմաներենի իմ գիտելիքների մեծ բացերի պատճառով դժվարանում կամ ավելի ճիշտ վախենում եմ արտահայտվել գերմաներենով: Ուստի ստիպված եմ այս տողերը գրել իմ մայրենի ֆրանսերենով: Որպես կին և ընդհանրապես որպես

մարդ՝ ես շատ լավ հասկացա այն ամենը, ինչ անցյալ ուրբաթ քացատրեցիք ներկաներին: Մի քանի խոսք էլ բավական էր՝ ըմբռնելու համար Ձեր ընտանիքի ու Ձեր ժողովրդի հանդեպ իրագործված ոճիրների ու անարդարությունների ողջ ուժգնությունը:

Ձեր մեծ հոր օրագրի կապակցությամբ Ձեր կատարած գործը, այն թարգմանելը, հրատարակելն ու այդպիսի մեծ ու բազմազգ լսարանի առաջ ներկայացնելը ինձ խորապես հուզեց: Երանի՜ թե ինձ էլ մի օր վիճակվեր իմ ընտանիքի ու ժողովրդի համար կատարել Ձեր գործին հավասար մի արարք, որը իմ կյանքին իմաստ տար:

Ամբողջ սրտով շնորհակալ եմ:

Միրիամ Աուգուստին

Myriam Augustin, McGill համալսարանի գերմանական բաժնի
2րդ կուրսի ուսանողուհի

(Ձեռագիր նամակ. թարգմանությունը՝ ֆրանսերենից)

THE GAZETTE (օրաթերթ)

Montreal, Saturday, 4 October 1997 (section “Books”)

**Մեծարանք մեծ հայրիկին՝ գիրքը հավերժության հանձնելու
միտումով...**

Ջարդերի ականատեսի օրագիրը տպագրված

Elain Kalman Naves

Զմյուռնիան՝ Տրոյայի չափ թին ծովափնյա քաղաքը, հազարամյակներով եղել է Փոքր Ասիայի գլխավոր կենտրոններից մեկը: Այսօր՝ իր Իզմիր անունով, այն պատկանում է Թուրքիային, սակայն հինգհազարամյա իր պատմության ընթացքում նրա տերերը եղել են հույները, մակեդոնացիները և հռոմեացիները: Ըստ ավանդության՝ նրա արվարձաններում ծնվել է Հոմերոսը. այն եղել է նաև քրիստոնեության ամենավաղ օրրաններից մեկը:

Ավելի նոր ժամանակաշրջանում քաղաքի անունը մթազնվել է հսկայական չափերի հասնող աննախընթաց աղետի պատճառով: Իր

գրքում Դորա Սաքայանը ներկայացնում է ականատեսի պատմությունը 75 տարի առաջ տեղի ունեցած աղետի մասին, որի ընթացքում թուրք ազգայնական ուժերի կողմից սրի ու հրի ենթարկվեցին հայ և հույն 30 հազար քրիստոնյաներ, այդ թվում՝ Խաչերյան ընտանիքի տասը անդամ:

Սաքայանը, որ McGill համալսարանի գերմանական ուսումնասիրությունների պրոֆեսոր է, ծնվել է Ջմյուռնիայի աղետից ինը տարի հետո: Այս վերջին չորս տարում նա ջանասիրությամբ աշխատել է իր պապիկի օրագրի վրա, որը՝ որպես Ջմյուռնիայի դեպքերի ականատես, դրանք գրի է առել հայկական գեղեցիկ տառերով: Վերնագրված «Մի հայ բժիշկ Թուրքիայում» և ենթավերնագրված «Կարապետ Խաչերյան. Ջմյուռնիական արկածներս 1922-ին» այս գիրքը վերապրողի գրականության և ընտանեկան պատմության փայլուն նմուշ է՝ մասնավորեցված գիտական ծանոթագրություններով, տոհմածառերով, քարտեզներով ու նկարներով:

Դորա Սաքայանը ունի առաքելության ուժեղ զգացում: «Օրագիրն սկսեցի կարդալ արցունքների հորձանքի միջով ու սրտի կսկիծով, երբ տեղեկացա պապիկիս, մորս և նրա ընտանիքի տառապանքների մասին», — գրում է նա իր գրքի ներածության մեջ:

Ո՛չ էլ ի վիճակի էր զսպել իր արցունքները, երբ դիմացս նստած՝ քաղաքի կենտրոնում գտնվող իր բնակարանի՝ ծաղիկներով լի պատշգամբում նա սիրաբուխ խոսքերով նկարագրում էր իր աշխատանքը օրագրի վրա: Կարդալով փաստաթուղթը, որն իր պապիկը խնամքով պատրաստել էր 1922-ի սեպտեմբերին՝ իր ընտանիքի հետ Հունաստանում ապաստանելուց հետո, Սաքայանը անմիջապես հասկացել է, որ օրագիրը շատ ավելի արժեքավոր է պատմական իր նշանակությամբ, քան պարզապես որպես ընտանեկան մի մասունք միայն: Հիմնելով իր «Արոդ Բուքս» (Arod Books) հրատարակչությունը՝ Սաքայանը անմիջապես լույս է ընծայել հայերեն բնագիրը և ապա այն անգլերենի թարգմանելով և ծանոթագրություններ ավելացնելով՝ վերջերս հրատարակել է նաև ավելի ընդարձակ անգլերեն տարբերակը:

Ներողություն խնդրելով իր գերհուզվածության համար՝ Սաքայանը, սրբելով աչքերը բացատրեց, որ դա այն հատուկ դառնությունն էր, որ ժառանգել են 1895-ից մինչև 1923-ը տեղի ունեցած թուրքական ջարդերը վերապրած հայերի բոլոր հետնորդները: «Մեզանից յուրաքանչյուրը կրում է այդ բեռը.... Մայրս այդ հողի

վրա գրեթե ամբողջ իր կյանքում հիվանդ էր: Մինչև իր վերջին օրերը նա հիշում էր իր տատիկներին, իր քեռուն և հորեղբորը.... Ամեն անգամ, երբ նա լսում կամ կարդում էր, որ թուրքերը ժխտում են կատարվածը, նա ասում էր. —Ո՛ր գնացին իմ երկու տատիկները, իմ քեռին ու հորեղբայրը, իրենց զավակները... Ո՛վ սպանեց նրանց, եթե դա երբեք տեղի չի ունեցել»:

Զմյուռնիայի ջարդերը տեղի ունեցան 1915-ի մեծ ողբերգությունից յոթ տարի անց, երբ մեկուկես միլիոնից ավելի հայեր կոտորվեցին կամ սովամահ եղան, մինչ վտարվում էին Թուրքիայից: Այդ երևույթը այժմ դիտվում է որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը: Ասում են, որ աշխարհի լուծությունն ու անտարբերությունը ի դեմս այս ոճրագործությունների խրախուսել է Ադուլֆ Հիտլերին, երբ վերջինս ծրագրում էր հրեաների հարցի վերջնական լուծումը:

Սաքայանի մեծ հայրը պետք է որ ամբողջ կյանքում կրած լիճեր վերապրողի խղճի խայթը: Նրան հաջողվել էր փախչել Զմյուռնիայից իր կնոջ և հինգ երեխաների հետ, մինչ ընտանիքի մնացած անդամները այդ բախտին չէին արժանացել: «Այդ ընտանիքից 10 հոգի մնացել էին հետևում (Զմյուռնիայից ոչ հեռու՝ Ակ-Հիսարում) և բոլորը մահատակվել էին: Պապիկիս մայրը, եղբայրը և նրա ընտանիքը: Տատիկիս մայրը, եղբայրը և վերջինիս ընտանիքը: Տաւը հոգի»:

Սաքայանը բացատրում է, թե ինչու է ընդգրկել այդքան մեծ թվով ընտանեկան, ինչպես նաև Զմյուռնիայի հայկական համայնքից նկարներ. նրա միտումն է հակազդել թուրքերի մշտական հերքումներին: «Նրանք երբեք չեն ուզում ընդունել, թե ինչ արեցին մեր ժողովրդին: Եթե ունենայինք այնպիսի հակառակորդ, որ գոնե ընդուներ իր նախնիների կատարած ոճիրը մեր ժողովրդի հանդեպ և կամ փորձեր հատուցում տալ, թեև նման փորձն էլ շատ բան չէր փոխի, այդքան դժվար չէր լինի տանել այս բեռը: Նկարները դրեցի գրքի մեջ՝ աշխարհին ցույց տալու համար, որ սա իրական պատմություն է, մի ընտանիքի իրական պատմությունը: Ահա այստեղ ենք: Դեռ կանք»:

Ոչ միայն կանք, բայց և բարգավաճում ենք: 2Է՞ որ Սաքայանի պատմությունը շատ տեսակետներից նաև արտակարգ հաջողությամբ պատմություն է: «Ամեն հայ կարող է ձեզ պատմել իր կյանքի հա-

տուկ պատմությունը», — ասում է նա ժպտալով, մինչ մատուցում է սուրճ և ընկույզով լցոնած հայկական կարկանդակ:

Ծնվել է 1931-ին Հունաստանում՝ Սելանիկ քաղաքում, որտեղ սկսել է ստանալ գերմանական կրթություն, որը շարունակել է Վիեննայում, ուր ընտանիքը տեղափոխվել է, երբ ինքը 12 տարեկան էր: 1946-ին ընտանիքը ներգաղթել է Հայաստան, որն այն ժամանակ Խորհրդային Միության մաս էր կազմում: (Չեմ կարող ասել «վերադարձա» Հայաստան, նույնիսկ ծնողներս չէին կարողանա ասել «վերադարձանք» Հայաստան, քանի որ նրանք ծնվել են Թուրքիայում:) Նա ստացել է իր գիտական աստիճանը Մոսկվայում՝ Լոմոնոսովի համալսարանում, և վերադառնալով Հայաստան, դասախոսել է Երևանի պետական համալսարանում 20 տարի, որից 10 տարին՝ որպես օտար լեզուների ամբիոնի վարիչ:

... 1975-ից նա դասախոսում է Մոնրեալի McGill համալսարանում՝ որպես գերմանական բաժանմունքի պրոֆեսոր: Գրել է գիտական բազմաթիվ գրքեր, բայց ոչինչ իրեն այնպիսի գոհունակություն չի պատճառել, ինչպես այս գիրքը: Նա սրտանց ծիծաղում է, երբ ասում է. «Այս գիրքն իմ մտավոր աշխատանքի գագաթնակետն է կարծես»: Հետո նա կրկին լրջանում է: «Աշխատում էի գիշերները կամ դասերից ազատ ժամերին ... և երբ տպում էի տողերը պապիկիս ձեռագրից, վերապրում այդ ահավոր պատմությունը, մտածում էի, թե ինչպես կարող էր մեր ազգը թույլ տալ, որ իրեն այդպես հալածեն ու խոշտանգեն, և ինչպես կարող էր մի ուրիշ ազգ անպատիժ մնալ ցեղասպանություն իրագործելուց հետո: Ինչպե՞ս կարողացանք այն քչերս, որ ողջ մնացինք, այդ բոլորից հետո շարունակել մեր գոյությունը: Սա հրաշք է»:

Նրա գրքի հզորությունը զսպվածությունն ու պարզությունն է: Ինչպես վերապրողների բոլոր վկայությունները, գիրքը մարմնավորում է հազարավոր չգրված պատմություններ: Հարություն տալով դ-ր Խաչերյանի օրագրին՝ Սաքայանը ոչ միայն պատկերում է տանջանքի ու կորստի, պայքարի և վերածննդի մի ամբողջ աշխարհ: Նա նաև սիրո տուրք է հատուցում իր պաշտելի պապիկին և իր ժողովրդին:

(Թարգմանությունը՝ անգլերենից)

BHMA (Վիմա - Քայլ) (հունական շաքաթաթերթ)
Ուրբաթ, 10 հոկտեմբեր 1997

**Դորա Սաքայանի «Մի հայ բժիշկ Թուրքիայում» գրքի
շնորհանդեսը**

Լրագրող՝ Իրիս Կանեա (Ιρις Κανέα)

Անցյալ ուրբաթ, հոկտեմբերի 3-ին, գտնվում էինք CHAPTERS գրախանութում, St. Catherine փողոցում: Քաղաքի սրտում թուրքերը մեզ սպասում էին: Մի հաճելի երեկո էր, և ոչ ոք չէր կարող կանխատեսել այն վրդովեցուցիչ պատահարը, որը հաջորդեց Դորա Սաքայանի գրքի ներկայացմանն ու քննարկմանը:

Հավաքվել էին հարյուրից ավելի գրասեր՝ ծագումով հայ, հույն և այլազգի մոմրեալացիներ: Մեր մեջ էին նաև տասը ինքնակոչ թուրք քարոզիչներ, որ ջանում էին խանգարել մեզ, երբ հեղինակը մեզ իր գրքից հատվածներ էր ընթերցում, և երբ մենք վերապրում էինք մեր հուշերի դառնությունը, բայց և քաղցրությունը: (...)

Հագիվ էր պրոֆ. Սաքայանը վերջացրել ընթերցումը, անմիջապես խոսք վերցրեց մի ոմն թուրք, սկզբից ևեթ հայտարարելով, որ հոգեբույժ է: Անտեղի հարցերով նա ջանաց խափանել երեկոն՝ ներկաների ուշադրությունը բուն նյութից շեղելով:

Վերջինս իր պատասխանն ստացավ ո՛չ միայն զեկուցողից, այլև Հունաստանի ներկա գտնվող հյուպատոս պրն Դիմիտրիոս Յոաննուի կողմից: Սակայն իսկույն ուրիշ թուրքեր մեջ ընկան՝ անհամար հարցերով հարձակվելով զեկուցողի ու մյուս ներկաների վրա:

Մտածեցի ինքս ինձ. ինչպիսի՞ տարբերություն: Մի քանի ամիս առաջ մի թուրք հեղինակ իր գիրքն էր ներկայացնում քաղաքիս St. Laurent փողոցի գրախանութներից մեկում: Ռ՛վ գնաց այնտեղ նրան խանգարելու: Ինչպես հույները, այնպես էլ հայերը, հեռու մնացին, թեև կարող էին գնալ, բայց չուզեցին միջամտել: Նրանք ցույց տվեցին արժանավայել կեցվածք:

Իսկ մեր «հյուրերը» ո՛չ մեր ապրած երկիրն են հարգում, ո՛չ էլ հեղինակին տրամադրված ժամանակն ու վայրը: Բայց ամենից քիչ՝ նրանք հարգում են իրենց համամարդկանց: Խոսում է հոգեբույժը՝

վկայակոչելով բժշկական իր վկայականը, իսկ ինձ անձնապես սպառնում է հարվածել: Ինչո՞ւ: Որովհետև նկարահանում էի նրան: Կարծես ես էի այն մարդը, որ գնացել էր իրենց մոտ խանգարելու, և ո՛չ թե նրանք, որ պարտադրեցին մեզ իրենց ներկայությունը: Թույլ չտվեց, որ աշխատանքս կատարեմ՝ ասելով, որ ես իրեն խոսելիս խանգարում եմ, մինչդեռ միաժամանակ ինքն էր խանգարում պաշտոնական բանախոսին: Այսպեհ նրան «հաջողվեց» կովի բռնվել ներկաներից մի քանիսի հետ: Կարելի է պատկերացնել, ուրեմն, թե ինչպիսի «գիտնականի» հետ էր մեր գործը:

Երկուշաբթի երեկոյան կրկին քաղաքի կենտրոնում ենք: Այս անգամ հայկական կոնյակ խմելով զրուցում ենք հեղինակի հետ նրա բնակարանում. —

Ի.Կ. — Սիրելի՛ տիկին Սաքայան, ի՞նչը խթան հանդիսացավ, որ դուք ձեռնարկեիք այս օրագրի հրատարակումը:

Դ.Ս. — Հինգ տարի առաջ քեռուս հետ հանդիպեցի Ֆլորիդայում: Մի խոսակցության ընթացքում քեռիս ինձ հանկարծակիի բերեց՝ հայտնելով մեծ հորս՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի մասին: Խնդրեցի քեռուց օրագրի պատճենը, որին սպասեցի անձկությամբ: Երբ հետագայում այն ձեռքս անցավ, արցունքներս թույլ չէին տալիս կարդալ մեծ հորս ձեռքով գրված տողերը ... Փամանակ չունեի, համալսարանում խիստ զբաղված էի, սակայն կարծես մեծ հորս հոգին էր, որ կեսգիշերից հետո էլ ինձ արթուն էր պահում, և մենք ասես կրկին, այս անգամ միասին, գրում էինք օրագիրը ...

Ի.Կ. — Դժվարություն ունեցա՞ք կարդալու Ձեր մեծ հոր հայերենը:

Դ.Ս. — Ունեցա որոշ դժվարություններ թուրքական մի քանի արտահայտությունների կամ անունների կապակցությամբ: Սակայն մնացածը շատ ավելի դյուրին էր: Մինչև իր կյանքի վերջը մեծ հորս հետ պահպանել եմ հոգեկան կապս՝ նրա հետ հայերենով թղթակցելով: Այսօր էլ, երբ նրան շատ եմ կարոտում, հաճախ կարդում եմ նրա նամակները: Այնպես որ, նրա ձեռագիրը ինձ քաջածանոթ էր:

Ի.Կ. — Ի՞նչն է, որ Ձեզ ամենից շատ տպավորեց, երբ կարդացիք Ձեր մեծ հոր առաջին էջերը:

Դ.Ս. — Երբ կարդաք նրա օրագրի առաջին էջերը, պիտի տեսնեք, որ նա թվարկում է մարդկանց անունները, այն մարդկանց,

որ մնացել են հետևում և նահատակվել՝ մայրերի, եղբայրների, մոտիկ ազգականների անունները Կարծես ունեւորեմ լինի, կարծես նա հոգեհանգիստ է անում իր սիրելի հանգուցյալների համար և դրանով իր սեփական հոգուն էլ է հանգիստ տալիս:

Ասում է քիչ, բայց մեզ շատ բան է հասկացնում: Հարկ համարեցի այն նախ հրատարակել հայերենով, ասես որպես մեծ հորս նվիրված հուշարձան: Սակայն նրա պատգամը անհրաժեշտ էր տարածել ավելի լայնորեն, ավելի շատ մարդկանց մատչելի դարձնել: Ուստի և ծրագրեցի օրագրի տարբեր լեզուների թարգմանությունը: Առաջինը այսքան մեծ աղմուկ հանած անգլերեն տարբերակն է:

Ի.Կ. — Ի՞նչ անձնական հիշողություններ ունեք Ձեր մեծ հոր մասին:

Դ.Ս. — Բազմաթիվ, բայց այն քիչն էլ, որ գրում եմ գրքի վերջաբանում, գաղափար է տալիս ընթերցողին այն դերի մասին, որ մեծ հայրս խաղացել է իմ ձևավորման հարցում:

Ի.Կ. — Ձեր հրատարակած գիրքը պատմականորեն վերաբերում է նաև հույն ժողովրդին: Պահանջ զգու՞մ եք այդ գիրքը հանձնելու նաև հույն ընթերցողին:

Դ.Ս. — Անպայման՝, այն էլ շատ շուտով լույս կտեսնի հունարեն տարբերակը: Հույն երիտասարդ սերունդը պետք է ճանաչի Ջմյուռնիայի աղետի պատմությունը, իրենց նախնիների դառը փորձությունները, մանավանդ նման հավաստի աղբյուրից:

Ի.Կ. — Իսկ ի՞նչ կասեք մի քանի օր առաջ թուրք «հյուրերի» վարքագծի մասին CHAPTERS գրախանութում:

Դ.Ս. — Ծատ բան չկա ասելու: Նրանց վարմունքը սպասելի էր և մի անգամ ևս հաստատում է բժիշկ Խաչերյանի օրագրի կարևորությունը: 24՝ որ ի դեմս նրա արժանահավատ վկայության՝ հօդս են ցնդում թուրքերի՝ ցեղասպանությունը ժխտելու և պատմությունը վերանայելու ջանքերը: Թող կարդան ու հարց տան. ինպե՞ս կարող են հայերի «առասպելները» այսքան իրական, այսքան փաստացի լինել:

(Թարգմանությունը՝ հունարենից)

Մոնրեալի «Բուրաստան» ամսագիր
օգոստոս-հոկտեմբեր-1997

Օրագիր Զմյուռնիայի Աղետի
հեղինակ՝ Նուրհան Ռզունյան

“An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian: My Smyrna Ordeal in 1922.”
Dora Sakayan, Montreal: Arod Books, 1997

Երբ Մեծ Եղեռնի մասին է խոսվում, պատմաբաններն ու ուսում-
նասիրողները հակված են կենտրոնանալ 1915 թվականի վրա, որն
արդարև Եղեռնի սկիզբն է համարվում, բայց ո՛չ վախճանը: Զար-
դարարությունը շարունակվեց դեռ տարիներով, նույնիսկ քեմալա-
կան իշխանության ներքո, Անատոլիայի թե՛ արևելյան և թե՛ արև-
մրտյան ճակատներում, աղետներ, որոնց մասին քիչ է խոսվում: Իզ-
միրի 1922-ի աղետը, ահա՛, սրանցից մեկն է, որին նվիրված է վերո-
հիշյալ գիրքը և որի հրատարակությունը զուգադիպեց աղետի 75-
ամյակին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո՝ 1919-ին գու-
մարված Վերսալի Վեհաժողովը որոշեց անդամատել Օսմանյան
Կայսրությունը, որ պարտված կողմ էր: Մեծ պետություններն իրենք
իրենց հատկացված տարածքների կողքին արտոնեցին նաև Հունաս-
տանին, որ գրավի Իզմիրն ու հարակից լայնատարած հողամասերը
այն հիման վրա, թե նրանք պատմականորեն եղել են հունապ-
ատկան: 1922-ին, սակայն, Միջին Անատոլիայում Մուստաֆա Քե-
մալի կազմած ազգային բանակը արշավեց դեպի արևմուտք: Սա-
քարիայի վճռական ճակատամարտի ժամանակ հունական զորքը
պարտվեց, և թուրքերը անարգել խուժեցին մինչև Եգեականի ափե-
րը, իրենց ճամփին կոտորելով ամբողջ հայ և հույն բնակչությանը:
Մեծագույն կոտորածը տեղի ունեցավ Իզմիրի մեջ, ուր թուրքերը,
ավելի քան 30 հազար քրիստոնյա ջարդելուց հետո, քաղաքը հրդեհի
տվեցին: Հազարավոր մարդիկ թակարդվեցին կրակի ու ծովի միջև,
օրհասական տառապանքի մեջ, մինչ մեծ պետությունների մարտա-
նավերը՝ խարսխած բաց ծովում, դիտորդ էին այս քստմնելի եղեռ-
նին:

Ներկայացված գիրքը օրագրությունն է բժիշկ Կարապետ Խաչե-

րյանի, որ ապրել է այդ օրերի արհավիրքը և վերջապես կարողացել է իր ընտանիքի հետ ապաստանել Հունաստանում:

(....) Գրքի շնորհանդեսը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 9-ին, Մոնրեալի Առաջնորդարանի դահլիճի մեջ, Հայ մշակույթի շրջանակի կազմակերպությամբ: Զարմանալի զուգահեռությամբ սա այն թվականն է, որ Թուրքիայում ցայսօր տոնվում է որպես հաղթանակի օր, երբ, ինչպես նրանք են ասում, «հույներին ծովը թափեցինք»:

Նախքան շնորհանդեսը եկեղեցվո մեջ կայացավ հոգեհանգրստյան կարճ ու տպավորիչ մի արարողություն՝ ի հիշատակ Իզմիրի աղետի նահատակների: Տ. Հովնան Արք. Տերտերյանը իր ուղերձի մեջ շեշտեց. «Մեր ինքնությունը անաղարտ պահելու համար պատմության հետ մեր կապը անխզելի պետք է մնա»:

Որպես ներածական՝ Ն. Ուզունյանը հակիրճ կերպով անդրադարձավ այն պատմական դեպքերին, որոնք հանգեցրին Իզմիրի աղետին: Ապա օրվա հրավիրյալ բանախոսը՝ Մոնրեալի Կոնկորդիա համալսարանի պատմության բաժանմունքից ցեղասպանության մասնագետ պրոֆ. Ֆրանկ Չոքը (Frank Chalk) իր խոսքում ընդգծեց ներկայացված գործի պատմական արժեքը՝ որպես ականատեսի վկայություն, որը մասնագիտական ճշգրտությամբ նկարագրում է դեպքերի զարգացման փուլերը օր առ օր: Ծեշտեց նաև, թե այսօր, երբ թուրք երիտասարդ հետազոտողները դեմ հանդիման են գալիս այսպիսի փաստերին, զարմանք են հայտնում, թե ինչու են դրանք իրենցից գաղտնի պահվել:

Ապա խոսք վերցրեց դ-ր Դորա Սաքայանը: Նախ՝ կենսագրական ծանոթություններ տվեց իր մեծ հոր՝ բժիշկ Կարապետ Խաչեռյանի մասին, պատմեց, թե ինչ հետաքրքրական դիպվածով է այս ձեռագիրը ի հայտ եկել, ապա՝ խոսեց այն հետաքրքրության մասին, որ այս գործը առաջ է բերել հույն մտավորական շրջանակներում: (....)

Նշենք նաև, որ հոկտեմբերի 3-ին Մոնրեալի հանրահայտ գրախանութներից Chapters-ի մեջ կայացավ սույն գրքի ներկայացման ու ընթերցման մի երեկույթ՝ առավելաբար օտար զրասեր հասարակության ներկայությամբ: Դ-ր Դ. Սաքայանն անգլերենով ներկայացրեց գրքի ստեղծման պատմությունը և հայտնեց, որ ինքն այս գործը կատարել է լոկ որպես սիրո արարք՝ հանդեպ իր մեծ հոր, որի կրած տառապանքը վավերական վկայություն է և մի հուշակոթող

նվիրված նաև բոլոր նրանց, որոնք նույնքան և ավելի տառապեցին այդ օրհասական օրերին: Ապա ընտրովի հատվածներ կարդաց օրագրությունից, որոնք իրենց սեղմ ու զուսպ բնույթով հույժ բացահայտիչ էին կատարված եղեռնագործությունների մասին:

Հարց ու պատասխանի ընթացքում թուրքական հյուպատոս-սարանի կողմից ներկայացած մեկ-երկու անձեր ջանացին, ցեղասպանության սահմանումի հարցը բարձրացնելով, նյութը շեղել, սակայն դ-ր Սաքայանը հմտորեն կասեցրեց նրանց: Հունաստանի հյուպատոսը իր գնահատանքն ու շնորհավորանքները հայտնեց հեղինակին, որ այս գործով նոր լուսաբանություն էր բերում Իզմիրի աղետի՝ հույներին ու հայերին հավասարապես հետաքրքրող հանգամանքներին:

Ավելացնենք նաև, թե Մոնրեալի The Gazette օրաթերթի հաջորդ օրվա համարում (հոկտ. 4. 1997) լույս տեսավ մի գրախոսական՝ ստորագրված գրաքննադատ Elaine Kalman Naves-ի կողմից, որ դրվատանքով ու ճշգրիտ բնութագրություններով վերլուծում էր այս գիրքը:

(Փոխադրված՝ արևմտահայերենից)

Հոկտ. 30, 1997

Սիրելի՛ Տօրա,

Ժամանակին կարդացած էի մեծ հօրդ գրքոյկը — մեծ մասամբ օղանաւերուն մէջ, ճամբորդութեանս ընթացքին, և հիացումով հաստատեցի նախաբանիդ մէջ արտահայտած այն դատումներուդ ճշմարտութիւնը, որ ան ունի «չափի զգացում», և որ «հոգեկան ծայրահեղօրէն բարդ պայմաններու նկարագրման ժամանակ ալ, գերադրականներն ու չափազանցութիւնները խիստ սակաւ են», ... «անոր խօսքը զուսպ է» և հետևաբար «համոզիչ ու արժանահաւատ»: Շատ տեղին բնորոշումներ: Այս իմաստով մեծ հօրդ հուշերը թէ՛ որակ ունին և թէ՛ պատմագրական արժէք:

Հիմա անգլերէն տարբերակն է, որ աչքէ պիտի անցընեմ: Հայերէնի 18-րդ և 28-րդ էջերէն անգամ մը ևս կը հաստատուի, որ

Թուրքերն էին, որ հրկիզեցին Զմիւռնիան:

Կը շնորհաւորեմ Քեզ, ապրիւս: Իմ կողմէս ալ կը ղրկեմ առանձնատիպ՝ մը անցեալ ամիս հրապարակած իմ վերջին գործէս:

Բարեկներով՝ Վ. Տ.

Վահագն Ն. Տատրեան

Ցեղասպանության Ոսումնասիրություններ

Conesus, N.Y. Միացյալ Նահանգներ

(Փոստով առաքված բացիկ՝ գրված արևմտահայերեն տարբերակով և ավանդական ուղղագրությամբ.)

Ժնև, 8 հուլիս 1997

Սիրելի՛ Դորա,

Շտապում եմ Ձեզ հայտնել, թե ինչքան սիրեցի Ձեր վերջին գիրքը, որին տվել եք «Մի հայ քծիշկ Թուրքիայում» վերնագիրը: Սրտանց շնորհավորում եմ Ձեզ: Լավ հիշում եմ Ձեր մեծ հոր օրագրի անգլերեն թարգմանության սևագիրը, որը ինձ տվել էիք նայելու և որի ընթերցումը ես մի գիշերում ավարտեցի: Իսկ հիմա այն ներկայանում է ավարտված կերպարանքով, այնքա՜ն գեղեցիկ, այնքա՜ն մտածված, այնքա՜ն կատարյալ: Անկարելի էր պատկերացնել ավելի լավ ներկայացում Ձեր մեծ հոր օրագրի համար: Հիացած եմ Ձեր խմբագրական հմտությամբ: Կարդացի ամեն ինչ, ինչ որ դուք եք գրքում ներդրել, ձեր պատմական ու մշակութային բնույթի ծանոթագրությունները, ձեր ընտանեկան և մանավանդ մեծ հոր մասին ձեր հուշերը: Դիտեցի ձեր ընդգրկած լուսանկարները: Կարդացի Հովհաննես, Վարդուհի, Սիրարփի, Խաչերես, Գրիգոր ինձ համար օտարազգի անունները: Բարեհնչյուն ու բարեհամ, այդ անունները կարծես հալվում են լեզվի վրա: ... Նորից ձեռքս առա ձեր MODERN WESTERN ARMENIAN հայերենի դասագիրքը օտարների համար դասագիրքը և փորձեցի ձեր տառադարձությունների օգնությամբ կարդալ ...

Դիտեցի ձեր տարաբախտ ազգականների դիմագծերը: Կա-

րապետ պապիկի և Հովհաննես քեռու նկարները հիշեցնում են հին կտակարանի մարգարեներին: Մարդիկ, որոնք շատ են տեսել, շատ տառապել, բայց և կյանքից շատ սովորել, իմաստուն դարձել: Իսկ դուք, Դորա, նկարների մեջ միշտ երիտասարդ եք, միշտ ճառագայթող, ընտանիքի թագուհին: Դորա՛, դուք մեծ գործ եք կատարել, որի արժեքը ավելի մեծ է, քան ձեր ամենաճանաչված գիտական գործերինը: Այս գրքի մեջ կյանք կա, դաժան ճշմարտությունը զսպվածությամբ բացահայտելու կարողություն, ականատեսի վերապրածը սերունդներին հանձնելու խիզախ միտում ... Եվ մանավանդ՝ հիշեցում, որ բժիշկ Խաչերյանի ապրածն ու նկարագրածը այսօր էլ այժմեական է: Փոքր ժողովուրդների տարեգրություններ ու ջարդեր, և դրանց հետ կապված մարդկային անսահման տառապանք՝ դրանք բոլորը այսօր էլ օրակարգում են: Իսկ մեծ պետությունների անտարբերությունը այդ բոլորի հանդեպ շարունակվում է: Նայե՛ք Հարավ-սլավիայի վերջին դեպքերին: Նայե՛ք Թուրքիայի քրդերի ճակատագրին: Ի՞նչ ահավոր է այդ բոլորը մոռանալը: Ի՞նչ աններելի է պատմական փաստերի հերքումը: Եվ ի՞նչ կարևոր է այդ բոլորը գրի առնելը և սերունդներին հանձնելը: Արդյոք դա Ձեր մեծ հայրիկի՝ բոլորիս ուղղված թելադրանքը չէ՞:

Կրկին սրտանց շնորհավորում եմ Ձեզ:
 Միշտ հիացած Ձեզանով,
 Ձերո՛ր՝ Մարտին

Prof. Dr. Martin Bircher, Directeur
 Bibliotheca Bodmeriana
 Genève, Swiss

(Փոստով նամակ. թարգմանությունը՝ գերմաներենից)

Հոկտ. 14, 1997

Մեծարգո Դորա Սաքայան,
 Ուրախությամբ ստացա Ձեր պապիկի՝ դոկտոր Կարապետ Խաչերյանի օրագրի բնագիրն ու նրա անգլերեն թարգմանությունը:

Շատ հուզիչ վկայություն է, և հայ ժողովրդի ողբերգությունը բոլոր հետազոտողները երախտապարտ են լինելու Ձեզ, որ այդ կարևոր փաստաթուղթը ահա հրատարակեցիք և մատչելի դարձրիք շատ հետաքրքրական նկարներով ու ծանոթագրություններով: REArm-ում (Revue des études arméniennes) կանդիդատանք այդ հրատարակություններին:

Ջերմ շնորհակալությամբ՝

Ժան-Փիեր Մահե

Prof. Jean-Pierre Mahé

École pratique des haute études à la Sorbonne

45-47, rue des écoles

75005 Paris

(Փոստով առաքված ձեռագիր նամակ՝ գրված հայերենի ավանդական ուղղագրությամբ. փոխադրված մոր ուղղագրության)

REVUE DU MONDE ARMÉNIEN MODERN ET CONTEMPORAIN

Tome 3

Dora Sakayan, *An Armenian Doctor in Turkey. Garabed Hatcherian :*

My Smyrna Ordeal of 1922, Montreal, Arod Books, 1997.

Դ-ր Կ. Խաչերեանի օրագիրը. Զմիռնիական արկածներս 1922-ին

Montreal, Arod Books, 1995, 1997.

Գրախոսող՝ Հերվե Ժորժելեն (Hervé Georgelin)

Կանադաբնակ համալսարանական գերմանագետ Դորա Սաքայանը թողնուհին է բժիշկ Խաչերյանի, որի օրագիրը նա հրապարակել է: Դեպքերի զուգադիպությամբ միայն վերջերս է նրա ձեռքն աճեցել իր մեծ հոր օրագիրը՝ գրեթե ամբողջապես գրի առնված քեմալական բանակի կողմից Զմիռնիայի գրավումից անմիջապես հետո, երբ նա ապաստան էր գտել հունական Միտիլլի կղզում: Սաքայանը ձեռնամուխ է եղել իր մեծ հոր օրագրի նախ՝ հայկական բնագրի հրատարակմանը, ապա՝ դրա թարգմանությանը անգլերենի՝

Զմյուռնիայի հունական տիրապետության ավարտի մասին վկայությունը հայախոս և անգլիախոս հանրությանը ծանոթ դարձնելու նպատակով: Երկու գրքերի մեջ էլ Սաքայանը զետեղել է ներածություն և նյութեր (լուսանկարներ, քաղաքի հատակագծեր՝ պատշաճ կերպով վերնագրված և ժամանակագրված), այսպիսով թույլ տալով, որ այս վկայությունը ավելի լավ տեղադրվի իր ժամանակաշրջանի և իր աշխարհագրական դիրքի մեջ:

Զմյուռնիա քաղաքի հրդեհը մնում է մշտական մի հանելուկ: Փոխադարձ մեղադրանքների խաղը շատ է բարդացնում խնդիրը: Առաջին հայացքից, հին կայսրության ամենաժամանակակից քաղաքներից մեկի այրվելը անվիճելիորեն ահավոր կորուստ էր քաղաքը նվաճողի համար, սակայն հրդեհն ու Ազգային ժողովի կառավարության կողմից քրիստոնյա բնակչության զանգվածային արտաքսումը թույլ տվեցին նավահանգստային քաղաքի վերջնական նվաճումը: Ի վերջո, քաղաքի վերջնական թրքացումը բնական արդյունքն է այդ ավերում-արտաքսման: Բժիշկ Խաչերյանը վկայում է, որ կրակը զետեղվել է քաղաքամասի բազմաթիվ տեղերում միաժամանակ, և որ մի թուրք զինվոր նրան այդ կապակցությամբ հավաստիացրել է, որ «այն, ինչ հարկավոր էր», արդեն կատարվել է: Այստեղ խոսքը տեսակետների մի տարբերակի մասին է, որ գտնում ենք որոշ դիվանագիտական փաստաթղթերում, հատկապես Իրանի Շահի հյուպատոսի հաղորդման մեջ, որ կարելի է կարդալ 1918-1940 Levant շարքի 55-րդ հատորում, Quai d'Orsay-ի "Թուրքիա" ենթաբաժնում: Այս առթիվ դեպքերին ներկա գտնվող ֆրանսիացի դիվանագետներն ու սպաները տարբեր կարծիքներ են արտահայտում: Պարզորոշ է, սակայն, որ ի վերջո հրդեհը նպաստավոր էր Մուստաֆա Քեմալի ազգայնական քաղաքականության համար:

Խաչերյանն ու բոլոր դիվանագիտական աղբյուրները համընկնում են հույն բանակի անկանոն նահանջի հարցում: Նրանք նաև հաստատում են այդ նահանջի ժամանակ Փոքր Ասիայի հույների կողմից լքվող քաղաքների նկատմամբ կիրառվող համատարած հրկիզման քաղաքականությունը: Վերջինս կարող էր դիտվել որպես Զմյուռնիայի հրդեհի նախագուշակը, եթե, իհարկե, այն հույն բանակի մեկնումից հետո տեղի ունեցած չլիներ:

Պետք է ողջունել տիկին Սաքայանի հրատարակչական ու թարգմանչական աշխատանքը, որը հետաքրքրվող հանրությանը մատչելի է դարձնում «Փոքրասիական աղետ»-ի հայկական տեսա-

կետը, մի բան, որ հազվագյուտ է, քանի որ ընդհանրապես այն ներկայացված է հունական տեսանկյունից:

(Թարգմանությունը՝ ֆրանսերենից)

Հունիս 15, 1996

Սիրելի՛ Դորա,

Հենց նոր վերադարձա Ֆրեզնոյից՝ այնտեղ շաբաթվա վերջն անցկացնելուց հետո. ճանապարհորդությանս ընթացքում կարողացա կարդալ ամբողջ գիրքը, որը Ձեր մեծ հոր խմբագրված ու հրատարակված օրագիրն է: Դա բացառիկ մի փաստաթուղթ է, ի խիստ արժեքավոր տեղեկություններով. դրա արժեքը ավելի է մեծանում նրանով, որ նրա մեջ ողբերգական եղելությունները նկարագրվում են մեղմացնող և նույնիսկ դեպքերի ուժգնությունը թուլացնող գույներով: Իմ տպավորությունն այն է, որ այս օրագիրը գրի էր առնված ոչ թե օր-օրի, այլ շարադրված է դեպքերից հետո՝ հիմնվելով առանձին ճշումների և հուշերի վրա: Ի՞նչ է Ձեր կարծիքը:

Տպավորված էի նաև Ձեր ներածությունից: Գրում ու վերլուծում եք շատ լավ: Ուզում եմ շնորհակալություն հայտնել, որ ինձ հետ կիսեցիք բժիշկ Խաչերյան ականատեսի վկայությունը: Այն հարստացրնում է Ձմյունհիայի աղետի և այնտեղ բնակվող քրիստոնյաների ներկայությանը վերջ դնող եղելությունների մասին մեր ունեցած տեղեկությունները: Համոզված եմ, որ հունական մամուլը մեծ հետաքրքրությամբ կընդունի այս օրագիրը և հավանաբար այն, մասամբ կամ էլ ամբողջությամբ, կթարգմանի հունարենի:

Լավագույն ցանկություններով, շնորհավորանքներով և գնահատությամբ, մնամ՝

Անկեղծորեն Ձերդ՝

Ռիչարդ Հովհաննիսյան

Professor Richard Hovannisian

Department of History UCLA

(Փոստով առաքված նամակ. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

30 հոկտ. 1998

Հարգելի պրոֆ. Սաքայան,

Կարդացի *Ձեր An Armenian Doctor in Turkey* հրաշալի գիրքը, և տարվեցի նրա մանրամասներով ու ամբողջականությամբ: Ընթերցանությունը որքան որ գրավիչ, այնքան էլ սրբոհույզ էր և միտքս բերեց մի գիրք, որ կարդացել եմ մի քանի տասնամյակ առաջ՝ Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը»:

Քաջածանոթ լինելով ցեղասպանությունների և ողջակիզումների գործած ավերումներին՝ շատ լավ հասկանում եմ այն հոգեկան ապրումները, որոնք *Ձեզ* դրդել են հրատարակել այդ գիրքը և այդ անել այդպիսի կատարելությամբ: Այս անաշտ վկայությունը պետք է կարդան նրանք, ովքեր փորձում են վերանայել պատմությունը և ժխտել պատմական փաստերը:

Մի անգամ ևս, շնորհակալ եմ, որ ինձ նվիրեցիք հայ ժողովրդի ցեղասպանության ականատեսի և վերապրողի գրչին պատկանող այսպիսի արժեքավոր մի գիրք:

Միշտ *Ձերդ՝*

Սոլոմոն Լիփ

Professor Solomon Lipp,
Dept. of Hispanic Studies
McGill University, Montreal

(Փոստով առաքված նամակ. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

Սեպտ. 27, 1997

Միրելի՛ պրոֆեսոր Սաքայան,

Հաջորդ երկուշաբթի օրը մեկնում եմ Նիցա (Nice, France) և շտապում եմ դրանից առաջ ուղարկել *Ձեզ* այս նամակը: Այցելելու եմ մորս զարմուհուն, որը ինձ համար մորաքրոջ պես է. ես նրան կո-

չում եմ Նվարդ մորաքույր: Ամուսնությունից առաջ նրա ազգանունն էր Քավեզյան, և նրա հայրը Ջարեն Քավեզյանն է, այն մարդը, որին ձեր մեծ հայրը իր օրագրի 44-րդ էջում որպես ընկեր է հիշատակում՝ նշելով, որ շտապել է իր մոտ՝ խնդրելով իրեն պարզել, թե արդյոք Գրիգոր Աճնյանը դեռ ողջ է (թեև նա արդեն մահացած էր): Գրիգոր Աճնյանը իմ մեծ հայրն էր: Ահա թե ինչպես են առեղծվածները լուսաբանվում:

Այս գիրքը, անկասկած, շատ կարևոր փաստաթուղթ է: Ընդհանրապես եմ Ձեզ, և ինձ համար պատիվ եմ համարում, որ այժմ Ձեր մեծ հոր օրագրի նման առաջնային աղբյուր հաստատում է այն ամենը, ինչ որ ես իմ գրքի համար հավաքել էի այստեղից-այնտեղից: Ըստ երկար և համառորեն որոնել եմ գրքիս համար Ջմյունհիայի քարտեզը և չեմ գտել: Ուրախ եմ, որ Դուք այն ձեռք եք բերել ու տեղադրել: Պետք է Ձեզ հայտնեմ, որ սկզբից ևեթ, և դեռ նախքան ծանոթ մարդկանց անունների հանդիպելս, Ձեր գիրքը չէի կարողանում վայր դնել: Սովորաբար ես մտնում եմ անկողին կեսգիշերի մոտ և կարդում մոտ 15 րոպե: Այս անգամ, երբ ավարտեցի գրքի ընթերցումը և լույսը հանգցրի, ամուսինս զարթոնեց և հարցրեց, թե ժամը քանիսն է: Պետք է խոստովանեի, որ ժամը առավոտյան երեքն էր:

Երբ մայրս 100 տարեկան հասակում մի քանի տարի առաջ մահացավ, մի տուփի մեջ ես գտա թիթեղյա մաշված մի բաժակ, և դրա վրա փակցված՝ մորս ձեռագրով մի գրություն. «Սա այն բաժակն է, որը հորս ձեռքին էր, երբ թուրք մի զինվոր հրացանի կոթով հարված է հասցրել նրա գլխին և նրան անշունչ գետին փռել Հունաստան տանող նավին հասնելուց միայն մի քանի քայլ առաջ: Մորս նրա մոտից հեռացրել են: Մայրս հորս ձեռքից վերցրել է բաժակը: Դա միակ իրն էր, որ մայրս, բացի իր հագին եղածից, Ջմյունհիայից բերել էր»:

Նույն տուփի մեջ ես գտա մեծ հորս մահվանից մեկ օր առաջ ԱՄՆ-ի Արտաքին գործերի նախարար Չարլս Էվանս Հյուգի (Charles Evans Hughes) կողմից ստորագրված մի հեռագիր: Հեռագիրն ուղարկված էր Նյու-Յորքում բնակվող մորս ու հորս (նրանք ամուսնացել էին 1920-ին): Մայրս ինձ հայտնել է, որ հայրս, որ բժիշկ էր, դեռ սկզբից լսելով, որ Քեմալը, հույներին պարտության մատնելուց հետո արագորեն դեպի Ջմյունհիա է առաջանում, նամակ էր գրել

մորս ծնողներին՝ հորդորելով նրանց, որ հեռանան Ջմյունհայից: Սակայն մեծ հայրս այնտեղ իրեն ապահով է զգացել՝ շատ ուրիշների նման մտածելով, որ օտար ռազմաճակատները այնտեղ էին գտնվում, որպեսզի իրենց ներկայությամբ պաշտպանեին քրիստոնյա բնակչությանը: Հեռագրի մեջ գրված է. «Միտիլիում ԱՄՆ-ի հյուպատոսին. լիազորում եմ Ձեզ, որ Նյու-Յորք մեկնող առաջին նավով ապահովեք Տեր և Տիկին Աշճյանների փոխադրումը»:

Մեծ հայրս ամբողջ կյանքում տառապել էր շնչարգելության (Asthma) լուրջ նոպաներից: Նա մի շապիկով ապաստանել էր իրենց փողոցի ծայրին գտնվող աղջիկների Սուրբ Հռիփսիմյան դպրոցում: Այդ շենքը առաջինն էր, որ հրկիզվել էր, հետևաբար նրանք փախել ու ապաստան էին գտել Նվարդ մորաքույրենց մոտ: Ջարենի Քավեզյանը՝ որպես շրջանի ֆրանսիական երկաթուղիների տնօրեն, իր տան վրա կախել է ֆրանսիական եռագույնը և մի թուրք էլ նշանակել է որպես պահակ: Սակայն շուտով հրդեհը հասել է մինչև Քավեզյանների տունը, և նրանք բոլորը փախել են քաղաքի արվարձանները ու մինչև հրդեհի վերջանալը՝ թաքնվել մի գերեզմանատան մեջ: Ապա նրանք մի կերպ հասել են քարափ՝ ջանալով շրջանցել թուրքերին և վերջապես ապաստան են գտել էլմասյանների տանը: Ունեն Նվարդ մորաքրոջ պատմությունը ֆրանսերենով, որն իրենից ստացա, երբ գիրքս արդեն լույս էր տեսել: Դժբախտաբար, նրա ամուսինը քաղցկեղից տառապում էր և տարիներով լինելով գրեթե մահամերձ վիճակում, ես չէի կարող նրան խնդրել, գրքիս համար ինձ պատմեր իր պատմությունը: Իսկ երբ ամուսնու մահանալուց հետո նրան այցելեցի, նա ինձ ասաց, որ ինքն էր ուզում գրել իր պատմությունը: Գրեց ֆրանսերենով, և ես մի օր այն թարգմանելու եմ (անգլերեն): Ծատ չի տարբերվում Ստեփան քեռուս պատմածից, բայց ավելի մանրամասն է: Մեծ հայրս շնչելու դժվարություն է ունեցել: Վստահաբար հրդեհի ծուխը, ինչպես նաև իրենց կյանքը փրկելու նպատակով ամբողջ վազվզուքը զգալիորեն վատթարացրել էին նրա վիճակը:

Քավեզյանները (Ջարենը ուներ չորս որդի. նրա կինը մահացել էր դրանից մի քանի տարի առաջ) գնացել են Միտիլի, հետո ֆրանսիական մի նավով տեղափոխվել Նիցա (Nice), ուր և հաստատվել են: Մեծ մայրս և մնացածը նույնպես գնացել են Միտիլի, և այնտեղից մեծ մայրս տեղափոխվել է Նյու-Յորք: Նա հիշողությանս մեջ

մնացել է որպես գեղեցիկ մի կին՝ միշտ սևազգեստ: Մելամաղձոտ էր ու հազիվ էր ժպտում, այն էլ՝ միայն ինձ ու եղբորս: Երբեք տնից դուրս չէր գալիս, և ես հիմա եմ միայն հասկանում, որ նա ամբողջ կյանքում ցնցված վիճակից դուրս չի եկել: Խլել էին որդիներից երկուսին էլ և ըստ ականատեսների՝ ավագին սպանել էին: Իսկ կրտսերը, որին բանտարկել էին, ողջ էր մնացել (Ստեփան Աշճյանի պատմությունը, որպես բանտարկյալ, իմ գրքում կա): Երբ ես Ֆրանսիայում դպրոց էի գնում, Ստեփանը ինձ պատմեց իր և իր հոր պատմությունը, որը նա փաստորեն լսել էր Նվարդ մորաքրոջից, որին ես շուտով այցելելու եմ: Աշխատում եմ ամեն տարի գնալ նրա մոտ, երբ կարողանում եմ: Նա միակն է մնացել իր սերնդից, մոտ 95 տարեկան է և ոչ լավ առողջական վիճակում, թեև նրա բոլոր կարողությունները պահպանված են: Հետո եմ տանում՝ նրան նվիրելու Ձեր գրքի հայերեն բնագիրը իրեն նվիրելու: Վստահ եմ, որ հիշատակված մարդկանցից շատերին նա գիտեր: Այն ժամանակ նա 17 տարեկան էր:

Ձեր մեծ հայրը հիշատակում է Նավասարդյան քույրերին (էջ 79): Ծանաչում էի նրանցից երկուսին: Նյու-Յորքում նրանք օգտագործում էին Նավասարդ ազգանունը: Մայրս պատմում էր, որ Ջմյուռնիայում նրանք հայտնի էին որպես հրաշագեղ եռյակ: Ավագին՝ թուխ գեղեցկուհուն, որ ապրում էր ամուսնու հետ Կահիրեում, ես երբեք չճանաչեցի: Միջնեկը՝ Սաթենիկը, խարտյաչ էր և պահպանել էր գեղեցկությունը, իսկ կրտսերը՝ սիրուն ու աշխույժ Ռիտան, շագանակագույն մազեր ուներ: Ես Սաթենիկին նշել եմ իմ գրքում որպես աղբյուր, քանի որ նա ինձ ժամերով պատմել է իր պատմությունը:

Նիցայից վերադառնալու եմ հոկտեմբերի կեսերին, որպեսզի նախապատրաստվեմ նոյեմբերի սկզբին տեղի ունենալիք մի գիտաժողովի: Դրանից առաջ ելույթ եմ ունենալու Սենթ Լուիսում (St. Louis): Սակայն Լեո Համալյանը՝ «Արարատ» ամսագրի խմբագիրը, խնդրել է ինձ Ձեր գրքի մասին գրել մի կարճ գրախոսական: Անշուշտ այդ գրախոսականը մինչև նոյեմբերի կեսերը պատրաստ կունենամ: Լավ գրքի համար երբեմն շատ ավելի դժվար է գրել կարճ, քան երկար գրախոսական: Տվյալ դեպքում Դուք իմ գործը հեշտացրել եք, քանի որ այն բոլորով, ինչ դուք գրել եք օրագրի և Ձեր մեծ հոր մասին, ամեն ինչ սպառված է: Մյուս կողմից, ես համարում եմ, որ այս նա-

մակով եւ արդեն գրախոսել եմ Ձեր գիրքը:

Ծնորհակա՜լ եմ այն հսկայական աշխատանքի համար, որ ստանձնել եք այս անգին աղբյուրը թարգմանելու, ինչպես նաև այն մանրակրկիտ կերպով մշակելու ու փաստերով հիմնավորելու ուղղությամբ: Մեծ հաճույք զգացի՝ օրերս լսելով [Վաշինգտոնի Capitol Hills-ում կազմակերպված Ջմյունհիայի աղետի 75-ամյակին նվիրված գիտաժողովի ժամանակ] Ձեր ելույթը և, որքան էլ որ թոուցիկ ձևով, Ձեզ հետ ծանոթանալով: Հույս ունեմ, որ մի օր մենք կկարողանանք իրար այցելել:

Ակնհայտ է, որ ես երբեք մեծ հորս չեմ ճանաչել. ո՛չ էլ ինձ երբևէ, առանց ինքս պրպտելու, որևէ մեկը ասել է, թե ինչ է նրա հետ պատահել, և նույնիսկ հարցնելուց հետո էլ, շատ քիչ բան եմ իմացել, քանի որ մորս համար շատ դժվար է եղել խոսել նրա կյանքի վերջավորության մասին: Մայրս մեծ հորս հետ շատ մոտ է եղել (որպես նրա միակ և արտակարգ խելացի դուստրը՝ մայրս եղել է մեծ հորս սիրելիին այնպես, ինչպես մեծ մայրս նախապատվություն է տվել իր երկու որդիներին): Երբ հեռագիրը գտա, պատկերացրի այն մեծ ուրախությունը, որ տվել է նրան հարազատների շուտափույթ ժամանման սպասումը, ինչպես նաև այն վիշտը, որ նա զգացել է՝ անմիջապես դրանից հետո սարսափելի կորուստն ապրելով: Երբ ես Ձեր պապիկի օրագրի էջերում հանդիպեցի մեծ հորս և տեղեկացա, որ նրանք ընկերներ են եղել, մեծ հայրս զարմանալիորեն կարծես ինձ համար կյանք առավ:

Խորին շնորհակալությամբ՝

Մարջորի Հուսեփյան-Դոբկին

Prof. Marjorie Housepian-Dobkin

Columbia University, New York

Պրոֆեսոր Մ. Հուսեփյանը հեղինակ է Ջմյունհիայի կործանման նվիրված միակ և կարևորագույն մենագրության՝ *Smyrna 1922: The destruction of a city* («Ջմյունհիա 1922. մի քաղաքի կործանումը»): Այս գիրքը 1972-ին ԱՄՆ-ում հռչակվել է տարվա գիրք:

(Փոստով առաքված նամակ. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

Մարտ 23, 2002

Սիրելի տիկին Սաքայան,

Շնորհակալությամբ ստացա դ-ր Խաչերյանի օրագրի հունարեն և իսպաներեն տարբերակների գեղեցիկ հրատարակություններից երկուական օրինակ. անչափ գոհ եմ, որ այժմ իմ մայրենի լեզվով է լույս տեսել այս արժեքավոր և իր տեսակի մեջ միակ պատմական վկայությունը, և սրտանց շնորհավորում եմ Ձեզ որպես հրատարակչի ու խմբագրի: Համոզված եմ, որ հույն հասարակությունն ամենուր մեծ ոգևորությամբ է ընդունելու այս՝ փաստաթղթի արժեք ունեցող և միաժամանակ մեծ հետաքրքրությամբ ընթերցվող գիրքը: Սպասելով Ձեր նոր լավ լուրերին՝

Ձերդ՝

Պրոֆ. Իոաննիս Խասիոտիս՝

Professor Ioannis Hassiotis

Սելանիկի Արիստոտելի անվան համալսարանի
նորագույն պատմության բաժանմունք

(Էլեկտրոնային նամակ. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

«Սաքայանը վերապատմում է իր մեծ հոր գողգոթան
Ջմյունհայում»

Հատված՝ Ռուբինա Փիրումյանի գրախոսությունից
Asbarez Daily, Saturday, October 11, 1997

(...) Հայոց Յեղասպանության գրականության մեջ շատ քիչ է ասված հայերի ցեղասպանությունը շարունակելու գործում ժամանակակից Թուրքիայի դերի և Մուստաֆա Քեմալի մասնակցության մասին: Այդ իմաստով դ-ր Խաչերյանի օրագիրը արժեքավոր մի վկայություն է և անկասկած իր արժանի տեղը պետք է գրավի հայոց ցեղասպանության գրականության մեջ: Օրագիրը հատկապես ազ-

դեցիկ է դարձել Սաքայանի գիտական ներդրման շնորհիվ, քանի որ վերջինս պատմական տեղեկություններ է տալիս նկարագրվող յուրաքանչյուր դեպքի մասին: (...)

(Թարգմանությունը՝ անգլերենից)

Սեպտ. 2, 2002

Սիրելի պրոֆ. Սաքայան,

Մեծ հետաքրքրությամբ կարդացի Ձեր մեծ հոր կյանքի մի փոքրիկ մասը նկարագրող ուշագրավ օրագիրը, որը գաղափար է տալիս հայ բազմաշարչար ժողովրդի կյանքի մասին՝ թուրքական տիրապետության օրոք: Չափազանց գնահատելի են Ձեր ջանքերը՝ պահպանելու և ապագա սերունդներին փոխանցելու Ձեր բազմաշարչար ժողովրդի պատմության ողբերգական ժամանակաշրջաններից մեկը՝ դրա ժամանակակից դ-ր Խաչերյանի կողմից: Այդ գիրքը շատ կարևոր է, քանի որ Ձեր մեծ հոր ապրածը շատ հատկանշական էր Թուրքիայում ապրող ոչ միայն հայերի, այլև քրիստոնյա և ոչ քրիստոնյա բոլոր փոքրամասնությունների համար: Չէ՞ որ Օսմանյան Թուրքիան ձգտում էր պանթուրքիզմի, այսինքն «Թուրքիան թուրքերի համար» ցայսօր իշխող իդեալին:

Մեծ գնահատանքով՝

Dr. Claude Meere

(Փոստով առաքված ձեռագիր նամակ. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

Տախիդրոմոս (Նամակաբեր)
հունական շաբաթաթերթ, հոկտեմբեր 25, 2001
գրախոսող՝ Յուստինի Ֆրանգուլի (Ιουστίνη Φραγκούλη)

«Հրի, սրի ու ջրի միջև»
Ողբերգական մի պատմություն

.... Հայ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը իր անձնական օրագրի մեջ փշաքաղիչ մանրամասներով նկարագրում է քեմալական բանակի մոտաքր Ջմյուռնիա: Նա դասական զսպվածությամբ ու ճշգրտությամբ ականատեսի վկայությունն է տալիս այն տագնապի մասին, որ նա, իր կինը և իրենց հինգ երեխաները ապրեցին «դժոխային Ջմյուռնիայում»՝ վերջինիս կործանմանը հաջորդող երկու շաբաթվա ընթացքում: Կ. Խաչերյանի օրագիրը կատարյալ վավերագրություն է այն մասին, թե ինչպես մի քաղաք ենթարկվեց վայրագության, տմարդության և ապա՝ կործանման: Նա հազվագյուտ մարդկանցից է, որոնց հաջողվել է նախ՝ վերապրել և ապա՝ բնութագրել այն եղերական օրերը, երբ հույներն ու հայերը գերբնական ճիգեր էին գործադրում՝ փրկվելու այդ անիծյալ վայրերից ու ապաստանելու այն «Ավետյաց երկրում», որը իրենց համար ոչ այլ էր, քան Հունաստանը:

Օրագիրը, սակայն, միայն մի հայ ընտանիքի՝ Ջմյուռնիայի աղետից փրկվելու պատմությունը չէ, քանի որ այն ներկայանում է հույն նորագույն պատմության ավելի լայն համապատկերում՝ տալով դրա մասին բազմաթիվ կարևոր և հավաստի տեղեկություններ: Ահա նրա այդ փաստաթղթային բնույթի մեջ պետք է տեսնել գրքի ամբողջ արժեքը:

ՄակԳիլ համալսարանի պրոֆեսոր Դորա Սաքայանը հրատարակության է պատրաստել մի գիրք, որը սեփական ներդրումով հարստացնում է իր մեծ հոր օրագիրը՝ տալով Ջմյուռնիայի աղետից փրկված Խաչերյանների, ինչպես նաև հույն ու հայ քրիստոնյաների տարեգրության ամբողջական պատկերը:

(Թարգմանությունը՝ հունարենից)

«Հրի, սրի ու ջրի միջև»

Մոնրեալի ՀՈՐԻԶՈՆ շաբաթաթերթ

Նոյեմբեր 12, 2001

հեղինակ՝ Վրեժ-Արմեն Արթինյան

Այսպես է վերնագրված բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագրի՝ «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին» հատորի հունարեն տարբերակը, որ վերջերս լույս տեսավ և որին նվիրված էր Մոնրեալի Հունական համայնքային կենտրոնում՝ հոկտեմբերի 19-ին տեղի ունեցած շնորհանդեսը՝ նախաձեռնությամբ Քվեբեքի հելլեն կոնգրեսի և Մոնրեալի Հայ Դատի հանձնախմբի, հովանավորությամբ Հունաստանի հյուպատոսության և Կանադայի խորհրդարանի փոխնախագահ ու դեպուտատ Էլենի Բաքոփանոսի:

Երեկույթի պատվո հյուրերն էին ՀՀ լիազոր դեսպան պրն. Արա Պապյանը և Զմյուռնիայի աղետը վերապրած պարոններ Վարդգես Սարաֆյանը և Եդվարդ Ավրիկյանը:

Զմյուռնիայի 1922-ի ջարդին ակնհատես բժ. Խաչերյանի օրագրի հայերեն բնագիրը լույս է տեսել 1995-ին, ապա վերահրատարակվել է 1997-ին, անգլերեն թարգմանությունը լույս է տեսել 1997-ին, ֆրանսերենը՝ 2000-ին, իսպաներենը՝ 2001-ին, և ահա այժմ՝ հունարենը՝ Նակոս Պրոտոպապասի թարգմանությամբ:

Հանդիսության բացումը կատարեց ՄակԳիլ համալսարանից՝ պրոֆ. Դիմիտրիոս Բերկը, որը ներկայացրեց գրքի խմբագիր ու հրատարակիչ և հեղինակի թոռնուհի՝ պրոֆ. Դորա Սաքայանին, որը վերջերս արժանացել է գերմանական կառավարության «Արժանյաց Կարգի Խաչ» բարձրագույն շքանշանին: Հաջորդաբար խոսք վերցրրին պրն. Արա Պապյանը, հույն ընդհանուր հյուպատոս պրն. Յոաննիս Փափադոպուլոսը, տիկ. Էլենի Բաքոփանոսը, Հայ Դատի ներկայացուցիչ՝ ընկ. Մանուել Քյոսեյանը և Քվեբեքի հույն կոնգրեսի ներկայացուցիչ պրն. Նիկ Բաթալիֆոսը:

Պարոն Պապյանը իր խոսքի մեջ բժիշկ Խաչերյանի գործը բնութագրեց որպես Ցեղասպանության ժխտման դեմ ուժեղ զենք, ինչպես նաև որպես հայ և հույն դարավոր բարեկամությունն ամրապնդող հզոր գործոն:

Տիկին Բաքոփանոսը նշեց, որ կարդալով սույն հատորը, նա

այսուհետև զինված է լինելու հեղինակի արժանահավատ վկայություններով ու ավելի վստահորեն է մասնակցելու Ցեղասպանության հարցերի շուրջ տեղի ունեցող վիճաբանություններին:

Պարոն Փափաղոպուլոսը վեր հանեց այս հատորի կարևորությունը որպես խիստ արդիական նյութ:

Ընկեր Քյոսեյանն ընդգծեց պրոֆ. Սաքայանի մեջբերած պատմագրական ու քաղաքական բնույթի ծանոթագրությունների դերը, որոնք լույս են սփռում պատմական բազմապիսի հարցերի վրա:

Լինելով մանկավարժ՝ պարոն Քաթալիֆոսը առաջարկեց այս ու նման բովանդակությամբ գրքերը դարձնել դպրոցական ուսումնադաստիարակչական ծրագրերի պարտադիր մաս, որպեսզի աճող սերունդները լավ ճանաչեն իրենց նախնիների պատմությունը:

Գլխավոր բանախոսը եղավ ինքը՝ դոկտ. Դորա Սաքայանը, որը մանրամասնորեն ներկայացրեց իր մեծ հոր անցած ուղին և նրա վավերագրական արժեք ունեցող օրագիրը: Նա մի շարք էջերի ընթերցանությամբ կարողացավ ներկաներին գաղափար տալ հատորի բնույթի մասին:

Ելույթն ավարտելուց հետո տիկ. Սաքայանը պատասխանեց ներկաների հարցերին, ապա անցավ վաճառվող գրքերի մականգրության:

(Տեքստը փոխադրված է արևմտահայերենից արևելայերենի)

Դեկտ. 1, 2001

Հարգելի Տիկին Սաքայան,

.... Ձերմ շնորհակալություններս Ձեր «Հրի, սրի և ջրի միջև. 1922-ին՝ Զմյուռնիայում» վերնագիրը կրող գրքի հունարեն տարբերակի համար, որ Ձեր անմոռանալի մեծ հոր օրագրի մասին է: Ծնորհակալ եմ նաև գրքում ինձ ձոնած տողերի համար: Գիրքը կարդացի մեծ հուզմունքով, քանի որ փոքրասիական պատերազմն ու նրա փորձությունները մոտիկից եմ ապրել և՛ զգացականորեն, և՛

աշխարհագրական տեսակետից: Չէ՞ որ Խմբրոս կղզին, որն իմ ծննդավայրն է, պատկանում է Եգեականի հյուսիսային մասի կղզեխմբին:

Ընորհակալություն Ձեզ, որ այս արժեքավոր նյութը հրատարակել եք մինչ այսօր հինգ լեզուներով, այդ թվում՝ հունարենով, որին դուք գերազանցապես տիրապետում եք, քանի որ ծնվել եք Սելանիկում:

Սա Զմյուռնիայի մասին միակ օրագիրն է, որով դուք՝ հայերդ կարող եք հպարտանալ, և այժմ մենք՝ հույներս կարող ենք Ձեզ միանալ: Դեպքերը վերապրող Խաչերյանը անաչառությամբ, բայց և ցնցող մանրամասներով նկարագրում է այն մեծ ողբերգությունը, որ տարիներ անց ուրիշ գրողներ բազմիցս ջանացել են ներկայացնել իր իսկական գույներով, բայց չեն կարողացել:

Հայրական օրհնանքով՝

Արքեպիսկոպոս Յակովոս

Միացյալ Նահանգների հյուսիսարևելյան թեմի հույն առաջնորդ

Archbishop Jakovos

31 Park Drive South

New York 10580

(Փոստով առաքված նամակ. թարգմանությունը՝ հունարենից)

Սեպտ. 24, 2003

.... Բժիշկ Խաչերյանի օրագրի վերջնական ընթերցման ժամանակ ինձ մի անգամ ևս պարզ դարձավ, որ նրա սխալմունքը իր իսկ բնավորությունից էր բխում և այդ իսկ պատճառով անխուսափելի էր: Որպես խոհեմ, չափազանցություններից խուսափող և հավանաբար, բազմաթիվ այլ հայերի նման, պահպանողական մտածողության տեր մարդ՝ նա չէր կարող կանխատեսել դեպքերի վատագույն ելքը (ի դեպ՝ սա մարդկային գոյատևման միակ գրավականն է, քանի որ մարդ, որպեսզի կարողանա ապրել, մշտապես պետք է վանի այն միտքը, որ վայրկյանից-վայրկյան կարող է

մեռնել): Դորայի մեջքերած Խաչերյանի խոսքերը՝ «Թո՛ղ որ մի դուռը բաց մնա», բացատրում է վերջինիս մտածելակերպն ու նկարագիրը: Այն, ինչ «բնականոն» կյանքում կարող էր ընկալվել որպես բնավորության առավելություն, թուրքական ազգայնականության հետևանքով ստեղծված միանգամայն տարբեր պայմաններում դիտվում է որպես թերացում: Մարդասիրաբար մտածող ո՞ր մարդը պիտի կարողանար կամ ուզենար պատկերացնել, որ իրար հաջորդող երկու թուրքական կառավարություններ ամբողջացնելու էին երկրի «ազգային մաքրագործման» ծրագիրը:

Ահա իմ մտքերի ընթացքը՝ այս տեքստի կապակցությամբ: Ի դեպ՝ Խաչերյանի աշխարհայացքի հեղաշրջումը կամ ցնցումը պարզորոշ կերպով արտահայտվում է նաև նրա ոճի մեջ: Դա հատկապես այն հատվածներում է, ուր սկզբում զուսպ, գրեթե արձանագրության բնույթի ոճը դառնում է խիստ զգացական, այն աստիճանի զգացական, որ այն այսօրվա եվրոպացի ընթերցողին կարող է անսովոր թվալ: Այստեղ է, որ այլապես պահպանողական բնագրի համապատկերում ընթերցողին ընկալելի են դառնում բոլոր այն իրավիճակները, որոնց մեջ խախտվում են ընդունված արժեքները:

Դ-ր Թեսսա Հոֆման

(Dr. Tessa Hofmann)

(Էլեկտրոնային նամակ. թարգմանությունը՝ գերմաներենից)

Ապրիլ 7, 2002

Հենց նոր վերջացրի Դորա Սաքայանի *An Armenian Doctor in Turkey* գիրքը: Ինչպես տեղեկացանք երկու շաբաթ առաջ իր իսկ՝ հեղինակի կողմից, իր մեծ հոր՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի օրագիրն է, որ ընդգրկում է 1922 թ. այրվող Ջմյուռնիայի ժամանակաշրջանը: Լինելով ականատես՝ օրագրի հեղինակը եղելությունները նկարագրում է անմիջապես իրենց ընթացքում. այդ իմաստով գիրքը կարևոր սկզբնաղբյուր է:

Գիրքը կարդացվում է մեծ դյուրությամբ, և ես այն ավարտեցի՝ երկու անգամ նստելով: Դեպքերը նկարագրվում են ժամանակագրական ճշգրտությամբ և ընթերցողին աստիճանաբար առաջնոր-

դուժ Զմյուռնիայի աղետի տարբեր փուլերի միջով, որ վերապրում են հույն ու հայ զմյուռնիացիները: Ընտանեկան սովորական առօրյայից հետո նկարագրվում է առաջին փախստականների ժամանումը, ապա ջարդերն ու կրակը: Բժիշկ Խաչերյանը նախ որոշում է քաղաքում մնալ, սակայն իրավիճակը վատթարանում է, հայկական թաղամասը կրակի է տրվում, և նա հագիվ է հասցնում փրկվել իր անմիջական ընտանիքի հետ: Սակայն մինչ այդ նա ձեռքակալվում է և մնում է վեց օր բանտարկված: Վերջապես նրան հաջողվում է ապաստան գտնել Միտիլլի կղզում, որտեղից նա տեղափոխվում է Սելանիկ և այնտեղ հաստատվում:

Բժիշկ Խաչերյանի պատմածը հափշտակում է ընթերցողին ու գամում նրան իր տեղում մինչև ընթերցումը վերջացնելը: Դեպքերի նկարագրության մեջ նա անաչառ է, կողմնապահություն չունի ու կարծիքներ չի հայտնում: Չնայած դրան՝ ընթերցողի աչքի առաջ երկրին նվիրված քաղաքացին դառնում է ըմբոստ քաղաքացի, որը երդվում է երբեք այլևս չապրել այնտեղ, ուր իշխում է թուրքը: Ծափեկան է գրքում նաև Սաքայանի ներդրումը, որը հիմնավորում ու պարզաբանում է Խաչերյանի ասածները ոչ միայն մանրամասն ու խորաթափանց վերլուծություններով և ծանոթագրություններով, այլև ընտանեկան ու Զմյուռնիա քաղաքին վերաբերող նկարներով:

Նոր էի սկսել Զմյուռնիայի աղետի պատմությանը ծանոթանալ Marjorie Housepian-Dobkin-ի գրքից, երբ տեղեկացա նաև Սաքայանի գրքի մասին AHEPA-ի (American Hellenic Educational Progressive Association) միջոցով: Անմիջապես այն ձեռք բերեցի, և երկու գրքերի զուգահեռ ընթերցումը ինձ շատ օգնեց Զմյուռնիայի աղետի ամբողջական պատկերը ստանալու գործում, քանի որ այդ երկու գրքերի մեջ գտա կանոնավոր համապատասխանություններ: Մինչ Marjorie Housepian-Dobkin-ի գիրքը ինձ ամբողջական գաղափար տվեց Զմյուռնիայի հարցի պատմության մասին, Խաչերյանի ապրած օրերի նկարագրությունը ինձ տեղադրեց իրադարձությունների մեջ, որոնք ինձ այնքան իրական թվացին, կարծես թե ես էի դրանց ապրողը: Ով ուզում է իսկապես հասկանալ, թե որոնք են Զմյուռնիայի աղետի դրդապատճառները, թե ինչպիսին էր դաշնակիցների վարքագիծը այդ օրերին և շատ ուրիշ՝ մինչ օրս հունական մամուլում չպարզաբանված հարցեր, շատ հանձնարարելի է, որ գոնե այս երկու հայ հեղինակների գրքերը կարդաս:

Թեդ Վիտաս, նախագահ

Ted Vittas, President

AHEPA (American Hellenic Educational Progressive Association)

(Էլեկտրոնային նամակ՝ ուղղված AHEPA-ի անդամներին. թարգմանությունը՝ անգլերենից)

2005 թ. ապրիլի 27-ին Երևանի Հայաստանի գրողների Միության կլոր դահլիճը լեփ-լեցուն էր: Այստեղ՝ Մեծ եղեռնի 90-ամյակի առթիվ կազմակերպվող միջոցառումների շարքում տեղի էր ունենում մի արտակարգ շնորհանդես: Առաջին անգամ ներկայացվում էր բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին» օրագրին նվիրված Դորա Սաքայանի գիրքը երեք լեզուներով՝ ռուսերեն, արևելահայերեն և թուրքերեն: Միջոցառումը համատեղ կազմակերպված էր Հայաստանի գրողների միության և ԳԱ Ցեղասպանության ինստիտուտի կողմից: Այդ հիշատակելի հավաքի մասին անգլերեն լեզվով հրատարակված հաղորդագրությունից ստորև թարգմանաբար բերվելու են որոշ հատվածներ:

Անդրադառնալով հատկապես եղեռնի 90-ամյակի օրերի հայ-թուրքական հարաբերություններին և մասնավորապես վարչապետ Էրդողանի առաջարկին՝ պատմական փաստերը վերաստուգող մասնագետների երկկողմ հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկին, գրողների միության նախագահ պարոն Լևոն Անանյանը նշեց, որ Կ. Խաչերյանի օրագիրը՝ որպես ականատեսի վկայություն, հարցի քննարկումն ավելորդ է դարձնում, իսկ թուրքական կողմի առաջարկը՝ ցեղասպանության մեղադրանքից խուսափելու միջոց: Ինչ վերաբերում է Խաչերյանի օրագրի ոճին, պարոն Անանյանը ճանաչեց օրագրի հատկապես որոշ մասերի գրական արժեքը: Ապա նա գնահատեց Սաքայանի աշխատանքը ոչ միայն որպես հուշարձան նվիրված իր մեծ հորը, այլև որպես «ներդրում ցեղասպանության պատմության մեջ»: (...)

Շնորհանդեսին ներկա՝ հայտնի ցեղասպանագետ, հայ ժողովրդի բարեկամ դ-ր Թեսա Հոֆմանը իր ելույթում ասաց հետևյալը. — «Մեր ուշադրության կենտրոնում գտնվող օրագիրը ականա-

տեսի կարևորագույն զեկույցն է, ինչպես ֆրանսացիներն են ասում, սո document humain (մարդկային մի փաստաթուղթ), մի վկայություն՝ տասնամյակներ շարունակ անպատիժ մնացած ցեղասպանությունների վերջին փուլի մասին: Դեպքերը կատարվում են Օսմանյան կայսրությունից դեպի Թուրքիայի հանրապետություն անցման շրջանում, երբ բազմազգ և բազմակրոն պետությունը վերածվում էր միազգ և միակրոն պետության: Այստեղ խոսքը հինգ միլիոն քրիստոնյաների՝ հույների, հայերի և ասորիների մասին է, որոնք անհետացել են ցեղասպանության, աքսորների և ուժացման հետևանքով: Հանցագործության վերջին փուլը Ջմյուռնիայի հրկիզումն էր»: Ապա դր չոֆմանը նկարագրեց այդ օրերի Ջմյուռնիան ու նրա՝ «հրի, սրի ու ջրի» միջև մնացած քրիստոնյա բնակչության ողբերգական վիճակը: Եզրափակելով իր ելույթը, դր չոֆմանն ասաց. «Թուրքերի ձեռքով իրագործված Ջմյուռնիայի աղետը հաստատում է իթթի-հադիստների ու քեմալականների միջև կապն ու նրանց հանցագործությունների շարունակականությունը»:

Ակադեմիկոս Սիմոն Կրկյաշարյանի ելույթից. «Սա մի ցնցող գիրք է, որով ընթերցողը երես-առ-երես է գալիս իր մարդկայնության հետ:» (...) «Բարձր եմ գնահատում նաև Դ. Սաքալյանի խորաթափանց գիտական աշխատանքը. նա դր Կ. Խաչերյանի գիրքը հարստացրել է 65 պատմական ծանոթագրություններով ու գրականությամբ, բազմաթիվ նկարներով ու քարտեզներով, որոնք օգնում են բոլոր նրանց, որոնք ճշմարտություն ու արդարություն են փնտրում»: (...)

Գրող և լրագրող Մարգո Ղուկասյանի ելույթից. «Իր այս առանձնահատուկ օրագրով, բժիշկ Խաչերյանն իրեն որոշակիորեն հաստատել է որպես լիիրավ գրող»: (...)

Դոցենտ Խորեն Պալյանի ելույթից. «Այս գիրքը ցեղասպանության գրականության մեջ մի մասունք է, իսկ նրա թուրքերեն հրատարակությունը փուշ է՝ խրված թուրքերի կողի մեջ, որոնք մինչև օրս քաջությունը չեն ունեցել դիմագրավելու իրենց սեփական պատմությունը»: (...)

Դոցենտ Արտեմ Հարությունյանի ելույթից. «Կան փաստագրական գործեր, որոնք ավելի արժեքավոր են քան գեղարվեստական ստեղծագործությունները կամ հավասար են նրանց: Այդպիսին է բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը»:

Դոցենտ Լուսինե Սահակյանի ելույթից. «Ողջունում եմ բժիշկ

Խաչերյանի օրագրի թուրքերեն տարբերակի հրատարակումը և փառաբանում քաջարի հրատարակիչ՝ Ռ. Զարաթուլուին: (...) Որպես թուրքերենի մասնագետ Սահակյանը բարձր գնահատեց գրքի թուրք թարգմանիչ Աթիլա Թուլգանի աշխատանքը և ապա ավելացրեց. «Որևէ անտեղյակ թուրք քաղաքացու համար այս գիրքը հայ ցեղասպանության մասին տեղեկության ամենահավաստի աղբյուրն է»: (...)

Պրոֆեսոր Վերծինե Սվազլյանի ելույթից. «Գրքեր հայ ցեղասպանության վերաբերյալ գրվել են տարբեր ժանրերով, սակայն ցեղասպանությունը վերապրողի ձայնը մինչև վերջերս հազիվ էր լսելի: Բժիշկ Խաչերյանի օրագիրը հատուկ փաստագրական-պատմական արժեք ունի, քանի որ այն անգնահատելի պատկերացում է տալիս Զմյուռնիայի աղետի արհավիրքի մասին՝ հենց վերապրողի տեսանկյունից, փաստագրված՝ օրը-օրին և ժամը-ժամին»: (...) «Իմ կարծիքով, 20 էջ կազմող նրա բանտարկության հինգ օրերի նկարագրությունը պատմության համար ամենանշանակալիցն են»:

Դորա Սաքայանի ելույթից. «Օրագրի հայաստանյան հրատարակության հետ՝ այսօր են մեծ հորս հայրենադարձի: Այժմ նա իր ժողովրդի հետ է, իր հայրենիքում, որտեղ այսուհետև նա ապրելու է նոր, հոգևոր կյանքով»: (...) «Մեծ հորս օրագրի թարգմանությունների շարքում ինձ համար գազաթնակետը թուրքական հրատարակությունն է: Փա՛ռք ու պատիվ Ռ. Զարաթուլուին, որը հերոսաբար հանդես է գալիս իր երկրում տիրող գրաքննության դեմ և պայքարում հանուն խոսքի և մամուլի ազատության: Ցավում եմ, որ նա չկարողացավ ներկա գտնվել այս շնորհանդեսին, այս օրերին նրա դեմ ուղղված նոր դատաքննությունների պատճառով»:

Թուրքերեն հրատարակությունը, որ լույս տեսավ 2005 թ. վաղ գարնանը, հսկայական աղմուկ բարձրացրեց Թուրքիայում: Այդ մասին են նախ տեղեկացա հանգուցյալ Հրանդ Դինքից, որն այդ օրերին իր տիկնոջ՝ Ռաքելի հետ նույնպես եկել էր Հայաստան՝ մասնակցելու Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակի առթիվ կազմակերպված գիտաժողովներին: Երբ մենք հանդիպեցինք, առաջին բանը, որ նա ինձ հայտնեց, մեծ հորս գրքի թուրքերեն հրատարակության

հաջողությունն էր իր երկրում: «Ձեր գիրքը Թուրքիո մեջ տաք հացի պես կերթա», ասաց նա: Իրապես, գրքի թուրքերեն առաջին հրատարակությունն անմիջապես սպառվեց: Սակայն որքան դրական էր գրքի ընդունելությունը Թուրքիայում, նույնքան խիստ էր նրա գրաքննությունը: Դեռ ավելին. հրատարակիչ Ջարաքչուլուն այս գրքի, ինչպես նաև հայ ցեղասպանությունը ճանաչող մի այլ՝ նոր հրատարակության կապակցությամբ դեռևս 2005-ին դատարան կանչվեց: Նա մեղադրվում էր Քրեական օրենսգրքի 301 հոդվածով՝ թրքությանը և թուրքական բանակին վիրավորանք հասցնելու համար:

2006 թվականի մայիսին, երբ Ջարաքչուլուն իմ հրավերով գլուհըվում էր Մոնրեալում, մեկնելուց առաջ ինձ խնդրեց, որ մի նամակով դիմեմ Իստանբուլի իրավասության երկրորդ աստանի դատարանին, որտեղ առաջիկա հունիսին տեղի էր ունենալու նրա երկրորդ դատաքննությունը մեծ հորս օրագրի թարգմանության ու հրատարակման կապակցությամբ: Այդ նամակում ես պետք է ներկայացնայի որպես քաղաքականության հետ որևէ առնչություն չունեցող՝ Մոնրեալի Մակգիլ համալսարանում պաշտոնավարող գերմանագետ-պրոֆեսոր: Ապա պետք է ներկայացնեի մեծ հորս՝ որպես Օսմայան կայսրության երբեմնի պատվավոր քաղաքացի. նկարագրեի այն բոլոր ծառայությունները, որ նա Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ մատուցել էր թուրք հասարակությանը և թուրք բանակին որպես բժիշկ: Երկու էջից բաղկացած անգլերենով գրված հոդվածս պետք է համոզեր դատարանին, որ մենք իրական մարդիկ ենք և որ մեծ հորս օրագիրը շինծու մի գրվածք չէ:

Մինչև օրս չգիտեմ, թե նամակս որևէ ազդեցություն կարողացա՞վ ունենալ թուրքական դատարանի վրա: Հայտնի է, որ Ջարաքչուլուն այս գրքի համար դատարան է ներկայացել երեք տարվա մեջ վեց անգամ, որից հետո՝ հավանաբար միջազգային կազմակերպությունների ճնշման տակ, 2008-ին ի վերջո ազատ է արձակվել:

Նամակս լայնորեն տարածվեց համացանցով, ե՛ւ անգլերեն, ե՛ւ թուրքերեն լեզուներով: Այն լույս տեսավ նաև — ոչ շատ հաջող թարգմանությամբ — արևմտահայերենով՝ Թուրքիայում լույս տեսնող «Marmara» օրաթերթում (09-10-2008, *Օրումն Լուրեր*): Ստացել եմ էլեկտրոնային նամակներ նախ՝ Գերմանիայում բնակվող թուրք աշխախոհ մտավորականներից, որոնք գովեստով լի էին, ապա՝ բազմաթիվ գրություններ Թուրքիայի տարածքից, որոնք պարունակում

էին կշտամբանքներ, մինչև իսկ հայհոյանքներ: Համացանցային հալածանքները մինչև օրս շարունակվում են. նախ՝ գրածս նամակի և ապա՝ օրագրի թուրքերեն հրատարակության առնչությամբ: Քանիցս ներխուժել ու ջնջել են կայքէջս, հետևում թողնելով իրենց սև ստորագրությունը՝ Մուստաֆա Քեմալի դիմանկարով և Թուրքիայի ծածանվող դրոշով... Կարդացել եմ նաև մի քանի թուրքերեն բացասական գրախոսություններ, որոնց մեջ, չգիտես ինչու, Դորա Սաքայանը քննարկվում է որպես տղամարդ... Դա էլ երևի պետք է վերագրել գրախոսողների գիտական մակարդակին ...

Շուտով Հայաստանի մամուլը ևս տարբեր հոդվածներով ու գրախոսականներով արձագանքեց գրքի հայաստանյան հատորի լույս ընծայման առթիվ: Ստորև բերում ենք հատվածներ ԲԵՀ-ի 2005-ի 2րդ հատորում լույս տեսած Ա. Գ. Մադոյանի ընդարձակ գրախոսականի ներածական և եզրափակիչ մասից:

«Մինչ արդի թրքական իշխանությունները համառորեն պնդում են անցյալ դարասկզբի դեպքերի բնութագրության համար պատմաբանների համատեղ ուսումնասիրություններ կատարելու անհրաժեշտության մասին, ցեղասպանագիտությունը հարստանում է նորանոր լուրջ հրատարակություններով, մանավանդ նորահայտ պատմական վավերագրերով: Պրոֆ. Դորա Սաքայանի աշխատասիրությամբ այս օրերին բաժմագան լեզուներով (այդ թվում՝ հունարեն և թուրքերեն) լույս տեսավ նրա մայրական պապի՝ բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի (1876-1952) օրագիրը՝ «Զմյուռնիական արկածներս 1922-ին»: Այս վավերագիրը վերականգնում է հունական մշակույթի վաղեմի կենտրոններից մեկի՝ Զմյուռնիայի՝ քրիստոնյաներից զտման ճշմարիտ պատկերը: Բազմիցս նկատված է՝ թրքական տարեգրությունը գազանությունների տարեգրություն է, կարծես “երախտագետ” հետնորդները նախնիների ոճիրները մոռացության տալու համար ժամանակ առ ժամանակ նորերն է ձեռնարկել՝ ավելի կամ նվազ ծավալներով»: (...)

«Բժիշկ Կարապետ Խաչերյանի սույն գիրքը նրանցից է, որ խոսում վավերականությամբ կարող են հիմնահարցերը շրջանցել փորձող թրքական իշխանություններին “ազատել” պատմաբանների հա-

մատեղ ուսումնասիրություններ կազմակերպելու անտեղի մտահոգությունից»:

Հատուկ ընդունելություն գտավ գրքի գերմաներեն թարգմանությունը, որը մի քանի տարի առաջ ավարտել էի, բայց հրատարակության համար փնտրում էի ճիշտ հրատարակչին, որպեսզի գիրքն ընթերցվեր ամբողջ գերմանախոս աշխարհում: Ի վերջո գիրքը լույս տեսավ 2006-ին Ավստրիայի Քիթաբ (Kitab) հրատարակչությունում և անմիջապես լայն տարածում ստացավ բոլոր գերմանախոս երկրներում: Հաջողությունը հսկայական էր: Իրար հետևից հաջորդեցին գրքի մասին դրական գրախոսականները, ինչպես նաև գրքից արտատպված հատվածներով հրապարակումները Գերմանիայի, Ավստրիայի և Շվեյցարիայի մամուլում: Ինձ համար ամենաուրախալին այն էր, որ սույն գրքում զետեղված մեծ հոդու կենսագրությունը գերմաներեն իմ թարգմանությամբ ընդգրկվեց BBKL (Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon = կենսամատենագիտական եկեղեցական բառարանում [http://www.bautz.de/bbkl/-h/hatscherian_g.shtml]: Դրանով իսկ մեծ հոդու անունը մտավ համաշխարհային գրականության մեջ:

Ստորև թարգմանաբար բերվելու են հատվածներ գերմանախոս երկրներում տպագրված գրախոսականներից, ցավոք՝ միայն մի քանիսից, քանի որ բոլորը չեն կարող հիշատակվել այս գրքի սահմաններում:

Ահա թե ինչպես է 2006-ին գիրքը ներկայացնում իր իսկ Քիթաբ հրատարակչության կայքէջում հրատարակիչ, պատմական և աստվածաբանական գիտությունների դ-ր Վիլհելմ Բաումը (Wilhelm Baum):

«Հայտնի է, որ 1922-ի Ջմյունհայի (այսօր Իզմիր) աղետի ժամանակ Մուստաֆա Քեմալ փաշա Աթաթուրքի բանակը բնաջնջեց մեծ թվով հույների և հայերի: Հայազգի բժիշկ Կ. Նաչերյանը այդ աղետից մազապուրծ եղած քչերից մեկն է: Նրա օրագիրը, որ լույս է տեսել հայերեն, հունարեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, ռուսերեն, ինչպես նաև թուրքերեն լեզուներով, 1-ին աշխարհամարտից հետո էլ շարունակվող հույների և հայերի նկատմամբ թուրքերի իրագործած ցեղասպանության մասին կարևորագույն

աղբյուրներից է: Գրքի բարձր արժեքն այն է, որ օրագրի գրանցումները կատարվել են եղելությունների հետ միաժամանակ, մինչդեռ Ջմյունհիայի աղետին վերաբերող բոլոր մնացած գրքերը գրվել են դեպքերից շատ անց: Գրքում պատկերավոր կերպով նկարագրվում են թուրք ոստիկանության, բանակի ու աշխարհագրի գազանությունները, այդ թվում՝ հայտնի նաև այլ աղբյուրներից՝ քրիստոնյա կանանց բռնաբարումը, քաղաքի ամբողջ թաղամասերի հրկիզումները, ինչպես նաև անմեղ մարդկանց հրեշավոր խոշտանգումները: Բուրժուական վերնախավին պատկանող Խաչերյան ընտանիքը հանկարծակիի է գալիս տեսնելով թուրքերի որդեգրած բնաջնջման քաղաքականությունը, որն անտեսում է ընտանիքի հոր՝ Առաջին աշխարհամարտում մատուցած ծառայությունները Աթաթուրքի առաջնորդած թուրքական բանակում, ինչպես նաև այն, որ նա պարզևադրվել է բարձր շքանշաններով, գրավել կարևոր պաշտոններ Թուրքիայի հայ համայնքի հաստատություններում (դպրոցներում, բուժհիմնարկներում, մամուլում) և այլն: Տեղին է համեմատությունը նացիստական Գերմանիայի հրեա մտավորականության ճակատագրի հետ. բարբարոսության, մարդատյացության և սոցիալական սառնասրտության նույն կառույցներն են, որոնք անխուսափելիորեն հանգեցնում են նման հանցագործությունների»:

(Թարգմանությունը գերմաներենից)

2007-ին գերմաներեն հրատարակությունը արժանանում է նորագույն պատմության մասնագետ՝ գերմանոֆի պրոֆեսոր Սաբինե Մանգոլդի (Professor Dr. Sabine Mangold) բարձր գնահատականին: Ահա թե նա ինչ է գրում.

«(...) Ինչպես հնում Այնեաւը իր հոր հետ այրվող Տրոյայից, այնպես էլ Կարապետ Խաչերյանը փախչում էր՝ դատերից մեկին գրկած, Մուստաֆա Քեմալի ազգայնական ջոկատների կողմից գրավված Ջմյունհիայից: Դա հալածյալ գաղթականի գերագույն տիպարն է, որ գրականության մեջ այս անգամ ներկայանում է հայ բժշկի կերպարով, որը փախչում է, մինչև նրան հաջողվում է ամերիկյան նավի վրա հեռանալ երբևէ “Արևելքի

Փարիզ" հռչակված քաղաքից:

Եվ ահա մենք տեսնում ենք մարդկային ողբերգության մի նոր դրվագի կրկնությունը, այս էլ քանիեռորդ անգամ, և ամենահուզիչն այստեղ այն է, որ օրագիրը գրված է այդ ողբերգությունից մազապուրծ եղած մի մարդու կողմից՝ դեպքերից միայն մի քանի շաբաթ անց: Հենց դրա մեջ պետք է տեսնել օրագրի քաղաքական կարևորությունը: Դրանով է, որ այս օրագիրն իր անպաճուճությամբ հանդերձ նոր է ու ցնցող: Ինչպես գրել է իր օրագրության մեջ հրեա պատմաբան Վիլլի Բոհն (Willy Cohn) իր մասին, բալկանյան պատերազմում բազմաթիվ շքանշաններ ստացած Խաչերյանի համար ևս՝ իր հայրենիքի քաղաքակրթության նկատմամբ ունեցած վստահությունը արգելք է հանդիսանում, որ նա ժամանակին փախուստի դիմի»:

Das historisch-Politische Buch 2007, B. 55, էջ 25

(Պատմա-քաղաքական Ամսագիր, 2007, հատ. 55, էջ 25)

2008-ին գրքի գերմաներեն հրատարակությունը քննարկվում և գրախոսվում է ավստրիոսի իրավաբան-պատմաբան Քրիստինա Լանգգարտները (Christina Langgartner): Ահա նրա գրախոսականի վերջին պարբերություններից երեքը.

«(...) Գրքում զարմացնողը այն սթափությունն ու չափավորվածությունն է, որով բժիշկ Կարապետ Խաչերյանը նկարագրում է ահարկու դեպքերը: Նրա ոճը կշտամբող է, բայց ոչ մեղադրական: Այնուամենայնիվ, Զմյուռնայի դեպքերը, այսպես կոչված «փոքրասիական աղետը» օրագրում ներկայանում են որպես 19րդ դարում սկսված ցեղասպանության շարունակությունը: Ըստ որում՝ այդ «հայասպանությունը» Թուրքիայում հետևողականորեն իրագործվել է տարբեր ուժերի կողմից երեք հերթական փուլերում. Արդուլ Համիդ 2-րդը՝ 1894-1896 թթ., երիտթուրքերը՝ 1915/16 թթ., իսկ Մուստաֆա Բեմալ Աթաթուրքը՝ 1922-ին: Կարապետ Խաչերյանը քննադատում է նաև Եվրոպայի մեծ տերությունների և Միացյալ Նահանգների պաճվածքը. նրանց անտարբերությունը

սարսափ է ազդում: Նրանք վարանում են որևէ կերպ միջամտել կամ թեկուզ իրենց նավերի վրա փախստականներին ապաստան տալ: Նման վերաբերմունք արդեն ծանոթ էր 1915/16 թթ. ցեղասպանության ժամանակվանից: Միաժամանակ սակայն առիթն օգտագործվում էր, որպեսզի Եվրոպայում ու Միացյալ Նահանգներում ուրույն քաղաքական նպատակների համար տրամադրություններ ստեղծող շարժանկարների համար նյութեր հավաքվեին:

Հանցագործներն իրենց արարքների համար Մեծ տերությունների կողմից ոչ միայն երբեք պատասխանատվության չկանչը վեցին, այլև նույնիսկ պաշտպանության տակ առնվեցին: Թվով շատ քիչ պետություններ են առ այսօր ճանաչել հայկական ցեղասպանությունը: Թուրքիան շարունակում է ժխտել ամեն պատասխանատվություն: Ով որ այսօր Թուրքիայում հրապարակորեն խոսի հայասպանության մասին, նրա դեմ քրեական գործ կհարուցվի:

Որպես ակամատեսի ժամանակագրություն Կարապետ Խաչենյանի օրագիրը կարևոր փաստաթուղթ է, մի վկայություն, որ Թուրքիայի իրադարձությունները հայերի կողմից հնարած պատմություն չեն: Օրագիրը հայոց պատմության համար մեծ ներդրում է. իր անհողդողդ փաստականությամբ այս օրագիրը անցյալը փաստագրող կարևոր ազդակ է»:

Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 116. Band, Heft 1-2, S. 207-209 (Ավստրիական պատմաքննության ինստիտուտի հաղորդումներ, հատոր 116, պրակ 1-2, էջ 207-208)

Մեծ հորս օրագրին նվիրված գրքի գերմաներեն հրատարակությունն արժանացավ գերմանացի հայտնի հասարակագետ և հոգեբան, նաև ցեղասպանության փորձագետ՝ պրոֆ. դ-ր. Ռիխարդ Ալբրեխտի (Prof. Dr. Richard Albrecht) հատուկ ուշադրության: Ի դեպ՝ վերջինիս կենսագրությունը ցույց է տալիս, որ նրա երակներում հոսում է նաև հայկական արյուն: Պատահական չէ, որ դեռևս մինչև 2006 թ., պրոֆ. Ալբրեխտն արդեն զբաղվել էր հայ ցեղասպանության հարցերով և որպես առաջինն օգտագոր-

ծել “հայասպանություն” (Armenozid) տերմինը: Եվ ահա 2000-ին գիտնականը Գերմանիայի Աախեն (Aachen) քաղաքում իր “20րդ դարի ցեղասպանության քաղաքականություն” շարքի “Հայասպանություն” (Armenozid) վերնագիրը կրող 2րդ հատորը նվիրել է սույն գրքի գերմաներեն հրատարակությանը: Նա դրվատանքով է խոսում Դ. Սաքայանի մասին և ուրախությամբ նշում, որ վերջինիս շնորհիվ այժմ Զմյուռնիայի ողջակիզմանը նվիրված երեք հիմնական գրքերը (հեղինակներ՝ René Puaux, George Horton և Marjorie Housepian) լրացվում են պատմական կարևոր նշանակություն ունեցող այս սկզբնաղբյուրով: Նա մանրամասնորեն վերլուծում է բժիշկ Կ. Խաչերյանի օրագրում նկարագրված եղելու- թյունները և տեղադրում դրանք Մուսթաֆա Բեմալի Թուրքիայի քաղաքական իրադրության մեջ: Գիտնականը խիստ քննադատության է ենթարկում քեմալական շարժումը, որը Զմյուռնիան կործանելուց մի քանի շաբաթ անց՝ վերջինիս աճյունների վրա հիմնել է Թուրքիայի հանրապետությունը: Զուգահեռներ անց-կացնելով ողջակիզումների միջև, որ իրագործվել են 1922-ին Աթաթուրքի կողմից Զմյուռնիայի քրիստոնյաների նկատմամբ և 20 տարի անց Հիտլերի կողմից՝ հրեաների՝ դ-ր. Ռիխարդ Ալբրեխտը մեջ է բերում հայտնի, ծագումով հրեա, գերմանացի քաղաքական տեսաբան Հաննա Արենտի (Hannah Arendt) խոսքերն հրեաների ողջակիզման կապակցությամբ.

«Այդ քանը երբեք չպետք էր տեղի ունենար...»
(Dies hätte nie geschehen dürfen...)

Այս տողով է տոգորված դ-ր. Ալբրեխտի “Հայասպանություն” վերնագիրը կրող ամբողջ աշխատությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ակունի, Ս. Միլիոն մը հայերու ջարդին պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1919:

Ահարոնեան, Ալեոխ. Սարդարապատից մինչև Սևր և Լոզան (Քաղաքական օրագիր), Պոսթըն, 1943:

Աճառեան Հրաչեայ. Տաճկահայոց հարցի պատմությունը (Սկզբից մինչև 1915 թ.), Նոր Նախիջևան, 1915:

Անուշ, Արմեն. Այրուած քաղաքի մը պատմությունը, Հալեպ, 1948:

Անտոնեան, Արամ. Այն սև օրերուն ..., Բոստոն, 1919:

Եսայան, Աղասի. Հայկական հարցը և միջազգային դիվանագիտությունը, Երևան, 1965:

Թեհլիրեան, Սողոմոն. Վերյիշումներ (Թալեաթի ահաբեկումը), Գահիրե, 1956:

Թիրապեան, Արամ. Հայ ժողովրդի դատաստանին առջև, 1914-1925, Մարսել, 1925:

Լենկ Տեյվիտ Մարշըլ և Ուոքըր Քրիստոֆըր Ժ. Հայերը, Թարգմ. տոքթ. Թորոս Թորանեանի, Հալեպ, 1978

Խաչերեան, Կարապետ. Զմիռնիական արկածներս 1922-ին, Դորա Սաքայեան (խմբ.) Montréal: Arod Books, 1995 և 1997:

Կեորկիզեան, Արսեն. Մեր ազգային գոյապայքարը 1915-1922-ի զուլումի տարիներուն, Բեյրութ, 1965:

Կիրակոսյան, Զոն Ս. Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914-1916 թթ., Երևան, 1965:

Կիրլեքեան, Յակոբ. Չնահանջենք՝ այլ ճակտինք. Մեծ եղեռնի 50-ամեակին առթիւ, Թորոնթո, 1969:

Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր. խմբագրական հանձնաժողով՝ Լ. Ա. Բարսեղյան և ուրիշներ. ՀՀ Գիտությունների ակադեմիա, Երևան, 2001:

Հյուսյան, Մինաս. Մեծ եղեռնի զոհ գրողները, Երևան, 1965:

Մեր Իզմիրը և շրջակայ քաղաքները, Նյու-Յորք, 1960:

Մակարեան, Ասատուր Յ. Յուշագիրք Թրակիոյ և Մակեդոնիոյ հայ գաղութներու, Սելանիկ, 1929:

Մելան Զատէ Րիֆար. Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագրերը, Բ տպագրութիւն, վերամշակուած և պատկերազարդ, Պեյրութ, 1968:

Մխալեան, Գրիգոր Յ. Պարտիզակն ու Պարտիզակցին, Գաֆիրե, Տպարան Սահակ-Մեսրոպ, 1938:

Մորկրեթաու, Հենրի. Ամերիկեան դեսպանի յիշատակները և Հայկական Եղեռնի գաղտնիքները, Կ. Պոլիս, 1919:

Ներսիսյան, Մկրտիչ Գ. Հայ ժողովրդի ճակատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850-1870 թթ., Երևան, 1955:

Պոյաճեան, Գուրգեն. Եգեականի դիցուհին: Զմիռնիան և զմիռնահայ գաղութը, Փարիզ, «Յառաջ», 1972:

Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, ՀԽՍՀ ԳԱ, Երևան, 1978:

Սվազլյան, Վերժինե. Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2000:

Վերֆել, Ֆրանց. Մուսա լեռան քառասուն օրը, Երևան, 1964:

Տաշեան, Հ. Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, մասն Ա., Վիեննա, 1921:

Տարոնեցի, Աղան. Տարոնապատում, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին. Պեյրուք, 1966:

Քոսեան, Յակոբ. Հայք ի Զմիռնիա և ի շրջակայքս, Wien: Mechitaristeng., 1899:

Օտեան, Երուանդ. Արիւնոտ յիշատակումը. Կ. Պոլիս, 1920:

Авакян, Арсен, Геноцид 1915. Механизмы принятия и исполнения решений. Ереван, 1999.

Михайлов, В., Кровавый султан, Москва, 1912.

Нерсисян, Мкртич Г. (ред.), Геноцид Армян в Османской Империи, Ереван, 1982.

Петросян, Ю. А. Младотурецкое движение (вторая половина XIX - начало XX вв.), Москва, 1971.

Саркисян, Е. К., Политика османского правительства в Западной Армении и державы в последней четверти XIX и начале XX вв., Ереван, 1972.

Степанян, С.С., Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975.

Akçam, Taner: *Armenien und der Völkermord: Die Istanbul Prozesse und die türkische Nationalbewegung*. Hamburg 1996.

Alexander, Edward: *A Crime of Vengeance. An Armenian Struggle for Justice*. Lincoln: Universe, 1991.

Alexandres, Alexes: *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*. Athens: Center for Asia Minor Studies, 1983.

Astourian, Stephan H.: "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", in: Hovannisian, Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992, 53-79.

Bædeker, Karl: *Konstantinopel und das Westliche Kleinasien. Handbuch für Reisende*. Leipzig: Verlag Karl Bædeker, 1905.

Baghdjian, Kevork K.: *La confiscation, par le gouvernement turc des biens arméniens -dits «abandonnés»*. Préface de Yves Ternon. St. Lambert: Payette & Simms, 1987.

Beyleirian, Arthur (խմբ.): *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les arméniens dans les archives françaises (1914-1918); Recueil de documents*. Paris, 1983 (Publications de la Sorbonne. Série Documents 34.)

Bibescu, Martha: *The Eight Paradises: Travel Pictures in Persia, Asia Minor and Constantinople*. New York: E.P. Dutton & Company, 1923.

Cadoux, Cecil John: *Ancient Smyrna. A History of the City from the Earliest Times to 324 A.D.* Oxford: Basil Blackwell, 1938.

Childs, W. J.: *Across Asia Minor On Foot*. Edinburgh: W. Blackwood, 1917.

Cramer, John Anthony: *A Geographical and Historical Description of Asia Minor*. Amsterdam: Adolf M. Hakkert, 1971.

Dadrian, Vahakn N.: "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", in: Hovannisian Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992, էջ 280-310.

Dadrian, Vahakn N.: "Genocide As a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications." *The Yale Journal of International Law*, Vol. 14, Number 2, Summer 1989.

Նույնը. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. 2nd rev. Providence; Oxford, 1997.

Նույնը. *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*. Watertown, Mass., 1996.

Davies, Leslie A.: *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*. Susan K. Blair (խմբ.). New Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas, Orpheus Pub., 1989.

Doulis, Thomas: *Disaster and Fiction: Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster of 1922*. Berkeley: University of California Press, 1977.

Lord Eversley: *The Turkish Empire from 1288 to 1914 and from 1914 to 1924*. By Chirol, Sir Valentine. New York: Howard Fertig, 1969.

Foss, Clive: "The Turkish View of Armenian History: A Vanishing Nation." In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992. էջ 250-279.

Fuchs, Günter; Lüdemann Hans-Ulrich: *Mördermord*. Rostock 2002.

Georgacas, Demetrius J.: *The Names for Asia Minor Peninsula, and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placenames*. Heidelberg: C. Winter, 1971.

Gorman, Robert F.: *Historical Dictionary of Refugee and Disaster Relief Organizations*. Metuchen, N.J.: Scarecrow Press, 1994.

Graber, G.S.: *Caravans to Oblivion: the Armenian Genocide, 1915*. New York, Chichester (u.a.), 1996.

Gust, Wolfgang: *Der Völkermord an den Armeniern: Die Tragödie des ältestens Christenvolkes der Welt*. München, 1993.

Hale, William: *Turkish Politics and the Military*. London: Routledge, 1994.

Hartunian, Abraham H.: *Neither to Laugh Nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*. Boston: Beacon Press, 1968.

Hassiotis, Ioannis K.: "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-1923)." In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992, էջ 129-151.

Hirschon, Renee: *Heirs of the Greek Catastrophe: the Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Oxford: Clarendon Press, 1989

Hofmann, Tessa: *Annäherung an Armenien: Geschichte und Gegenwart*. München: Verlag C.H. Beck, 1997. (Beck'sche Reihe. 1223)

Նույնը. (խմբ.): *Armenier und Armenien: Heimat und Exill*/ Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1994. (rororo-Sachbuch Nr. 9554).

Նույնը. *Die Armenier: Schicksal, Kultur, Geschichte*. Nürnberg: DA Verlag, 1993.

Նույնը (խմբ.): *Das Verbrechen des Schweigens: Die Verhandlung des türkischen Völkermordes an den Armeniern vor dem Ständigen Tribunal der Völker*. Vorw. u. redaktionelle Bearb.: Tessa Hofmann. Göttingen, Wien: Gesellschaft für bedrohte Völker, (1985). (pogrom Taschenbücher. Bd. 1012).

Նույնը և Koutcharian, Gerayer (խմբ.): *Armenien: Völkermord, Vertrei-*

bung, Exil; 1979-1987: *Neun Jahre Menschenrechtsarbeit für die Armenier, neun Jahre Berichterstattung über einen verleugneten Völkermord*. Göttingen, Wien: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1987. (pogrom. themen. Bd. 1).

Horton, George. *The Blight of Asia: An Account of the Systematic Extermination of Christian Populations by Mohammedans and of the Culpability of Certain Great Powers; with the True Story of the Burning of Smyrna*. Indianapolis, 1926.

Նույնը. *Report on Turkey. USA Consular Documents*. Athens: The Journalists' Union of the Athens Daily Newspapers, 1995.

Housepian, Marjorie. *The Smyrna Affair: The First Comprehensive Account of the Burning of the City and the Expulsion of the Christians from Turkey in 1922*. New York, 1971

Hovannisian, Richard G. *Armenia on the Road to Independence*. Berkeley: University of California Press, 1967

Նույնը. *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923*. Cambridge Mass.: National Association for Armenian Studies and Research; Armenian Heritage Press, 1978.

Նույնը. (խմբ.) *The Armenian Genocide in Perspective. Introduction by Terrence Des Pres; Préface de Israel W. Charny*. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1986.

Նույնը. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992.

Kienitz, Friedrich K.: *Städte unter dem Halbmond*. München: Verlag C.H. Beck, 1972.

Kieser, Hans-Lukas; Dominik J. Schaller (խմբ.): *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah. The Armenian Genocide and the Shoah*. Chronos Verlag, Zürich. 2002.

Κλεάνθης, Φάνης: *Έτσι χάσαμε την Μικρά Ασία*. Αθήνα: Εστία, 1983.

Koutcharian, Gerayer: *Der Siedlungsraum der Armenier unter dem Einfluß der historisch-politischen Ereignisse seit dem Berliner Kongreß 1878. Eine politisch-geographische Analyse und Dokumentation*. Dietrich Reimer Verlag, Berlin 1989 (Abhandlungen des geographischen Instituts/Anthropogeographie. Freie Universität Berlin. Bd. 43).

Künzler, Jakob: *Im Land des Blutes und der Tränen. Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges (1914-1918)*. Potsdam: Tempel-Verlag, 1921. Neue Auflage von Hans-Lukas Kieser (խմբ.), Zürich: Chronos Verlag, 1999.

Lang, David Marshall; Walker, Christopher J.. *The Armenians*. London.

1987 (Minority Rights Group Report).

Lang, David Marshall: *The Armenians: A People in Exile*. London: George Allen & Unwin, 1988.

Lepsius, Johannes: *Armenien und Europa*. 4. u. 5. Aufl. Westend, Berlin 1897.

Նույնը. Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei. Potsdam, 1916 (weitere Auflagen unter dem Titel “Der Todesgang des armenisches Volkes in der Türkei während des Weltkrieges”).

Նույնը (խմբ.) *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*. Potsdam: Tempel-Verlag, 1919. Neuausg. Bremen: Donat-Verlag, 1986 (Online-Edition der ungekürzten Aktenstücke: <http://www.armenocide.de>).

Marashlian, Levon: *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire*. Cambridge Mass.: Zoryan Institute, 1991.

McIntyre, Robert J.: *Bulgaria: Politics, Economics and Society*. London: Pinter Publishers Ltd., 1988.

Melson, Robert F.: *Revolution and Genocide. On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*. Chicago: University of Chicago Press, 1992.

Նույնը. “Revolution and Genocide: On the Causes of the Armenian Genocide and the Holocaust.” In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.): *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin’s Press, 1992, էջ 80-102.

Miller, Donald; Touryan Miller, Lorna. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*. Berkeley: University of California Press, 1993.

Morgenthau, Henry (sen.): *Ambassador Morgenthau’s Story*. Garden City, N.Y.: Doubleday, Page and Co., 1919.

Նույնը: All In a Life-time (French Strother-ի համագործակցությամբ). Garden City, N.Y.: Doubleday, Page and Co., 1922.

Նույնը: *I Was Sent to Athens* (En collaboration avec French Strother). Garden City, New York: Doubleday, Doran & Cie, 1929.

Nassibian, Akaby: *Britain and the Armenian Question 1915-1923*. London: Croom Helm Ltd., 1984.

Nazer, James: *The first genocide of the 20th century; the story of the Armenian massacres in text and pictures*. New York: T & T Publishing 1968.

Our Smyrna and Outlying Cities. New York: The U.S. Smyrna Association, 1960.

Peroomian, Rubina: “Armenian Literary Responses to Genocide: The

Artistic Struggle to Comprehend and Survive." In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.): *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992, էջ 222-249.

Նույնը. *Literary Response to Catastrophe. A Comparison of the Armenian and Jewish Experience*. Atlanta, Georgia: Scholars Press, 1993.

Puaux, René: *Les derniers jours de Smyrne*. Paris: Société Générale d'Imprimerie, 1923.

Reid, James J.: "Total War, the Annihilation Ethic, and the Armenian Genocide, 1870-1918." In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York: St. Martin's Press, 1992, էջ 21-52.

Report: *America's Relief Expedition to Asia Minor under the Red Cross*. Washington, D. C.: The Red Cross, 1896.

Robert, Louis: *Noms indigènes dans l'Asie-Mineure gréco-romaine*. Paris: A. Maisonneuve, 1963.

Sommer, Ernst: *Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volks in der Türkei während des Kriegs*. Frankfurt am Main: Verlag Orient, 1917.

Smith, Roger W.: "The Armenian Genocide: Memory, Politics, and the Future." In: Hovannisian, Richard G. (խմբ.) *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*. New York : St. Martin's Press, 1992, էջ 1-20.

Sonyel, Salahi Ramsdan: *Turkish Diplomacy 1918-1923. Mustafa Kemal and the Turkish National Movement*. London: Sage Publications, 1975.

Svazlian, Verjine: *The Armenian Genocide in the Memoirs and Turkish-Language Songs of the Eye-Witnesses*. Yerevan 1999.- Internet-Internet: http://www.cilicia.com/armo_geno-songs.html.

Տէր-Յակոբեան Յակոբ: *Պարսիկական խառնուրդ*. Paris: Imp. A. Der Acopian, 1961.

Ternon, Yves. *The Armenian Cause*. Delmar, N.Y.: Caravan Books, 1985.

Նույնը. *Tabu Armenien: Geschichte eines Völkermordes*. Berlin, 1988.

Toynbee, Arnold J.: *Armenian Atrocities: the Murder of a Nation*. London: Hodder & Stoughton, 1915.

Նույնը. "The Truth about Near East Atrocities." In: *Current History*, July 1923, էջ 544-551.

Նույնը. Kirkwood, Kenneth P.: *Turkey*. Repr. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1976.

The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire 1913-1916: Documents presented by Viscount Grey of Falladon, Secretary of State Foreign Affairs. London, 1916 (2. Aufl. Beirut 1979).

Trebilco, Paul R.: *Jewish Communities in Asia Minor*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Tsirkinidis, Harry: "At last we uprooted them...": *The genocide of Greeks of Pontos, Thrace and Asia Minor, through the French archives*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers, 1995.

Նույնը. *The Red Rivers: The tragedy of Hellenism of Anatolia, 1908-1923; a historical tale*. Thessaloniki: Kyriakidis Brothers, 1995.

Vierbücher, Heinrich: *Was die Kaiserliche Regierung den deutschen Untertanen verschwiegen hat: Armenien 1915, die Abschlachtung eines Kulturvolkes durch die Türken*. Reprint der Ausgabe 1930, Bremen: Donat Verlag, 1987.

Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: der Prozess Talaat Pascha. Hrsg. u. eingeleitet von Tessa Hofmann im Auftrag der Gesellschaft für bedrohte Völker. 3., erg. U. überarb. Ausg. Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1985.

Walker, Christopher. *Armenia: The Survival of a Nation*. London: St. Martin's Press, 1980. Second edition: New York, 1990.

Werfel, Franz: *Die vierzig Tage des Musa Dagh*. Roman (1933). Frankfurt am Main, 1985.

ԴՈՐԱ ՍԱՔԱՅԱՆ
ՁԱՅՈՒՈՆԻԱ 1922

**Բժիշկ Կարապետ Խաչեոյանի
օրագիրը**

Ստորագրված է տպագրության՝ 25.02.2011 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Հրատ. 11.0 մամուլ, տպագր. 12.5 մամուլ = 11.6 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 8:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52